नं. ५१३६

कात्यायन श्रौत सूत्र
व्याख्यानम्
श्री याज्ञिक देव:

पत्र. ११८ — सं. १८४४

सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्तीयसूत्रव्याख्यानपंचमाध्यायः

५१२७

5137
F. = 118

यज्ञविधान कात्यायनीसूत्रध्व४

२३४०

•देवकृतंकातीयसूत्रचतुर्थाध्यायभाष्यं॥ १६५

१

श्रीगणेशाय नमः॥ आचार्येणाकृतिमंत्रपाठक्रमेणापोर्ण्ममासादीन्यग्निहोत्रांतानि कर्माण्युक्तानि इदा
नीमकृतिमंत्रपाठक्रमेणैव चातुर्मास्यानि वक्तुं तेषामारंभकालमाह॥ चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्यां॥ चा
तुर्मास्यशब्देन वक्ष्यमाणानि वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयसंज्ञानि चत्वारि पर्वाण्यभिधीयं
ते चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानीति कात्यायनेन भवाधिकारि चतुर्मासात् यत्नेनैव वक्तव्य इति वा
र्त्तिकात शप्याग्रपादि या एवं चातुर्मास्यशब्देनाभिधीयंते न करंभपात्रदर्विहोमत्रैयंबकादयोऽनुहोत
प[illegible]कृतः। अथ यद्देव एते चतुर्थे मासि यजन्ते चातुर्मास्यैर्यजन्ते त्याहो चाच्चेमासि पीजेरिति यागसा
मानाधिकरणात्। अत एवात्र यागा एव प्रधानं तु होनयस्तु तदंगं। अस्याधिकतायाः एतत्प्रयोजनं आग्नेयादि
सोर्यातानां यागानां नामधेयं यदि कश्चिद्विस्मृतः समासेन हुत्वा तानसदानस्य विस्मृतस्य सांगोपेतस्य करणं।
नु होति विस्मरणेऽनु समासेन हुत्वा तेतस्याकरणमिति। तदुक्तं कात्यायनेन। प्रधानस्याक्रिया यत्र सांगन

राम
१

क्रियते पुनः। तदङ्गस्याक्रियायां तु नाष्टिर्नैव तत्क्रियेति। विस्मृतमङ्गमपि च्छा समासेः पूर्वं क्रियत एवात
दूर्ध्वं कृतिदानमस्त्रे। अङ्गमपरिसमाप्ते प्रधाने क्रियते इति तत्र्यंतरितं प्राक् समापनात्कुर्यात् इति मानवे
। तेषां चातुर्मास्यानां प्रयोगः प्रारंभः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां भवति। तत्र फाल्गुनीशब्देन गौणी फाल्गु
नीप्रतिपद्गृह्यते। शाखांतरे तथा दर्शनात्। ऋतुमुखे चातुर्मास्ये चातुर्मास्यैर्यजेतेति। प्रतिपद्येव ऋतुमुखं प्र
थमं दिनं। न पौर्णमासी स्यात्। तावपि चैत्रप्रतिपदि वसंतारंभस्योक्तत्वात्। तथा वशाखायनः। फाल्गुन्यां पौ
र्णमास्यां प्रयोगश्चातुर्मास्यानां चैत्र्यां वा वैश्वानरपार्जन्येष्टिः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वैश्वदेवमि
ति। स्वशाखायामपि। अथ पुनः प्रयुंजानस्य एवं फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै शुनासीर्येण यजेत। प्रातर्वै
श्वदेवेनाथ पौर्णमासेनेति। प्रतिपद्येव पर्व विदधाति। कात्यायनाचार्योपि तथाह। फाल्गुन्युपवसथे शुना
सीरीयं प्रातर्वैश्वदेवमिति। वरुणप्रघाससाकमेधेष्वप्यहानि त्वानिर्मेध्याः ग्री पौर्णमासेन यजेत इति

२

पर्वसमनंतरमेवपौर्णमासी·नुष्ठानमर्हतेऽर्थ॥ अपस्तंबः॥ ॥फाल्गुन्यांपौर्णमास्यांवैश्वावैश्वदेवेनय
जेतपर्वस्मिन्पर्वणिपंचहोतारंमनसानुद्रुत्याहवनीयेसकृत्वान्यां मणीयांइष्टिभिनिर्वपतिवैश्वान
रंद्वादशकपालंपर्जन्यंचरूमितिप्रकृत्यहिरण्यंवैश्वानरेदद्यातिधेनुंपर्जन्यायसिद्धेष्टिः संतिष्ठतेप्राची
नप्रवणोवैश्वदेवेनयजेतेत्यादिपंचदशयामेवैश्वदेवमुपक्रम्यसायंदोहांतंकृत्वाश्वोभूतेपात्रसंसा
दनकालइत्यादिनाप्रतिपद्येवपर्वकरणमाह। मानवेपिचातुर्मास्यानारप्समानः एवंपौर्णमासीमु
पोष्याग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालंपुरोडाशंनिर्वपति। पार्जन्यंचरूमिति। प्राचीनप्रवणोवैश्वदे
वेनयजेतफाल्गुन्यांचैत्र्यांवसंतेवानोपवसथेचातुर्मास्येषुकेनयजमानोवापयतइतिप्र
कृत्यापस्तंबसूत्रवत्प्रतिपद्येववैश्वदेवविधानात्। कठसूत्रेप्येवमेवोक्तमस्ति। श्वोभूतेतुल्यमानिवि
परीतादितिश्रुतेः प्रतिपद्येववैश्वदेवपर्वकर्तव्यम्॥ वैश्वानरपार्जन्यौनिरूप्य वन्न॥ इष्टन्वैश्वानर

राम०
२

श्रीगणेशाय नमः॥ आचार्येणाग्नौ पार्जन्यो निरूप्य चातुर्मास्यानां प्रयोगः प्रारंभः कर्त्तव्यः अथ मन्वा
रंभणीया सह विकल्पः। इष्ट्या वैश्वानरपार्जन्यो इष्ट्या न्वारंभणीयेति। एषा स्वांतराणाम्॥ वैश्वान
रो द्वादशकपालः॥ वैश्वानरो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति अत्र वैश्वानर इति विशेषणान्मत्वा
गुणादेवा यत्तद्धितः सो विष्णुक्रान्त्यवद्यतिद्धन्त्वासमानीयसो विष्णुक्रान्तमितिवत्। अतो विशे
षणं गुणिनी देवता अग्निरत्र इष्ट्या आधारस्वांतरेण यादवीनामात्। तथा च काठके पूर्वामुपोष्याग्न
ये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति। मनुरपि। एवं पौर्णमास्यामुपोष्याग्नये वैश्वानरायेति।
श्रुतावपि अभ्युदये साम अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति यते। सूत्रकारेणात्रापि इंद्राय द
त्रम एकादशकपालो वैश्वानर इत्येति निर्गुणाए वो क्तः। एवं च मतिय च यत्र मुक्तौ सूत्रे वा निर्गुणां वैश्वा
नरपदस्य वरांतत्र सर्वत्राग्नि गुणिनी देवता अनुसन्धेया॥॥ चरुरुत्तरः। उत्तरः पार्जन्यश्चरुर्भव(

ति। शास्त्रोनरात्। अस्यां चापस्तंबसूत्रे दक्षिणा पठितास्ति हिरण्यं वैश्वानरे दद्या। तिधेनुं पर्जन्ये इति
। वोदकप्राप्ता वान्वाहार्यः प्रमोति। मानवे च षष्ठमेनुरनड्वाश्वदक्षिणेति। इयं द्विहविष्का इष्टिः पू
र्वस्यां पौर्णमास्यां कर्तव्या प्रथमप्रयोगे मासाद्यश्राद्धसमनन्तरं। चातुर्मास्यान्यारप्स्यमान इति प्र
वणादन्वारंभणीयावत्प्रथमप्रयोग एवेयमिष्टिर्भवति न द्वितीयादिप्रयोगेष्विदं वयन्निति वि
पिनक्चातुर्मास्यस्य शङ्खवाक्या। अन्वारंभणीयास्थानापन्नत्वात्। न हि दैवायथा दर्शपूर्णमासा
न्वारंभणीयान हृदेवाभ्यान्न भवति। एवमसावपीति। अतोऽजन्त्वादस्या विस्मरणेऽप्रयोगः। अ
थ वैश्वदेवे पर्वणि हविष्याद॥ आग्नेयः। अग्निदेवत्योऽष्टाकपालः पुरोडाशः प्रथमं हविर्भव।
ति स वा आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवतीति श्रुतत्वात्॥ ॥सौम्यश्चरुः। द्वितीयं हविः सौम्य
श्चरुर्भवति। अथ सौम्यश्चरुर्भवतीति श्रुतत्वात्॥ सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा। त

तीयं हविः सावित्रः सवितृदेवत्यो द्वादशकपालो ऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति। अथ सावित्रो द्वादशक
पालो वाष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवतीति श्रुतत्वात्। अयं च पुरोडाशः एषु तरः कर्तव्यः। सर्वे वा हविः पुरो
डाशो भवतीति श्रुतेः सावित्रश्यामानुमांस्युपांश्विति वचनादुपांशु भवति॥ सारस्वतश्चरुः सरस्वतीदे
वतात्वा। नतु सारस्वतः॥ पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानां पूषदेवत्यः प्रपिष्टानां प्रकर्षेण पिष्टानां व्रीहितण्डुलानां
चरुर्भवति। पौष्णश्चरुरिति श्रवणात्। तस्मात् पौष्णश्चरुर्भवतीति श्रवणात्। एतद्वयं यद्यपि दर्शपूर्णमा
सप्रकरणे पठितं तत्र वपनं नास्ति अतः प्रकरणादुत्कृष्य वाक्यबलेन विकृतौ यत्र वपनं तत्र ये नीते प्राप्य
ते। इदानीमिदं विचार्यते। राजसूये त्रिषंयुक्तेष्ट्यां पौष्णश्चरुरस्ति सोऽपि किं प्रपिष्टानां भवति उत नेति
सन्देहे सत्रेरौ वपनं परिगृह्णाति॥ द्विदेवत्योऽपि नियमसामर्थ्यात् द्विदेवत्योऽपि पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानां
नामेव भवति। कुतः। नियमसामर्थ्यात्। द्वयोः समुदितयोर्देवतात्वं यस्मिन् स द्विदेवत्यः। अत्र हि

इत्यर्थितस्य पक्षोऽद्वे वतार्थं। तत्र पक्षो नियमेन पिष्टं प्राप्नोति इतरस्मिंस्तु पाक्षिको नियमः। तत्र कांस्यभोजिन्यायेन नियु-
मानियमयोर्नियमस्य बलवत्त्वाद्द्विदेवतोऽथैन्द्राग्नोऽपि पिष्टानामेव भवतीति प्राप्ते आह॥ ॥ अद्वैविष्टं वो-
भयसामर्थ्यात्। अथवा द्विदेवतं चरुमर्द्धपिष्टं कुर्यात्। कुतः। उभयसामर्थ्यात्। पक्षः पिष्टमितरस्य चापिष्ट-
मिति एवमुभयोरनुग्रहो भवति समर्थता सङ्गतार्थता च भवति। अत उभयसामर्थ्याद्द्विदेवतं चरुमर्द्धपि-
ष्टं कुर्यादिति॥ नन्वेवमर्द्धपिष्टे चरौ पाकवैषम्यं भविष्यति। न विक्लिन्नप्राये पृतण्डुले पुपिष्टानामावापः क-
रिष्यते। तेन पाकवैषम्यं न भविष्यति॥ ॥ सौमापौष्णे दर्शनाच्च॥ किं च। सौमापौष्णे चरौ द्विदेवते नेमपिष्टता-
दर्शनाच्च द्विदेवतोऽपि नेमपिष्टानां भवति। नेमपादृष्टेर्द्धशब्दस्यार्थो। यो नेम इत्यर्द्धस्येति यास्कोक्तेः। तथा
च दर्शितं। सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टानां पशुकाम इति। न चैवं वाच्यं वचनमेतन्न दर्शनमिति। वच-
ने हि सति वाक्यभेदः स्यात्। सौमापौष्णं चरुं निर्वपति तं च नेमपिष्टानामिति। तस्माद्द्विदेवतमर्द्धपिष्टं कुर्यादि-

तिप्राप्त आह ॥ अपिष्टो वा देवतान्यत्वात् ॥ वाशब्दः पूर्वोक्तपक्षद्वयनिरासार्थः । द्विदेवत्ये ऽपि पिष्टं कुर्यादिति प्रा
प्त आह ॥ चरुरपि पिष्ट एव भवति । न प्रतिष्ठानो नाथ द्वौ पिष्ट इति । कुतः । देवतान्यत्वात् । केवलान्यत्वमस्य सकाशात्
सद्वितीयस्य पक्षो देवतान्यत्वात् । केवलो ऽस्त्वन्यः । सद्वितीयो ऽन्य एव । केवलस्यैव पक्षः । अपिष्टो नाम चरुर्भवती
त्युक्तं । न सद्वितीयस्य । तस्मादपिष्ट एव द्विदेवत्ये ऐन्द्रापौष्णश्चरुर्भवतीति सिद्धान्तः । कथं तर्हि दर्शनमित्यपे
क्षायामाह ॥ सौम्यापौष्णवचनात् । सौम्यापौष्णवचोपाने ऽपि पिष्टतासाधवनात् । अतस्तद्दर्शनबलेनान्यत्रेने
ऽपिष्टता साधयितुं न क्यते । विशिष्टविधानाद्वा वाक्यभेदो ऽपि न भवति ॥ एतानि सर्वत्र । एतानि पंचहवींषि सर्व
त्र सर्वेषु पर्वसु भवंति । सर्वशब्देन वरुणप्रघासा महाहविः शुनासीरीयं च गृह्यते । एतेषु हि कृतोपं पंचहवींषि
ऽप्यंते । अथैतान्येव पंचहवींषि भवंतीति अस्पष्टेषु सर्वेषु कृतत्वात् ॥ मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः । पर्यंते हवि
: मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः पुरोडाशो भवति । तव इति बलनाम । स्वं तवो येषां ते स्वतवसः । स्वतवस इति वि

५

शेषशं मरुद्भ्य इति विपर्ययं। अस्य च प्रमहरणानुवाचनादौ मरुद्भ्यः स्वतवोभ्य इति प्रयोगः। कार्ये मारुतस्तु सप्तक
पाल इति प्रकृत्य। तं वै स्वतवोभ्य इति कुर्यादिति श्रुतेः स्वतवद्भ्य इति तु छांदसं रूपं मारुतो वा। अथवा मारुत
ः मरुतो देवता यस्य सो मारुतः। सप्तकपालः। पुरोडाशो भवति। अथातः पयस्यायाग्वायतन मारुतस्तु स
प्तकपाल इति श्रवणात्। स उ खलु मारुत एव स्यादिति च।। वैश्वदेवी पयस्या। सप्तम्यं द्विवैश्वदेवी पयस्या
भवतीति विश्वेदेवा देवता अस्याः सा वैश्वदेवी। इयं वोपांशु। वैश्वदेवी चातुर्मास्येष्वपांशुर्भवतीति प्रागुक्तला
त्। अस्यां च दाक्षायणापयस्यायां धर्मप्रवृत्तिः।। अतश्चावाग्न्याधानानंतरं शाखाच्छेदनानुमार्जनपरिवास
नोपवेषकरणपवित्रबंधनवत्सापाकरणा विश्वेभ्यो देवेभ्यो भागमिति गोः स्पर्शनं शाखोपगूहना निरू
प्याग्रहणवरणादि निरुप्याग्न्यो दोदकृत्वा तमे पयसि दधिप्रक्षेपो दधनि वा दोहः। तत्र स्थाल्यभिघारमदत्त्वा वा
वाजिनं निषेकादि तस्या व्यरेसादनं वाजिनयागोपि भक्षांतो भवति। अथातः पयस्येति प्रकृत्य तस्मा

दा०म०
५

द्वैश्वदेवी भवती ।ति श्रुतेः। द्यावापृथिवीय एककपालः। अथ मंहविर्धावापृथिवीय एककपालः पुरोडाशो
भवति अथ द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवतीति ब्राह्मणात्। अयमच्छ पांशु भवति। एककपालत्वात्।
एककपाला श्चावाहरणाद् इति श्रुतत्वात्। एवं चात्र त्रीणि हवींषु पांशु भवंति। सावित्रः वैश्वदेवी द्यावापृथिवीय
श्चेति। अत एवं श्रूयते तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवा०. प्यनिरुक्तानि भवंति द्वे द्वे द्वयोरिति वैश्व
देवे अन्ये त्रीणि। मध्यमयो द्वे द्वे इति। अचाहापस्तंबः। अलंकरणकाले आज्येनैककपालमभिपूरयत्याविः
पृष्ठं वेति। एवमाचार्येणापस्तंबेन निबद्धं। उद्धृत्यातां प्रच्छादयेदाज्येनेति। एतद्वैश्वदेवं। एतदाग्रयाणेष्टि हवि
ष्का कर्म वैश्वदेव संज्ञकं भवति। संज्ञाकरणं संव्यवहारार्थं॥ प्रजाकाम स्यापि वैश्वदेवमित्यादौ प्राची
नप्रवणे। प्राचीनप्रवणं निम्नं यस्मिन्न सौ प्राचीनप्रवणो देशः। तस्मिन् प्राचीनप्रवणो देशे वैश्वदे
वं पर्व भवति। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति शाखान्तरात्॥ अहतवासाः। अस्मिन् वैश्वदेवपर्वणि।

८

6

यजमानो हतवासा भवति। अहते वाससी यस्याः सा अहतवासाः। एकं परिधानीयं। द्वितीयमुत्तरीयं। परिधास्या इति परिधानमंत्रः॥ यजमानोत्तरीयस्य परिधानानन्तरं द्विराचमनं चाङ्गत्वात्। आगे वै तत्परिधानं कर्त्तव्यं॥ पत्नी चाप्यहतवासा भवेत्। अस्या अपि परिधानीयमुत्तरीयं चेति द्वे वाससी भवतः। तद्वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते स्यातामिति वचनात्॥ ॥ ते एव वरुणप्रघासेष्वपि। ये वाससी वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी उपवेशितापत्नीयजमानाभ्यां परिहिते ते एव वाससी वरुणप्रघासेष्वपि भवतः। क्वाचित्कनियमो यं। तद्वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते स्यातां ते एवात्रापि स्यातामिति वचनात्। वैश्वदेविकानां नाम्नादोषाद्दावनस्पोरप्रव हराप्रघासे परिधानं कर्त्तव्यं। हानं च॥ ॥ त्रेधा बर्हिः संनह्य पुनरेकधा॥ बर्हिः पर्वैत्रेधा त्रिविधं संनह्य एकैकेन संनहनेन एकत्रीन्पूलकान्बध्वा पुनरेवाधा एकविधं संनह्येत्। त्रीन पिपूलकानेकेन चतुर्थेन महता संनहनेनैकत्र बध्नीयादित्यर्थः।

राम० ८

अथातश्चारुदेवनोपकिरंस्कन्तरवेदिमितिप्रकृत्यत्तेधावर्हिः संनद्धं भवतीतितस्पुनरेकधेतितस्मात्त्रेधा
सन्पुनरेकधेतिचश्रुतत्वात्॥ कुशाग्रस्वःप्रस्तरउपसंनद्धः। मैवंतिं कुशप्रस्वःप्रसूताःपुष्पिताःकुशास्त्वर्भमं
जयेः प्रस्तरोत्र भवति। कीदृशः उपसंनद्धः। उपवर्हिषः समीपेसंनद्धः वद्धो भवति। चतुर्थंसंनहनमध्येसो
पिवद्धोभवतीत्यर्थः। प्रस्तरउपसंनद्धोभवेतितेप्रस्तरंउद्धातितेस्मात्प्रस्तरःप्रस्तरंउत्सृजतीतिश्रवणात्॥
आसाद्याग्निमंथनं कर्त्तव्यं। आसाद्यहवींष्यग्निमंथतीतिवचनात्॥ प्रकृतौहिहविरासादनानं
तरंहविशलेभात्मले भोदकस्पर्शनानिविहितानिसंति। अत्रवहविरासादनानंतरमग्निमथ
नात्तत्रप्राकृतेचनिकृतावृत्पत्तेनन्यायेनहविरासादनानंतरंप्रथमेहविशलंभात्माल भोदकाले
भात्कृत्वाग्निमंथनंकर्त्तव्यं॥ अथाग्निमंथनमस्येतिकर्त्तव्यतामाह॥ अग्नेर्जनित्रमसितिशकलमादा
यवेधां करोति। अग्नेर्जनित्रमित्यनेनमंत्रेणायज्ञियवृक्षशकलमादायतत्संवेधामुदगग्रं करो

६

7

ति निदधाति। सोऽधिमंथनं० शाकलमादत्ते अग्नेर्जनित्रमसीति प्रकृतत्वात्॥ वृषणौ वितिकुपान्त कुशोत
स्मिन्नाह वृषणौ स्थ इति मंत्रेण तस्मिन् शाकलं कुशतरुणौ दर्भं कुशौ प्राग्ग्रे निदधाति। अथ दर्भ
तरुणकौ निदधाति वृषणौ स्थ इति प्रकृतत्वात्॥ मानवे तु उत्तरस्मापप्स्वात्य सिद्धिं संधेरग्नेर्जनित्र
मसीत्यधिमंथनं शाकलमवस्थापयति। वृषणौ स्थ इति तत्र प्राञ्चावपि छिन्नप्रान्तौ दर्भौ तु उर्वश्य
सीति तयोरुदक्कूलं मरणिं पश्चात्त्वजननात्तु आरणिं मायुरसीति आज्यस्थाल्याविलत्सा
हयने त्रिः समनक्तेत्यादि। आपस्तम्बोऽपि प्रावोदर्भौ विति॥ उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोः तयोः
स्तेतयोः शतकुशायोरुपर्युत्तराग्रामधरारणिं निदधाति। उर्वश्यसीति मंत्रेण। अथाधरारणिं
निदधीत उर्वश्यसीति प्रकृतत्वात्॥ आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थाल्याम्० समस्योर्वश्यपुरूरवा इत्यभिनिधानं
तया। आयुरसीत्यनेन मंत्रेणोत्तरारणिमप्रथमस्थलेनाज्यस्थाल्याम्० समं० स्पृशपाज्यस्थाली

रामं०
१

स्फमात्रंपस्पृष्ट्वा पुरूरवा असीत्यनेन मंत्रेण गोत्तरारणा निनिधानं । अथ धरारणोकृपरिनिधानं करोति । अ
घोत्तरारणाज्य बिलापनीरूपस्पृश्यायुरसीति तामभिनिदधाति पुरूरवा असीति उक्तत्वात् १ अग्न
ये मथ्यमानायानुवाचयति । मथ्यमानायाजेत्यनुवाचनं होत्रा कारयति । तच्चाग्नये मथ्यमानायानु
ब्रूहीत्येवं । अपाहाग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्युक्तत्वात् । अत्राहापस्तंबः । अग्नये मथ्यमानायानु
ब्रूहीति संप्रेष्यति मथ्यमानायानुब्रूहीति वेति ॥ मंथयति गायत्रेणेति मंत्रं त्रिः प्रदक्षिणं । ततो धर्षु
र्यो यत्रेणेति मंत्रं प्रदक्षिणं त्रिर्मथति अनुद्दिष्टं प्रदक्षिणं चाप्रदक्षिणं च । समंथति गायत्रेणात्वा
र्हं इहसाद्यत्यादि उक्तत्वात् ॥ जाते जातायेति । जाते ग्नौ जातायानुब्रूहीत्यनुवाचयति । जातायानुब्रूहीत्या
ह यदाजायत इति उक्तत्वात् ॥ प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् । अग्नावग्निं प्रास्यन् आहवनीये ग्नौ जातस्याग्नेः
प्रक्षेपं करिष्यन् प्रह्रियमाणायानुब्रूहीत्यनुवाचनं होत्रा कारयति । प्रह्रीयमाणायेत्यनुप्रह

८

रन्निति श्रुतत्वात्॥ भवतं नइति प्रास्यति। भवतं न्नइति मंत्रेण ग्रावग्निं प्रास्यति आहवनीयस्थं जात
मग्निं प्रक्षिपत्यर्थः सोनुप्रहरति भवतं न्नइति श्रुतत्वात्। अत्र यज्ञपतिशब्देन के यजमानके वि
परिणाम्यते। मा यज्ञपतीं जातवेदसाविति हि यजमानके मा यज्ञपतीं जातवेदसाविति वह्नेषु
॥ अग्नावग्निश्चरतीति जुहोति स्रुचाल्याः स्रुवेण। अग्नावग्निरित्यनेन मंत्रेण स्रुचाल्याः सकाशात् स्रुवे
णाज्यं जुहोति प्रास्यत्स्याज्ये रूपपरिच्छेदमग्निभ्यामित्याभागः। अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमग्निमभिजु
होत्यग्नावग्निरिति श्रवणात्। एवमंत्तमग्निमथनं ततो होतुरामंत्रणादि॥ नेवप्रयाजेन वानुयाजं
वैश्वदेवं भवतीति शेषः। न वप्रयाजाय स्यात्तन्नेव प्रयाजं। नेवानुयाजाय स्यात्तन्नेवानुयाजं। वैश्वदे
वे पर्वणि न वप्रयाजन वंति। अनुयाजा अपि न वु भवंति। नवप्रयाजं भवति न वानुयाजमिति श्रु
वणात्। अत्र च पंचमप्रयाजस्याभ्यासेन नवसंख्यापूरणीया। उत्पन्नाभिधानत्वात्। ततश्च पंच

राम०
८

मवष्ठस्म समाप्य मनवमानां पंचममित्येनेनैवानुमन्त्रणां। पंचमस्य स्थाने होमइति। पं
चमस्कंदं ह्याभ्यइतित्याग:। इदमुपासानस्कोभ्यामितिषष्ठस्य इदं दैव्याभ्यां होतृभ्यामिति सप्तमस्य
इदं तिसृभ्योदेवीभ्यइत्यष्टमस्य स्थाने चमस्यानुकृष्णाहि सर्वदेवताभ्यो पान्यामध्ये पठिताभ्यइति॥ वरु
णप्रघासामहाहविष्ष्ववरुणप्रघासानवप्रयाजानानानुयाजाश्च भवति। महाहविष्ष्वनवप्रयाजं भ
वतिनवानुयाजं च। उभयत्रेतत्याकृतत्वात। वरुणप्रघासे मावरु। आम्नामाध्वर्युरेवाह समिधोयजेति
यज्ञयजेति चतुर्थेऽयाजे समानयमानोनचभिरनुयाजैश्चरतस्तस्मिन्नवप्रयाजेभवतिनवानुयाजे
ःप्रयाजैश्चरतइतितथादेवान्यजेतियज्ञयजेतिचतुर्थे चतुर्थे चतुर्थेऽयाजेसमानयमानोनचभिरनु
याजैश्चरतस्तद्घन्नवप्रयाजंभवतिनवानुयाजमिति। महाहविष्यपि। महाहविषा ह वै देवाइतिप्रक्रम्य तस्मा
हादित्यस्यौकेडिकायां नवप्रयाजं भवति नवानुयाजमितिश्रुतत्वात्। ननु वैश्वदेवधर्मित्वेनैव नवप्र

८

१

याजमानादिसिद्धेः वरुणप्रघासासमहाहविष्ष्वित्यादिसूत्रे न कार्येः सत्यं नित्येष्टेः पंचम्योपिकानां हविषां न

वपयाजताादिसिद्धं बंधविधानार्थं पुनरुक्तमित्यदोषः ॥ तथा च माहत्याच्चपि नवप्रयाजता भवन्ति इति एवं वा

रुणप्रघासेन कार्यमाहिद्वैविध्यकर्मणां नां विस्मरणोच समाप्तिरुद्धं यदा ते षां पृथगनुष्ठानं सांगक्रियाणि

नदा तेषां नवप्रयाजता नवानुयाजता भवति । इतरथा च न स्यात् । वैश्वदेवधर्मणां पंचभिर्हवि

र्भिर्वसंबंधात् ॥ त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति देवा गातु विदो पत्नयज्ञमेषत इति त्रीणि समिष्ट

यजूंषि [illegible] जुहोति देवा गा चो विद इति प्रथमं । यज्ञ [illegible] मिति द्वितीयं । [illegible] इति तृतीयमिति ।

त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति न्याय्यद्वहीदः हविर्धानादि [illegible] त्वा तात्रयाणां क्रमेण । इदं वा

या इदं पत्नाय इदं यज्ञपतय इति । पत्यामोः । [illegible] योम्यासेन संख्याप रणा उ. पुन्न पोगच्छस्व्या पाः

[illegible] नैक यजमानकेवोतः । यज्ञपतीगच्छेति द्वयोः यज्ञपतीनाच्छेति बहुषु [illegible] यज्ञोयपतीः इति [illegible]

रा०म०

८

यज्ञपतययग्रइति च॥ ॥पशौ चापशावप्येतान्येकत्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति। तस्मान्तस्य पशो
समिष्टयजूंषि न जुहोतीत्यग्नीषोमीयसमिष्टयजुषां प्रतिषेधान्नदितरपशुषे तत्समिष्टयजु
षां त्रित्वं विधीयते पशौ विकल्पमन्त्रांतरवाचामाह॥ यांआवह इति चापशौ॥ यांआवह इत्यादिभिर्वा
त्रिभिर्मन्त्रैः पशौ त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति। यांआवह उशत इत्यादि देवा गातुविद इति॥
अत्र पूर्वयोरिदं नमयइति। तृतीयस्य देवा गातुविद इति॥ एकं यांविष्टं देवे। वैश्वदेवे पर्वणि एकं वा स
मिष्टयजुर्जुहोति। अयो अप्येकमेव स्याद्विधिर्यज्ञो हीति। तहिं देवा गातुविद इत्यनेन मन्त्रेणाव
हसामयासामहाहविष्टयजुर्जुहोति। अयो वास्त्रीणीयथोवै श्वदेवे इति विशेषो पदेशात् पुनस्त्री स
ये वैका मवास्यात्क समिष्टयजुरिति तत्र आवरणात। अत्र तस्य प्रथमजो गोदक्षिणेति प्रयते। यज
मानस्य गोष्ठ प्रथमजातः प्रथमजन्मतरुं प्राकृप्रथमजो गौर्दक्षिणा वैश्वदेवस्य चेति॥ ॥पर्वस

स्वर्णासुवपनं वा प्राग्गत्वा तापर्नेस्व ७ · स्वर्णासु प्राग्जंन्तु तत्त्व रागस्थ यागां संस्थासु समा भिषुकनीपवृंगी
ते यज्ञमानस्य वपनं वा भवति अथात: परिवर्तनमेवेति भिन्न लक्ष्यस पूर्हेष्वदेवनयजमानेत्रिनैवेतदि
त्यपूर्णा कंडिकायां तत्र अनीशल्लल्ली भवति लोहः स्तुरस्तेन परिवर्तयेत इति अथ यदूरामघा
से यजेत अथ यत्साकमेधैर्यर्जेतेन केशश्मश्रू रांलोत्यनपोरपिकंडिकयां लोहः स्तुरस्तेन परि
वर्तयेत इति अनन्तर त्यावेतारिवति वपनं स्तुक्त तन्वान प्रागत्वादि त्युक्तो परिवर्तनेव केशश्मश्रू रां
वपनं मुंडनमुच्यते। शारवांतरस्त्रेषु पौर्णमासे स्वनंतरं वपनं विहितं नन्वाचकाठके। पौर्णमासे
द्वापरिवापयेत लोहायस्तेनस्तुरेणेति मा नवत्वा सघः पौर्णमासी संस्थाप्यात्रिष्वेनयाशल्लल्या
लोहायसेनस्तुरेणा निवर्जयति केशान्वपति श्मश्रूणाइति॥ ॥अपि संवापि॥ अथ पौर्णमासे
द्वाप्रसृतं नैसरइत्यपाप्यायाशल्लल्येरस्तुकांडेने स्तुघाल्लाकपावालो ह्रनच स्तुरेणोडवरेणा ८

केशान्निवर्त्तयेत्वपयेत्तश्मश्रूणीति। अथवपनस्येति तिकर्त्तव्यतामाह। अथ रेणादक्षिणाग्नि
दक्षिणांगोदानमुंदतिसवि आप्रसूताहैव्या आपउदंतु तेन त्वं दीर्घायुत्वायवर्चसइ तितनोद
क्षिणाग्निमपरेणादक्षिणाग्नेरपरस्यांदिशिप्राङ्मुखोपविष्टस्य यजमानस्य दक्षिणांगोदानं
यनकालिगृषि ष्टिष्वांदीयतेनि धीयतेस्थाप्यतइतिगोदानं दक्षिणाकर्णसमीपवर्तिशिरःप्र
देशमित्यर्थः। तमुंदति ऊ दीर्घाहने।अभिः। केदयाति। आर्द्रं कशैतिमन्त्रवित्रेत्यादिनामन्त्रेणोदकअ
खण्डपविष्टोधर्मः॥ अस्यापालल्यावीनीयत्रीशिकुशान्तरूणान्यंत ईषावत्यैषबद्धा॥ पालल्यानि
न्वान्केशान्विनीयएष्यकृत्यविजरान्कृत्वात्रीशिकुशाकरूणानि दर्भात्तगान्यंतर्दधाप्रान्नैषधत्राय
स्वतिमंत्रेण।अनेनीशलेलीमवतीति मन्तः। त्रिषुस्थानेषुपनीष्वितानुकनुराये नी। शललीसेधाप
लाका। प्वाविविड्भा। त्रिष्वितयेतिस्थानेतरे। स्वस्मीदन्तुदान्तानाय यानेन हनि ड्षौ प्रूतकारस्यचनेका रः।

एतशब्दः कर्बुरत्वस्मिवाची अनुदात्तोंतस्सोपधः॥ त्र्यायुषमिति यजमानो जपति। ततो यजमानस्यायुषेत्रा
मदग्नेरित्यमुं मंत्रं स्वरेण जपति॥ ॥शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय हस्तेन गृहीत्वा निवर्तयामीति
मंत्रेण केशान्वपति। अपात्शांतहिंतान् केशान् छिन्नत्तीत्यर्थः। तशाना मपछेदनं कर्त्तव्यं। स
केशानि प्रछिंधीति कचिद्दर्शनात्॥ लोहमेवमात्रमुच्यते। लोहितइवत्यग्निरिति वचनात् तानद्दा
लोहः लोहपरिस्कृतः। मरुद्देशोनादेशस्यैव प्रसिद्धत्वाद्वपनसामर्थ्याद्वा। लोह इति मनुलोपि नाम
देशः इति हरिस्वामिनः॥ एवं पश्चादुत्तरतश्च। यथादक्षिणगोदानेस्योदनादिवपनांतमुक्तं। एवमे
वपश्चादुत्तरतश्च कर्त्तव्यं। पश्चाद्गोदाने शिरसः पश्चादुत्तरतश्च। यथादक्षिणेद्वाद्वपनसाम
गोदानस्योदनादिवपनांतमुक्तं। एवमेव पश्चादुत्तरतश्च कर्त्तव्यं। पश्चाद्गोदाने शिरसः पश्चाद्देशो
उत्तरगोदाने उत्तराभिमुख शिरः प्रदेशो चेत्यर्थः। जपक्षुरदानयोरभावं कृतत्वात्। अत्र न्यासर्वे समं

त्वंकं भवति। उदंतां केशानां विनयनं दर्भेश्शांतर्ज्ञानां छेदनमिति॥ गृहेषु पौर्णमासस्य समारूढ नि
र्मथितयोस्तथा चेत् ततः पर्वकस्ताप्रदेशाद्रागत्य गत्य गृहेषु समारूढ निर्मथितयोरग्न्योः पौर्णमा
सकर्तव्यात यो चेदिति चेद्विधितथा कृतं भवति समारूढ निर्मथितयोः पर्वकृतं भवति। मध्ये पर्व समाप्स्य ने
तरं समारूढ निर्मथितयोः पौर्णमासं कर्तव्यं नान्य चेत्यर्थः। तत्र चतुर्दश्याम् पर्वणांमध्ये कृतः साम्यपा
सः साकमेधाग्रो देवतायसमारूढ निर्मथितयोः कि पंतेः। तत्र वास्तवसाय वर्ते त नयजते इति प्र
तेः। नचागृहे सतित्वा निर्मथ्यान्यौ पौर्णमासेन यजेत इति वरुणप्रघासांते साकमेधांते वा कर्तो
नवैश्वदेवे पशुनासीरीययोरंतेः अतो वरुणप्रघासे साकमेधे समाप्स्य नंतरमेवाग्नी समारोप्य
गृहमागत्य मथित्वा तत्कालमेव सद्यः पौर्णमासं कर्तव्यं वैश्वदेवान्ते प्राचीनप्रवणाद्देशादेव
स्वस्थाने नीत्वा पौर्णमासेष्टिः कर्तव्येति। साकमेधानंतरं समारोप्य निर्मथ्य तत्रैव शुनासीरी

१२

12

यं कृत्वा गार्हपत्यं स्वस्थानमानीय पौर्णमासं कर्तव्यो फाल्गुन्यां ह्येव शुनासीरीययागे चैव । मेव'
पक्षान्तरे शुनासीरीयान्ते पौर्णमासस्य प्रसंग एव नास्ति ॥ प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवं । प्रजां का
मयते वा यक्ष्यतीति प्रजाकामः । प्रजाकामः । प्रजाकामस्यापि यजमानस्य वैश्वदेवपर्व केवलं भ
वति । सयः प्रजाकं पयएतेन हविषा यजत इति श्रुतत्वात् । एतेनेति वैश्वदेवेनेत्यर्थः ॥ एके
धः प्राङ्शायी । सदा स्वर्तुजाप्योयायी मा.. सर्वस्वन्तानि वर्जयेदुदकाभ्यवायं च प्रागवभृथात् ।
एके शाखिन एवमाहुः । चातुर्मास्ययाजी वैश्वदेवानन्तरं यजमानोऽधः प्राङ्शायी स्यात् । अथ इति
स्वरसिद्धतास्मये स्यानीचैः । नत्वनास्तृतायां भूमौ प्राङिति प्राक्शिराः शेते । तथा मध्वाशी भवे
त् । मधुनामिश्रमन्नमश्नीयात् । तथा ऋतुजायी पापी स्यात् । ऋतुकालेऽप्येव जायां स्वभार्यामु
पगच्छेत् । नान्यदा । अथवा ऋतुकाले जायामुपेयाद्देवं न कदाचित्प्रमादान्नोपेयादिति ।

राम०

१२

नयामांसंस्त्रियंचान्नंतंवर्णनानिवर्जयेत्।मांसंभोजने।स्त्रियंस्तुरतसंभोगेऽत्रऋतुकालादन्यत्र
।ऋतुकालेतुविहितत्वात्।अन्नंतमसत्यं।चानुमीस्यसमाप्तिपर्यन्तमेतेनियमाभवंति।उद
काभ्यवायः।उदकमध्येप्रवेशः।तंचवर्जयेद्वैश्वदेवमत्याग्न्याकं।वरुणप्रघासेतुतेस्त्ववभृथोभवति।त
तःप्राग्यजमानेनोदकमध्येप्रवेशोनकर्तव्यइति।एकेत्रइणाद्येषांसर्वेषामधःशयनादीनां
विकल्पः।केचिदेकइतिपदंपूर्वेसत्रेणासहयोजयंति।प्रजाकामस्याग्निवैश्वदेवमेकइति।
नानेनातेषांमतेऽधःशयनादीनांनियोगतोऽनुष्ठानंभवति।एतेनवैप्रजापतिरित्यस्याःकण्डि
कायांहरिस्वामिभिरेवंव्याख्यातं।यःप्रजाकामइत्यपक्रम्यदेतां।एवैप्रजापतिःप्रजायजतइ
तितिवैश्वनाप्रजाकामस्यपृथग्वैश्वदेवंभवतीत्येकेमन्यंतइति।सत्रकारआह।उत्तरेषु
पर्वभिःसहैकत्वात्कथनादर्थनाहुत्तरेषुविवितिसमुदायातगतिस्यैवापृथक्त्वमतस्यैतत्फलमिति

स्वयंनस्पेतो। इदमेवात्रयुक्तं। अन्यथातुवहुराभपयासाद्यपिप्रजानामारोप्यायप्रथकत्वालाएवस्कः।सा
कमेधाश्चद्विवत्तांपराजयायातस्माद्वयुत्पवादमात्रमेतदिति। अस्यापिमतेवःशयनादीनांनि
योगतोनुष्ठानेननविकल्पइति। एकेत्वहशास्यपूर्वसत्रेणासंवंधात्। तथाचाहापस्तंवः। तस्यपर्वसं
तरालव्रतानिनमांसमश्नातिनस्त्रियमुपैत्यृतौवाजायांनोपर्यासेतजुगुप्सेतेऽन्ततात्। अदुःशेत
मधश्नातिमधशनःस्यादित्येकांतमंत्रनार्थमित्यपरमनुयाजन्यश्चातुर्मास्ययाज्यन्यावसंतोम
त्वाहडभत्तृष्टादभ्रदिति यजतेसरूतुयाज्यप्रथमश्चतुर्षुवतुर्षुमासेषुसचातुर्मास्ययाजीव
संतेवैश्वदेवेनयजेत प्रावृषिवरुणप्रघासैः शरदिसाकमेधैरितिविज्ञायते॥ काठकेच॥ वसं
तासिति।मानवेचाचतुरोमासान्नमांसमश्नातिनस्त्रियमुपैतिनोपर्यास्तेजुगुप्सेतानृतात्। प्राङ्
तिमध्वश्नात्यतोभार्यामुपैतीति। उक्तंवैश्वदेवसंज्ञेपर्वण्यधुनावरुणप्रघासानाहमि॥ आपा

उ

आम यंते योनिरिति समारोपो देव सायनिर्मथ्य वहरणप्रयासाः आषाढीशब्दे नात्र गौणीप्रतिपदु
क्ते। अस्तु मुख्यैव मुख्ये घां उमीसौर्यजेते निशारं वा तच्छक्तत्वात् प्रतिपदे क्रमुमुख्ये। न पंचदशीनि तत्रा
षाढ्यामाषाढश्रुतेः प्रतिपदि वहरणप्रयासा भवति। किं कृत्वा अयं ते योनिरिति मन्त्रेणाग्रहं यत्वाह
वनीयाद्वकी अरण्योः समारोप्य प्रतपनेनारण्योरारूढं कृत्वा। अर्थादेव एवं तस्मादाहवनीयमुद्धृत्य
प्रतिकर्मोद्धरणप्रसङ्गाद् दुष्कत्वात्। पुनराधानादिनिमित्ते न नि त्यमेवैतस्यैव समारोपः। कृत्वर्थे
न समारोपेणाप्रूपार्थस्य नित्यधारितस्य वाधात्। समारोपविस्मरणेऽचाथ्र्पूर्ववं ऊल्म प्रागोपदेशि
कांगप्रधानाद्धूतिं करणानन्तनकर्द्धु। तत्र रविः प्रयाणादि यत्कृतं तत्कृतमेव गुणलोपादनादि
ष्टं तन्निमित्तं भवति। विहितेषु चेद्दि हितानन्तरी समारोप्य निर्मथ्य पुनरुद्धरणाधानप्रणयनाग्न्याधा
नादिकार्यपरिस्तरणामाहवनीयकल्पनं परिधिपरिधानस्य श्वा नुपस्य द्वयोराधानं नास्य पंतेरिति

१४

14

जपः सामिधेनीप्रैषः सामिधेन्यनुवचनं इध्माधानं ऽपवाजनं संमार्गमित्येते संस्काराः पुनः कार्याः। त
तऽ द्वसाय स्वस्थानाद्देशांतरे प्राचीनप्रणेगन्वाततस्तत्र प्राचीनप्रवरो गार्हपत्यं निर्मथ्य स्थाप
यित्वा ततस्त्र आहवनीयदक्षिणाग्नी च चित्वा त्यवरूणा प्रसाः कर्तव्या इत्यन्वयः। न्वाधानामपंतेया
नि इति समारोपोत्वेत्यत्र समारोपस्य मंत्र उक्तः। किं समारोपात्वेत्यपेक्षायामश्रीन् कुत्वः समारोत्या
ग्नी शालापरे न मंथित्र दर्शनात्। ततः क समारोपात्वेत्यपेक्षायामसरीणारित्ति कुतः। यामे वा वि वक्ते
न्मारणा रत्यत्रारणेपः समारोह शादर्शनात्। एवं च सत्यत्र येणा खिलः समारोपः सिध्यति क चिन्मंत्रः।
क्वचिदग्नौ। क्वचिदरणौ इति। तत्रापि प्रथमं गार्हपत्यस्य समन्मंत्रेणा द्विस्तन्स्तीति त एवमेवाह
वनीयस्य। कुतः। शांखायनसूत्रेस्य विशेषस्य दर्शनात्। तथाह श्रूयते यो निशितिवारणीप्रत प्यन्ति
सन्नमंत्रेणा द्विर्द्विः सत्रस्नीमेवाहवनीयादिति। ऽ द्वसाये त्वनुत्पर्वो वस्य तिः प्रदेशांतरगमने वन्नाजे।

राम०

१५

तेनोद्वसापस्वस्थानान्मदेशांतरे गत्वेत्यर्थः। एवंविकद्वेशिराग्नौ निस्तुषाममष्टयवानांकरंभ
पात्रकरणं। एवं करितिपत्नीपकालात्मनि पदः एवं वीस्मिन्द्विने पंचदशपादशि भवैति राग्जे।
निस्तुषाममष्टयवानांकरंभपात्रकरणं भवति। निर्मुक्तास्तुषेभ्यो निस्तुषाः। आमा अपक्वाः। भ्र
ष्टाः पक्वाः। आमाश्च ते भ्रष्टाः ईषद्दग्धा इत्यर्थः।। न त्वपरिपक्वापक्वा दामाइत्यर्थः। किंचित्पक्व
त्वाच्च भ्रष्टा इति। निस्तुषाश्च ते आमभ्रष्टाश्च निस्तुषामभ्रष्टाः ईषद्दग्धा इत्यर्थः।। न त्वपरिपक्वाप
क्वा दामा इत्यर्थः। किंचित्पक्वत्वाच्च भ्रष्टा इति। निस्तुषाश्च ते आमभ्रष्टाश्च निस्तुषामभ्रष्टाः।
ते च ते यवाश्च निस्तुषामभ्रष्टयवाः।। अकृतफलीकरणा ईषद्दग्धाश्च यवा इत्यर्थः। तेषां यवानां करंभ
पात्रकरणमिति। करंभो दध्ना संसृताः सक्तवः। तन्निर्माणार्थानि पात्राणि करंभपात्राणि। तेषां करणं
ष्पादनं कर्तव्यं। निस्तुषा इत्यनेन फलीकरणाख्यः संस्कारः। निस्तुषकरणमात्रस्यैव विधानात्तद्

क्षिणाग्नावित्यनेन गार्हपत्याहवनीययोर्वैकल्पिकमन्यत्र तत्र प्राप्तं अपराण्हे पो घृते। अत
श्च दक्षिणाग्निहोत्रापराण्हात्यात्रासादनमन्त्रतस्योत्तरत उदकं संस्थकर्तव्यं ग्रहणानुगार्ह
पत्यस्य पश्चाद्देवाज्यघेनेन गार्हपत्यमिति तत्र श्रुतेः॥ उरु हीलानामासादनं तु दक्षिणाग्नेः प
श्चात्तानस्य अपराणस्य पश्चाद्दक्षिणत्वात्तासमजीनोपधाने त्वनयोरेव दक्षिणाग्नेः। विरोधाभावात्। प
र्यग्निकरणं तु गार्हपत्याद्देवा गार्हपत्याद्देवा गार्हपत्ये संस्कारा इति वचनात्। अथ पूर्वेक्ष न्वाहार्य
पचनेऽनुघानिवयवान्काखतानीषद्दिवोपतप्यते पां करंभपात्राणि कुर्वीति त्र्याघेभ्यात्राणि भवे
तिपात्रेषुत्पत्तानमश्पत्येघवमयानि भवेती तिवक्तत्वात् पात्रेषु त्पत्तानमश्पत इत्यर्थे वाद।
घपाऽशनार्थानि पात्राणि भाजनानि भवंति ता हशान्ते तान्यपि कर्तव्यानि। आसादनादौ च पा
त्री पृत्तानानि निधेयानि भाजनवदेनकियंतिपुनस्तानि करंभपात्राणि भवंतीत्यो काङ्क्षाया

माहा॥ यावंतो यजमानग्रहास्ता एकाधिकानि ग्रहेष्ठभवा: ग्रसा: यजमानस्य ग्रहा: यजमानग्रहा:
यावंतो यावत्संख्या यजमानस्य ग्रहा भवंति तावंति तावत्संख्यानि करंभपात्राणि एकाधिकानि ए
केनाधिकानि कर्तव्यानि। यावंतो ग्रहा: स्फ तावंत्येकेनातिरिक्तानीति यत्तत्वात् ग्रहशब्दस्य प्रजा
पशुमत्त्वमार्यादिद्वविशिष्टत्वात्तेसंख्याकरंभपात्रकरणमाविदमाहा॥ प्रजायां वा जाते श्रोतव्ये
यावंतो ग्रहा: स्फ रित्ययं ग्रहशब्द: प्रजायां वर्तमानो ग्राह्य: न भ्रात्रभार्यादौ। कुत:। तानि वै प्रतिपुरु
षं यावंतो ग्रहा: स्फ स्तावंत्येकेनातिरिक्तानि भवंति तत्प्रतिपुरुषमेवैतदेकैकेन यावंतो अस्य प्रजा
जातास्तावत्संख्यापात्राण्यमुंचतीति अवगात्। अस्यार्थ:। किं ये ति पुनस्तानीत्यपेक्षिते यावंतो ग्र
हा: ग्रहेषु भवा ग्रहास्ते प्रतिपुरुषमिति वचनात् पशव:। किं तर्हि मनुष्या: तत्रापि पापा अस्य प्रजा
जाता इति वाक्यशेषाद पत्यानि यावंति पुत्रपौत्रपुत्रीपौत्र्यादिरूपाणि ऽन्मत्या: नाम्ना न च वेषव:।

नच पुत्रः सुवासिन्यः जाल त्वा पक्षसत्वात् इति हरिस्वामिनः। नन्वेवं सत्यनपत्यस्याकरणे प्राप्ते ए
कापत्यस्य च सापत्यस्य च प्रजासंख्ययाकरणप्राप्ते आह॥ ओशिता नित्यत्वात्। वाशब्दो वधारणे ऽय
नपत्यस्य एकापत्यस्य च बहुपत्यस्य च ओशिपे वैकाधिकानि कर्त्तव्यानि। कुतः एतत्। नित्यत्वात्। क
र्मपात्राशी कुर्वतीति बहुवचनस्य नित्यमेव प्रवर्णात्। नित्यं च बहुवचनं त्रिषु। अतो बहुवचनप्रवर्णा
ओशिपेकाधिकानि अनपत्यादीनामपि भवंत्येव॥ मेषमिथुनं च। मेष ध्वमपीव मेषो। मेषयोमिथुनं
मेषमिथुनं प्रतिकृतिं च। तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वतीति प्रकृतत्वात्। तत्र तदपि पूर्ववत्। त
एव निस्तुषाममृत्य वकरं भस्त्रेव मेषमिथुनं करोति। मेषं मेषाकारं प्रतिरूपकं मेषीं मेष्याकारं
प्रतिकृति चात। तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वतीति प्रकृतत्वात्। तत्र तस्मिन्नेव काले प्रसक्तत्वात् नेषा मे
वमनाक्रमानोपवानामेवा। तथा वध्वा यतेयवमयो भवतः इति॥ अत्र कठसूत्रं। आमयवा

षंनाकर्मपात्राणि पाकं वो यजमानस्य पुत्रपौत्रापन्नमानः पत्नी च प्रतिषिद्धः एकमाधिकं
ष्टं गिरा मे षमष्टे गां मे चीष्ठ कोऽस्मीभिरावेष्येति ॥ मानवे च विशेषः उत्तरतो गार्हपत्यस्य प्र
तिप्रस्थाताऽऽमयविहानां दक्षाकर्मपात्राणि करोत्येको द्वात्यं गुरुपद्मात्राणि मेष हत्वा मे
षीव करोतियावंति स्त्रिंगानि शवेऽपरस्त्री लिंगानि मिष्याः प्रतिप्रस्थाता प्रस्ताव्यस्मात्क्लिष्ययतः इति ।
आपस्तंबेपि एतस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता रत्नीं करेभपात्रार्थान्यवा निर्वपति परिघुषाधेयुमे
पार्थीन्येष्यान्प्रतिप्रस्थाता तयोरामिक्षा च देवतमा मपिष्टाणां पत्नी करेभपात्राणि करो
तिमेषी प्रतिप्रस्थाता स्त्रियाः स्त्रीव्यंजनानि पुंसः पुंव्यंजनान्यपि वा पूर्वे कर त्वाहार्यपचनेवि
तुषानि वपवान्त्व हत्वा तेषामी पद्धुपत्नमानां पत्नी करेभपात्राणि करोत्यत्रापि मेष वमेषीच
करोतीति वाजसनेयकमेद्रागपर्यंतान विधिश्रित्ये कादशमुकपालं मेषीमविश्र पतिप्रस्था

१८

17

सुमेषकं भीपावो गाभवत्विति एतं पाकठाहीनां वारुणप्रघासिकहविर्ग्रहणकाले एवं द्वाभ
निर्वापानन्तरं करम्भपात्रादीनां निर्वपणं विहितमस्ति । माध्यंदिनानां त्वेष प्रवेशकाले इति व
चनात् सर्वं कृत्वा तत्र करम्भपात्रमपि ग्रीकरणं प्रतिप्रस्थातुर्मेषकरणमध्वर्योः एवं सेमीकरंभ
पात्राणां पवनं एकाधिकाः प्रत्येकयजमानां चतुर्मुष्टीकानां ग्रहणं । करंभपात्राणि जुहोती
ति जुहोतित्वात् श्रीनतोवहरणं पत्नी उक्षमिति मन्त्रेण अध्वर्योर्मेषार्थानां । ततो मरुद्भ्यो जुहोति
ति प्रतिप्रस्थातुर्मेषार्थानां एषकं पक्रगुप्तं कानि पात्राणि स्वाहा सोमीश्लेषणानां ते मेषमे
ष्याः समन्त्रकं सर्वं यथा स्वमध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां कर्तव्यानि । तत्र प्रतिप्रस्थात्रा करंभपात्रमेव वी
साधारणाः पदार्थाः समन्त्रकाः कर्तव्याः । अप्यग्निहोत्रहवण्यापादवरायादाना आसादनान्ताः केऽ
नञ्च करंभपात्रमेषी साधारणाः पदार्थाः समन्त्रकाः कर्तव्याः । अप्यग्निहोत्रहवण्यादानाद्या

राम०
१०

सादनांताः कंडनश्रपणापेषणासंपवनांताश्चाकरंभपात्र्याशांयदसाधारणाग्रहणां प्रोक्षणी
अभिमर्शनाधिश्रयणाघल्लिमनांतमतः छ्मिवाकुल्लुटास्नने चात्र न भवत्येषां अहद्धार्थे
त्वपक्षे प्रणीताप्रणायने चा सर्वार्थत्वसंपवनार्थत्वपक्षयोस्तु प्रणीताप्रणायनं भवत्येव
।तत्र सर्वार्थत्वपक्षे अपां दक्षिणस्य समंत्रकं प्रणायनं। ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति वाऽहः।।
संपवनार्थत्वपक्षे च केवलस्य दध्नः। तत्र ब्रह्मन्दधि प्रणेष्यामीत्येतावदेव अत्र एवं क
रणीसमारोत्पोद्वसापनिर्मथ्यं वरुणप्रघासार्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्य समंत्र
कमग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वा यजमानवावं यच्छति वोत्कार्यं प्रतिप्रस्थाता अभ्यां यथा स्व
पात्रासादनाद्यास्पोदकनिनयनादर्वी कर्तव्यं कर्तव्या। आपोदकनिनयनं तु प्रातस्तनपात्रेषु
लिप्रक्षालनेन सह कर्तव्यं।। अनेडकीरूर्णाः प्रक्षाल्यावलेपयेत्। यो रुद्रुको नाम दक्षिणापथ

घेमे पा स्तुतिः पञ्चः । पुडकसे भा ऐ उक्सः नस्थूक्सः औनेडकः । नो अनेडुकी रूस्मी मे घरो मा शास्त्र
क्षाल्य प्रकं र्षे रागा द्रिस्ता लयित्वात पो मे बमे घ्याः पि हु मययोः शरीरे स्नाग्न्लपयेत् संप्लावयेत् ।
। तत्रापि मेषं च मे क्षी व कुवैतित पो मे वे च मे यां व प घ ने डकी रू स्मी । विदे त्ताः प्रशि जा निम्नेव
येदिति स्कन्नेः । । कुशा स्मी वा भावे । कुशा स्मी कुशानां दर्भ राशा क्रास्मीः मज शी नूला नि । मे वा स्मी
नां मे परोस्रा गा मभा वे कुशो एतो वा म क्षाल्य मे व पौराम्लव पेत् । वा विकल्पा प घु अनै डुकी र्न विदेद था च
पि कुशा स्मी स्वस्फ रिति स्कन्न त्वात् । न पा चाप स्त वः डु हासन काले नैडुकी मि रू स्मी भि र्मे व प्रति कृती लो म
शौ कु रुस्तं द भी व कुशा स्मी भि रिति । प्रषे वे प्रस्य क्षं व स्थास्य पञ्चुपे न्मेष इति वाक्य शेषात्य यस्या व हा न
म्पौ स ह स्कव्य व धा न व च ना त्त मे पं मे ष्यो पी गा र्थे त्व म म सी पति ति न पुंक्त तयोः स मंत्र क मे व नि वे प
रागादि कुर्वती ति व हु व व ना च्चा स्व र्ष प्रति प्रस्या त्र अन्नी हादि व हु क तेना पि पुक्ता । अत्रा कुः पिर म गा

राम ०

चार्यैः समन्त्रकमेव द्रव्यसंस्कारो मेषमिथुनं संस्कुर्वीत्या एकेनायं संस्कुर्वीतेति पाणिभिप्रायः । प
घस्यावदानेन सह मेषमिथुनेन मषवदीयतो अन्तस्तदपि देवतोद्देशेन त्यज्यत इति यागसा
धनमेवेति । येनु न संस्कुर्वीतेति तेषाम् अपि प्रायः । नैव यागद्रव्यं मेषमिथुने । वारः शोभमेवो
भवति । मारुतीमेषी हि श्रूयते न त्वातेन वारुणीं मारुत्या हि एष मेषमिथुने त्यज्यते । यदि च वारुणीं मा
रुते च हविस्तदर्थं नैष सदेवतो हि शद्भिति मिश्रेण त्वहृष्टोद्देति षु संस्कारस्तस्मादधर्मकमिति । तु
ष्टोति वैमेरा मेषमिथुनं संस्कुर्वन्दारुणीयमिति श्रीअनन्तयाज्ञिकाः । हरिस्वाम्यभिमतस्त्वायं पक्षः ।
पतः सत्स्वा द्रव्यावदानेन सह मेषमवदधातीति । होमसंबन्धोऽवदानसंबन्धात्मेषस्य । होतन्त्वत्वा
वदानस्यानन्तरमेषोऽपि वारुणायैव होतव्यः । यागसंबन्धाभावाच्च नया गृह्यवृद्धैर्मौः कार्यः इति कर्की १
चार्यसंप्रदायकाः शदिमन्त्र यागसंबन्धमेव तेषां मन्त्रसमन्त्रकाः स्तार्यायोगे मा भवति ॥ आहवनीय १

स पुरस्ताद्वेदीं करोति। करंभपात्रमेषमिथुनकरणात् अनंतरमाहवनीयस्याग्नेः पुरस्तात् द्वे स्फ्यादिशि द्व
वेदी करोति। स्फ्याद्दक्षिणातः अपरा उत्तरत इति। तद्द्वे द्वे वेदी हा च पत्नी भवत इति श्रुतत्वात्। तत्र प्रधानत्वाद्धु
ङ्नां हविषां सादनार्थत्वाच्चोत्तरवेदिः पुरस्तादाहवनीयस्याजेविनात थाच मानवी। श्रेनसाहवनी
येत्रिपुप्रक्रमे षपरिमिते वा वकोशष्य शेशेकं निह रखवेदादानप्रभृति वेदिं विदधाति। षड्
शप्यां प्राचीं चतुर्विंशत्या पश्चात्त्रिंशत्या पुरस्तात् एवं द्वे वेदी वितीयमात्रे अरत्निमात्री चतुर्दिक्षु
तरवेदिं विदधात्यरोऽरत्निः प्रक्रममात्रे वेदेरुद्धत्वात्वाल्वालेशम्या यां परिमिमीत इति। प्रा
देशोन्तरा। तयोर्द्वयोर्वै घोः प्रादेशः प्रादेशपरिमितो देशो नराश्वन्तरालं भवति। अंगुष्ठतर्जन्योः प्र
सारितयोः प्रादेश उच्यते॥ एषयोर्वा। अथवा द्वयोर्वै घोः एथोतरा अन्तरालं भवति। प्रारखोतशदे वा
अहापस्तंबः। द्व्यंगुलमंगुलं चतुरंगुलं पृथमात्रं पृथमात्रं सीतामात्रं प्रादेशमात्रेणावाति यंग

संभिन्नैकी भवत इति प्रसृतांगुलि रामशिरांबंधनाद्धस्तः पृथक्शब्देनोच्यते मानं वैव प्रतिप्रसृष्ठातादक्षि
णां वेदिकरोत्याजर स्मात्परिग्रहाद्रत्निमात्रं मंतरा समेप्राची भवतीय याहवीमिस्तं मवेयुस्तथा ति पृथ्वी
एकद्वकरो परेणोत्तरांसं वयजुहेरतीति ॥ रथमात्रेण डलं रावेदिः रथमात्रीरथप्रमाणा भवति । दक्षि
णानु प्रकृतिवद् वापरिमितमानं वा । व्याममात्री पश्चादित्यादि प्रमाणावा रथप्रमाणं च स्वच्छंदपु
ल्विकृतोक्तो अंगुलैरष्टसप्ततिमानायाः प्रमाणं तत्राष्टाशीतिशतमीषा चतुःशतमक्षः षडशीतिर्युगं वा त्वा
रोहकाः प्राप्नेति अरत्नेश्चतुर्विंशो भागोंगुलोऽपुरुषस्य पंचमो भागारत्निः । अथवा कूर्वस्य द्वारभ्यक
निष्ठिकाग्रांतः । तत्र चतुरंगुलाधिकं शतांगुलं पक्वातिर्यक्प्रमाणं अष्टाशीत्यंगुले षडधिकं शतांगुला
प्राची षडशीत्यंगुलं पुरस्तात्तिर्यक्प्रमाणमिति । तत्रापं साधनोपायः । अष्टाशीतिमात्रांगुलां रज्जु
मित्वा तत्र लक्षणां कृत्वा तत चतुर्भिरंगुलैरज्जुमूलरज्ज्वार्धं प्रमाणमन्यस्यतस्यायमस्तोयां

२०

रत्नेः आधिबध्भागे अंगुलत्रिभागद्वयाधिकपंचदशांगुलप्रमाणे लक्षणं कुर्यादिति एतदेकमुत्तरवेदेः
प्रमाणमुक्तं। अथ द्वितीयं प्रमाणमाह। चतुस्+ आकर्षणार्थं कर्त्तव्यं। ततो ऽभ्यासरज्जोरंतात् अयमस्त्वारिं
शत्तमे ऽगुले अंसांकनार्थं द्वापंचाशत्तमे ऽगुले च श्रोण्यंकनार्थं लक्षणं+ २ रत्निवीपश्चाद्दशम प्राचीबद्ध्वा
त्रायःपुरस्तात्प्यावा शब्दो विकल्पार्थः॥ अथ वोत्तरवेदिः पश्चाच्चतुररत्निस्तिरश्ची भवति समारत्निः
षडरत्निर्वा प्राची प्रागायता अयं पोरत्न पक्षः पुरस्तात्तिरश्ची भवति। शारवांतरादेवा तत्र षडरत्निः
प्राचीति पक्षे अयं समाधनश्लोकः। नवारत्निमिता रज्जुर्लक्षिता षट्स्वतः परं। अर्द्धद्वैत्रिषु पाश्वः
स्यात्पश्चु वेदेः प्रसाधनमिति। अस्यार्थः॥ न च मितरत्निभिर्मिता रज्जुः षट्करनिषु लक्षिताविद्धा
पक्षाकार्या। तत्र लक्षणं प्राच्याश्चंकनार्थं। अतः परमस्मात्षडरत्निमिते स्थाने लक्ष्म लक्ष्मशयनात्परं
त्रिषु स्थानेषु अर्द्धे अर्द्धारत्नावर्द्धरत्नौ लक्षणं कृत्वा पश्चु वेदेः प्रसाधनं कार्यमिति। तत्र प्रथमे ऽर्द्धार

20

शम०
२०

त्नो आकर्षणार्थं॥ द्वितीयद्वारत्नौ प्रोक्षपकनार्थात् तीयद्वारत्नावं सांकनार्थमिति पाशविषयासिनार्थ
साधनोपायः॥ द्वारत्नौ लक्षणां कुर्यात् द्वे साईत्रयेन या॥ अर्द्ध ऽरत्नौ ततः सार्द्धपञ्चवेदैः प्रसाधनी॥ अ
स्यार्थः। द्वौ अरत्नी प्रमाणमस्याः साम्नर॥ त्रिअङ्गुलः तस्या द्वारत्नौ रज्जो लक्षणां कुर्यात्॥ प्रोक्षक
नार्थं ततो ऽर्द्ध अर्द्धारत्नौ आकर्षणार्थं लक्षणां कुर्यात्॥ ततः सार्द्धत्रये अर्द्धारत्न्याधिके अरत्नित्रये
प्राक्तं सांकनार्थं लक्षणां कुर्यात्॥ ततः परमर्द्ध अर्द्धारत्नौ आकर्षणार्थं ततः परमरत्नौ अरत्निप्रमा
णां सांकनार्थं लक्षणां ततः परं सार्द्धअर्द्धारत्निसहिते अरत्नौ सार्द्धारत्नावित्यर्थः। तत्र लक्षणा रज्जोः
तपाश इत्यर्थः॥ अयं च पाशाविषयो सेन साधनोपायः समारत्नि प्राचीपस्त्रेतु समारत्नि परिमितां र
ज्जुं तत्र लक्षितां तदर्द्धनाभिवर्द्धवर्द्धितायाः अपेक्षा भागे लक्षणामाकर्षणार्थं कृत्वा प्रान्ताद् रत्नि
द्वयसार्द्धारत्नौ च प्रमाणसांकनार्थं लक्षणां कुर्यादिति॥ तेषां मध्ये शङ्कुः तत्र यः पुरस्तादिति प्रागुक्तो तेषा

२१

21

त्रयाणामग्नीनां मध्ये शंकुर्निर्दिष्टस्तत्र त्रिशंकुना कार्यमस्तीति पूर्वं त्रिशंकुसहितमित्यत्र

॥ अपरिमिता वा ॥ अथवा ऽन्ते रेवेदिः परिमिता ऽत्र प्रमाणाद्भूयादतिशयेनाधिक प्रमा

णा अपरिमितं प्रमाणाद्भूयइति प्रत्यक्षतोक्तत्वात् । अतएव काहिकचातुर्मास्यादौ हविरासा

दनपर्यन्ता अपरिमितावेदिराश्वयणीया ॥ अन्यथाऽवरोक्तमुत्तरेण हविषीति न्यायेन

हविषामासादनासंभवात् । अत्रापि यावती दीक्षितपत्नी तत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तत्र लक्षणा

क्तत्वादीर्घप्रमाणा ऽप्रमेयस्यत स्यादित्येषोऽभागे लक्षणा माकर्षणार्थे सत्वापश्चात् तिर्य

क्प्रमाणाद्वैशोणं कनार्थप्राप्तिर्यक्प्रमाणाद्वास्यां कनार्थे च लक्षणां कुर्यादिति स्फ्यासमर्थ

ना कुशेति ॥ अत्र दृष्यो वेधः स्फ्यादि स्फ्यादानादारभ्यासमर्थनान्तं दत्वा पत्नी सर्वा समन्ततो

त्य वसनं तत्करोतीत्यर्थः ॥ अत्र प्रकृतिश्च दृढ़ीकृतिः कर्तव्येति न्याया प्रकृतिवत् सर्वकर्तव्या प्रकृतौ चासादि

रा.प्र.

२१

नः प्रोक्षितध्रुवस्रुक्‌स्रुवस्फ्यराद्दो पात्राः प्रोक्षणं च प्रोक्षणीभिः कृतं तेन ध्वाग्निहोत्रहवण्यां पवित्रा
भ्यां चसेस्फियतां पवित्राभ्यां चरुस्थाली कुशोच्छिष्ट पंतद्भ्यां थीदेतान्यत्र एवं मासे मासे आद्दनीयानि प्रो
क्षितव्यानि च। तत्र वृ प्रकृतौ ब्रह्मवरणं कृतप्रणय वेक्षणं कृतं। पात्रासादनप्रोक्षणकाले च प्रोक्षितेन
यजमानेन वाज्यमन्वेक्षितं। वाज्यते नाथ पुरुषाः प्रोक्षणं चाश्रातप्तावक्षणं वैमन्त्राप कल्प्यते। स
र्वथैव प्रोक्षणप्रणीताप्रणयनं। तत्रायं क्रमः॥ तत्र यदि प्रागन्वाधानात्कर्मपात्रकरणं
कृते कदाचिदन्वाधानोत्तमयोः शाखाच्छेदः। अन्वामन शाखापरिवासनं वा। अधवयोरिवेपवे
षकरणा। पवित्रच्छेदनमुभयोः। विरूपाकरणं उभयोः। वरुणाय भागनिष्पदैः॥ महेन्द्रा
भागनिर्निमित्तं प्रस्थात्तुः उद्दहनमुभयोः। ततो ब्रह्मवरणं। यजमानवाचंयच्छेति प्रैषः। वा
ग्यमनं। पात्रासादनं। तत्र पवित्रच्छेदनानि पवित्रे अग्निहोत्रहवणी। अतद्दोनं शूर्पं शम्या

चेति पञ्चात्सादनमध्वर्योः श्रम्यावर्जितं पंचकासादनं प्रतिप्रस्थातुः अग्नेवरास्यपश्चाद्दुत्तरतो वा । ततउभयोर्वाग्यमः । ततः पवित्रच्छेदनादि भिः प्रोक्षणीः संस्कृत्य वृत्यन्तैर्न तत्रायोः प्रोक्षणामुभयोः अध्वर्योः शम्याप्रोक्षणामधिकं प्रोक्षणीनां स्थापनमुभयोः तत्रागृहीत्वाय द्योर्नो वेदिमानमुभयोः ततः स्फ्यादानादि संमर्शनान्तमुभयोरिति केचित् अध्वर्योस्त्वालभा नाध्वर्योः शम्याया आसादनं प्रोक्षणं चेति अप्राकृतकार्यार्थत्वात् मिपमेव्वायेथा क्षिप्तमन्त्रकाने वेशामचाग्नेत्वाधानेब्रह्मवरणावसृष्टेकृतमेवास्फ्यादिपात्रासादनं च प्रोक्षणापः संस्कृता एवं सन्ति केवलमत्र तुरागशम्याया आसादनं प्रोक्षणामात्रं कार्यं ततो वेदिमानादि यजमानस्य वाग्यमः सप्रोत्राणि भवन्त्येवा पूर्वे वत्स न्याव सतीत्येत स्यमत्तस्यानुष्ठाने तु शाशम्याया रपिमघमे पीमे पीनिर्वपशास्तवेधिपात्रेः सदासादनप्रोक्षणो भवतानपृथक् । उभयोरेक

राम० २२

उत्कारः ॥ पुनमेर्येवैं घोरक एवोत्करोमवत्कतस्याद्वेदेः समीपे ॥ अपरेणावदिं प्रतिप्रस्थातुः
संवरः स्तवयजु हरणार्थमुत्करं प्रतिगच्छतः प्रतिप्रस्थातुरुपरेणात्तेणवेदिं संचरो मार्गो
भवति संचरति गच्छत्यनेनेति संचरः ॥ गावरसंचूरेति कशेणा घंप्रत्ययान्तो निपातितः तथा चा
पस्तंवः अंतरा वेदीं प्रस्थातुः संवरा परेणाग्नेरवेदिं स्तवयजु हरन्नाभ्युपजं भि परिहरन्न
त्करे निवपति समानउत्करः पंचबर्हिज इति ॥ मानवेचा अपरेणान्तरं स्तवयजु हरतीति ।
अतस्तवयजु हरणाये वा यं संचर नियमो नान्यनेति ॥ अन्यत्रत्वं तरा वेदी ॥ अत्रापस्तंवः अग्रे
णा गार्हपत्य समे प्राचीं वेदीमवत उत्तराम ध्वर्युः करोति दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता तं तेरावि हारो ध्वर्यु स्य
रति दक्षिणो प्रतिप्रस्थातो भयत्र हस्तेनांतरेण पिपत्नी संयाजाए कवंशप्रेषा द्विवद्ध स्यानुजानां
तीति ॥ तद्यायदे वा ध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता यत्किंचवाव कर्मणामध्वर्यु रेव तत्करोति पात्नागप

२२

23

पक्काला न्वानिगदांसाधारणाद्व्यंग्य संस्काराणीति॥ उत्तरवेदिं निवपत्यकृते रस्यां उभयसंवे
द्येऽतु उत्तरवेदिं निवपति। वक्ष्यमाणेन प्रकारेण। स तु उत्तरस्यामेव वेदावुत्तरवेदिमुपकिरति न द
क्षिणस्यामिति प्रकृतत्वात्। उत्तरवेदिरिति वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य वालुकादाहृत
स्य स्थण्डिलस्य नामधेयम्॥ शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करं संवरं परिहाप्य
शम्यामादाय द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणां शम्यां वा संगृह्य तेन गृहीत्वा उत्करं पूर्वेणोत्करात्
वस्यादिशि संवरं परिहाप्य संचरणार्थं मार्गमन्तराले मुक्त्वा चात्वालं मिमीते चात्वाल इति
मानादिसंस्कारसंस्कृतस्य गर्तस्य नामधेयं। तच्च संस्थाया वरणार्थं चात्वालं मार्जयेत इत्यादेश
अथ शम्या च संस्कारवादत्त इति प्रकृतस्य पत्रैव स्वयमेव न सामान्येनाग्रेणोत्करं चात्वालं परिलिख
दिति प्रकृतत्वात्। अत्र पूर्वेण शम्याया आदानं तत्स्याधानेन ततः चात्वालमानमिति मिमी

राम०

२३

नरत्यक्तंतथैवमात्रप्रकारमाह॥ शम्यामुदीचीनिदधातिउकरात्पूर्वतःसंचरणायमार्गंपरि
त्यज्योत्तरस्मादेघंतादुदीचीमुदगग्रांशम्यांनिदधाति।पश्चिमवस्त्वयंमनेसाम्नेत्याग्नेरोगात्करेत
घ्वान्वालपरिलिख स्त्र वेघंतादुदीची॰ शम्यांनिदधातीतिप्रक्रान्तत्वात्तथाथावापस्त्ववेउत्तरस्मा
देघंतादुदक्प्रक्रमेचात्वालइतिप्रश्नस्यपरिलिखनात् संजीजानुदघ्नंनिवितस्तंवारवात्वात
रवेघर्षान्यासन्नदरतीति।काठकेवाउत्तरतश्चात्वालंवहिर्वेदिसंप्रत्यक्तरवेदिस्त्रिप्रक्रमे
परिमितेवेतिजानुदघ्नंखातेतिच॥पुरस्ताच्च॥शम्यामात्रमेवांतरालंत्यक्त्वावेघंतादेव
पुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिउदीचीमुदगग्रांशम्यांनिदधाति।अथपुरस्तादुदीची॰ शम्यांनिदधा
तीतिप्रक्रान्तत्वात् दक्षिणातःप्राची॥उत्तरवेघंतमनुलक्षीकृत्यदक्षिणातोदक्षिणस्यांदिशिप्रा
गग्रांशम्यांनिदधाति।अथानुवेघंतप्राची॰ शम्यांनिदधातीतिप्रक्रान्तेः।एवंचतुर्दिक्षुशम्या

२४

24

यामि कनिन चात्वालस्यमानमुके ॥ स्फ्येनोल्लिखति तमायनीति प्रति मंत्रं प्रतिदिशं शम्या
तिश्चयत्न मायनीमिसीत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रतिमंत्रं स्फ्येन करणीभूतेनोल्लिखति निहिता
याः शम्या या मध्य पार्श्वे अभ्यंतरं स्फ्येनरेखां करोतीत्यर्थः ॥ तसमापनीति पश्चात् ॥ विनायनी
तिपुरस्तात् ॥ अवतान्मानाधिताया शम्यायाः दिति दक्षिणतः अवतान्मा व्यथिता दित्युत्तर
त इति सर्वे पृथङ्गाहुर्दीचीः शम्यानिदधातिमयपरिलिखतितमायनीमिसीत्येवं सर्वत्रनिश्चनको
नेत्येव सपरिलिखतीति प्रत्येकं मक्तत्वात् ॥ एवं द्वात्रिंशदंगुलः समचतुरस्रोऽग्न्यालयः प
रिलिखितो भवति ॥ विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनान्वारभ्य ॥ अन्वारब्धे यजमाने ६
धर्पुर्विदेदग्निर्नभ इति मंत्रेण चात्वाले अधिकरणभूते स्फ्येन करणभूतेन प्रहरति ॥ प्रहा
रं करोति पुरीषोत्खननार्थं ॥ स प्रहरति विदेदग्निरिति चात्वाले अन्वारंभः प्रहरणमात्र एव

रामं०

२४

भवतीति तत्रैव विधानात्। अग्ने अंगिर इति पुरीषं हस्तेन च।। ततो द्वयुः स्यात पुरीषं अग्ने
अंगिर आयुनेति मंत्रेण हस्तेन वकारा स्फ्येन च स्यात वेदिमध्ये निहितशंकुसमीपे निवापाय
नयति। अपदइरतीति प्रकृतत्वात्। योऽस्यामिति निवपति पश्चार्द्धे शंकुसहिते।। योऽस्यां पृथि
व्यामसीति मंत्रेण तदुद्धृतं पुरीषं तत्तरस्यां वेदेः पश्चार्द्धे पूर्वभागे शंकुसहितं प्राग्निहितश
ङ्कुसंलग्नं निवपति। राशिं करोति। प्राक्षु स्वकृत्तरस्य वेद्यां निवपतीति मानवे। योऽस्यां पृथिव्याम
सीति हि त्वाग्निदधातीति प्रकृतत्वात्।। अग्नीदुत्कर वदत्सीति इति। तदुद्धृतपुरीषं अग्नीदुत्करवद
त इति मंत्रवर्जं पाणिद्वयेनाभिन्यस्यति। अभिनिदधाति। हस्ताभ्यामेव वा धत्त इत्यर्थः। अथ
हरति पत्रं हरति तदग्नीदुपसीदतीति प्रकृतत्वात्।। एवं द्विरपरं।। यथाविदे दग्नास्ति प्रहरणा
दारभ्याभिन्यासान्तमेकवारं कृतं। एवमेवोपरं द्वि द्विःवारं कर्तव्यम्। तत्र विशेषमाह।। द्वितीयस्यां

तृतीयस्यामितिविशेषः। योद्वितीयस्यामिति द्वितीयेपुरीषानिचयनमंत्रेविशेषः। यस्तृतीयस्या
मितितृतीयइतिअनुव्येतिचतुर्थ्यचार्थमाह त्वयि ७ त्वसीति व्यहत्युत्तरवेदि ६ शम्यामात्रीमंत्रे
नुत्वादेववीतयइत्यनेन मंत्रेणा चतुर्थ्यं यथार्थे यावतापुरीषेणार्थः उत्तरवेदिनिष्पत्तिरूपप्रयो
जनेतावत्पुरीषमाहृत्य शंकुसंगीपश्चानीयधुरि ८ त्वसीति मंत्रेणाकल्पस्वेतिपदवतायुक्ते
न उत्तरवेदिं व्यहतिपुरीषमभिसंलग्न मेवदस्तेनसर्वपरिप्लवोत्तरवेदिं शम्यामात्रीद्वात्रिंश
दंगुलपरिमाणाशम्याप्रमाणमानिव्यादयतीत्यर्थः। व्यहृतीयस्यान्यत्रापिहस्तेप्रेरणा
र्थस्यैवदृष्टार्थत्वात्स्वकाहतीत्यादौ कानुत्वादेववीतयइति चतुर्थ्य ६ हरतितोवैचतुस्र
केष्वानालाद्धरति व्यथानुव्यहतिसि ७ त्वसिसपत्नसाहीदेवेभ्यः कल्पस्वेतिष्कातत्वोता।

दिशं दिशमनुविभागे नोङ्कृतिजैरयत्निश्चतुरस्रामुत्तरवेदिं करोतीति हरिस्वामिनः। तां वै युगशम्येन
मिमीत इति। क्कतत्वात् शम्यामात्रीत्येके। तथा च द्वात्रिंशदङ्गुलासमचतुरस्रा तर्वेदिर्भवति। अरत्ने-
श्चतुर्विंशो भागोऽङ्गुलं चतुर्विंशाङ्गुलोऽरत्निरित्युक्तत्वात्। अरत्निस्तु कूर्परादारभ्य कनिष्ठि-
काग्रपर्यन्तः। अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिनेत्यपवादः। अथवाऽऽऊर्ध्ववाहोः समस्थितस्य पुरुष-
स्य पञ्चमो भागोऽरत्निः। पञ्चारत्निः पुरुष इति सूत्रकारस्योक्तेः तस्य चतुर्विंशो भागोऽङ्गुलमिति। अथोत्त-
रवेदेः प्रमाणान्तरमाह॥ ॥वितृतीयामरत्निमितां युगमात्रीं यजमानदशमाय यां वा॥ वाशब्दो विकल्पा-
र्थः। सर्वप्रत्येकमभिसंबध्यते। वितृतीयां वा उत्तरवेदिं कुर्यात्। तु वितृतीयामिति वेदेस्तृतीयभागः
समिता इत्यर्थः। तच्च यत्प्रमाणा यां वेदावुत्तरवेदिं कुर्यात् तेन तद्वेदिक्षेत्रस्य सर्वक्षेत्रफलेन चतुरस्री-
कृत्य त्रिभागपरिच्छेदेकं तृतीयभागं पृथक् चतुरस्रीकृत्य तत्प्रमाणामुत्तरवेदिं कुर्यात्। तदुपाय-

श्रमुञ्च हतेतितोक्तः पदं। तिर्यङ्ङानीति पदापार्श्वमानीतस्या छायायास्तु दशकरणोति। एवं च क्षेत्रफलेन
दशधामिति दशनपचे च दपापदे स्तु व्यतोपधापदयोपर्यायवल्लह हत्वा तावद्वा दशांगुलं पदमिस्यात्क्ति
त्वाच्च। किं च तु दशपधामिति पुरुषप्रमाणाशितपदक्षेत्रफलामाह॥ कुमः॥ तां चै पुगमात्रीवास
र्वतः करोतीत्यत्यः सर्वमद्दृत्यनुवर्तमाने यजमानस्य वाहदशादशपदानीतिसूत्रेः। अतश्च स
र्वतः सर्वासु दिक्षु दशदशपदानीत्यर्थो भवति परिशिष्टकारवचनस्यनुशारवांतरं च वचनं
मूलं भविष्यति। हरिस्वामिनस्त्वाइमो ष्यातिं पदं तिर्यङ्ङानीत्यादिपरिशिष्टकारवचनानुरो
धेनैव व्याख्यातं वेतः। तथा हि। ज्युप्रमाणां चतुर्थिपार्श्वेषु करोति। अथवा यजमानस्य
तु शादशापदानि सर्वतः करोति कथं पदं तिर्यङ्ङानीत्रेपदापार्श्वमानीयस्य क्षेत्रं पर्यस्य पद
लैयातपायन्मीयनेरज्वानहृषा पदं भवति। तानि च प्राच्यां पिब्रमानानि दशभवति। दक्षिणा

तोपि प्रत्यगुदक्षेत्येवं यजमानस्य दशपदानि सेपा घामि । एकशत । विधेष्येवमेवाग्निवेदिमा
नेकरिष्यति । सापावत्स्येघास्तत विधस्य वेदिस्ता वतीवतुर्दश क्रमः एकशततृ । विधस्य वेदिं मिमी
तइति । अपाग्नेर्विधाप्वाविः शतिः प्राचः पुरु घाच्चाषिः प्रातिस्तिर्यंच इति चोत्तरवेदिः साधमि
कासोमेसमाम्नाता ॥ उत्तरवेदिशब्दः स्वसंस्कारवाची अतौत्र नामधेयेनैतेस्र वैउत्तरवेदिसं
स्काराइतप्रार्थ्यंते । तत्र यावंत्युत्तरवेदिप्रमाणानि सोमेष्क्रतानि तान्यपि सवीरापत्र प्राप्नुवंति ।
नेचतानिसावीरायपीहद्युतिनेष्याहा ॥ सोमेवोत्तरे व्यपस्फुरणाष्क्रुतेः ॥ कथा ह्येव धारणा ॥ उत्तरे
यंतिमिहृ उत्तरेवेदिप्रमाणाद्विगमाम्नीयजमानदेशपघांवेत्येतैसोमेएव भवतो नान्यत्र क्तुं
तः व्यपस्फुरणाष्क्रुतेः । यत चातुर्मास्येषु वे [illegible] प्रकृतरचेघोर्व्यपस्फुरणा श्रूयते । तथाहि मदिग्युज
मात्रीदशपदीचोत्तरवेदिरितीतरा वेदिष्वोत्तरवेदिष्व व्यपस्फुरियातामितिव्यपस्फुरणां चस्य

२८

27

र्ग्रंथते। अत उत्तरपो प्रमाणायोऽहि प्रतिषिद्धत्वात्परिसिद्धा निश्रीणि प्रमाणानीह भवेति।

असंभवाच्च॥ न केवलं व्यपस्फुरणो प्रवरणात्। अपितु असंभवाच्च। अत्रासंभवादयुत्तरप्रमा

णे असिमेव वमवतानान्यं अतो वरुणप्रघासा हेउत्तरप्रमाणेन संभवतः। कथं। तथा हि उत्त

रस्यां वेदावुत्तरवेदिं निवपति। अतोत्तरवेद्याधारत्वेन वेदिः प्रक्रान्तान्व महाप्रमाणाया अल्पप्रमा

णा वेदिराधारत्वेन संभवति। अन्तोपि कारणात् अत एवोत्तरे प्रमाणे संभवतः। अत एवासंभवा

दिति हेतूपादानात् अन्तपघानन्तु दर्शपदक्षेत्रफलात् तस्याधिकत्वात् प्रघासिक्याम् अपि

वेदौ संभवो भवत्येव। तथा चात्र संभवादिति हेतुरसंगतः स्यादिति। तस्माद्युक्तपदक्षेत्रफल

दर्शपदेष्विति सूत्रकाराभिप्रायः॥ मध्ये नाभिं कृत्वा प्रादेशसमां चतुःस्रक्तिं। उत्तरवेदिमध्ये प्रा

देशसमां प्रादेशप्रमाणां चतुःस्रक्तिं चतुःकोणां नाभिं करोति। मध्ये नाभिका निवकरोति

राम

२८

समानत्रासीनोव्याघारयारातीतिक्रान्तत्वात्॥ अथास्यामध्येप्रादेशमात्रींगोपदमात्रीं अश्वशफमात्रींवोत्तरनाभिंचतुःस्रक्तिंकृत्वेत्यापस्तंबः। काठकेपरिमंडलांवेति॥ ॥प्रोक्षत्युत्तरवेदिं॥ सिकताभ्यः प्रकिरतिसिंहसीतिप्रतिमंत्रेणि॥ सिंहसीतिद्वाभ्यांमंत्राभ्यांप्रकृतिमेनमुत्तरवेदिंप्रोक्षति। सिकताश्चप्रकिरतितत्रब्रह्मवनिंत्वेतिमंत्रेणाद्भिःप्रोक्षति॥ शुंभस्वेतिमंत्रेणोत्तरवेदौसिकताःप्रकिरतितदुपरिदिक्षुपतिलामहद्भिरभ्युक्षति। साभ्युक्षतिसिंह॥ सिंहसिसपत्नसाहीदेवेभ्यःशुंधस्वेत्यथसिकताभिरनुविकिरतीतिप्रकृतस्यसोनुविकिरतिसिंह॥ सिंहसिसपत्नसाहीदेवेभ्यःशुंभस्वेतिक्रान्तत्वात्॥ ॥२ छन्नावसति॥ साउत्तरवेदिर्दर्भैस्तराकरादिनायज्ञियेनछन्नासतिरात्रौवसति। अर्थेनांछादयतिसाछन्नैता॥ रात्रिपस्ततीतिक्रान्तत्वात्। विलतीनांसघःकालत्वेपीहवनाद्युहुकालतामवतितथावकाठकोप्यत्राधिप्रसमयेतद्दति एवमन्येपिपत्रेषु। आपस्तंबस्त्रेणुविशेषः

मघस्कालात्रावहुशाप्रघासाद्यतिविकल्पेनसघस्त्वस्यायुक्तत्वात्। उडुंवरशाखाभिः सप्तशाखा
भिर्वीप्रच्छाद्यवसतिसघः कालः पञ्चमुर्भवतीत्यापस्तम्बः॥ प्रातःपंचगृहीतंगृहीत्वाग्नीप्रणाय
तीध्माभ्यामुपयम्य। द्वादशनांतत्र पूर्वदिने कृत्वा कालःप्रयोगत्वेनान्यसंस्कारपूर्वकंतु द्वा
पंचगृहीतमाज्यंगृहीत्वाइध्माभ्यां द्वाक्ष्णीप्रणायति। किं कृत्वा उपयम्य उपयमनीभि हपञ्च
त्यसतापपरिहारार्थकं विस्तार्य स्त्वाभिरन्नैरधस्ताद्धारयांकृत्वाइध्मम्भ्यादधत्सपयमनी
रूपकल्पयंत्याज्यमधिश्रयंतीत्यादिप्रकृतत्वात् अग्निप्रणायनेचसर्वधर्मकेशोमेउपदिष्टं।
तत्रस्वेकोग्निप्रणीयते। इहतुतद्वैद्वेवेदोद्धावग्नीभवतइतिद्वयोरप्यस्याविधानात् द्वयोःप्रणा
येनीतिप्रणायनविधानाच्च इध्माभ्यामग्नीप्रणायतीत्युक्तं। अपरिमितंप्रणायनीयेत्रिप्रनाभि
रुक्तत्वादेकैकेषां परिमितकाष्ठकास्त्रिपञ्चवद्धूम्रभवति। तावित्वेविधावि ध्मौमध्याह

वनीयस्याधस्तादर्धं प्रतिप्रस्थातारौ ऽप्यपस्पृते ऽपसंगत्स्वते ग्निसिद्धिः स्पप यमनंत्वेऽसिकताः।
अध्वरणार्थे यात्र संतापपरिहाराय योपसमीपे कल्प्यंते स्थापयेती तिहरिस्वामिनः। आप
स्तंबः। ऽऽ ह्नं वरणास्वामिनी प्रच्छा घवसति। यघस्मघः कालः पक्षमेव वाऽऽहवनीये प्रणापनीयं
इ श्रामार्दीप्यसिकताभिरूपयम्याग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीति सं प्रेष्य प्रणीयमानायानुब्रूही
ति वेति। मानवेचाचीन्वालातुपयमनीकुरुते वेदिपुरीषात्। प्रतिप्रस्थातागनये प्रणीयमाना
यानुब्रूहीत्यनुवाचयति अग्निभ्यां वेति। अतङ्गघमन्यः सिकतावाचान्वाकालम्यत्तिकावाग्ना
त्घाऽसपीनामपिसम्भृतत्वात्।। सर्वे वा विभज्यप्रा कृतत्वात्।। अथवा सर्वमेवाहवनीयं द्वेधा वि
भज्यकर्पराभ्यां प्रणायेत्। कुतः। तस्य प्राकृतत्वात्। प्रकृतिते प्रामत्वात्। प्रकृतौ हि दर्शपौर्णमास
योरेवमेव प्रणयनं दृष्टं सोमेवध्धमेव दिक्षिनप्रणायनमाम्नातं न चवकृराप्रघासानां सोमः प्रकृ

तिः। किंतु दर्शपूर्णमासाविव। अतः प्रकृतिवदेव कर्पणास्यां सर्वमाहवनीये विभज्य प्रणयनं क
र्तव्यमिति प्राप्ते आह। अथ वा सर्वमाहवनीये विभज्य हे अप्रकृतत्वाद् द्वयोर्वैद्योः प्रणायनं कर्तव्यम्। कुतः।
अप्राकृतत्वात्। अस्य प्रणयनस्यापूर्वत्वादित्यर्थः। इत्यकारलोपेण वाक्ये योऽशंकमानादित्वाच्च प
रकृपूर्णसूत्रे निर्दिष्टः। यथा विकवाप्रकृत्यनुग्रहादित्यत्र कर्काचार्यो नास्य प्रश्लेषेण व्याख्याने
। सर्ववेदसं प्रकृत्य सहस्रेणानुग्रहदर्शनादिति। तथा वात्रापि प्रश्लेषो युक्त इति। पक्षान्तरमाह।।
णायनं सोमाद् द्व्यक्तत्वात्। अथ वा अन्यत्र सोमात्प्रणायनं स्यात्। सौमिकधर्मेणाग्नेः प्रणाय
ने भवेयान प्राकृते। कुतः एतत्। वाच्यत्वात्। एवं सत्युत द्वाव्यं वक्तव्यं विधेयं भवति। यदि सौमिको न स्या
प्राप्तत्वात्। प्राकृतं तु चोदकेनैव प्राप्तत्वेन विधेयं विधीयते च द्वयोः प्रणयतीति। तस्माद्यन्न प्राप्तो
ति तदेवैतत्प्रणायनमिति। सौमिकमेव स्यादिति प्राप्ते आह।। ।।प्रकृतेर्वाऽनामतत्वात्।।वा।

द्धः पक्षव्यावृत्तौ प्रकृतेरेव देवप्रणायनं भवति यदि वा गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमिति पक्षः। न सोमात्तत्र च सौमि
के मिथ्यासौमाहवनीयात्। इति कुतः अनारभ्य वात्। ... नाप्रक्षेयं हि धर्मोऽग्निं प्रणयति। न वैतन्माम
धेयं। तिडंतत्वात् प्रणयंतीति। ननु प्राकृतं चेदेतत्प्रणयनं तद्धि तत्स्य चोदकादेव प्राप्तत्वात् कि
मिति पुनर्विधानं द्वयोः प्रणयतीत्यत्र माशंक्याह॥ अग्रहणं गुणार्थमुत्तर एव च जिनमिथामात्
प्राकृतप्राप्तस्यात प्रणयनस्य पुनर्ग्रहणं पुनर्विधानमितत् गुणार्थं कोगुणः इति वेद सिविहितगुणाः
। उत्तर एव धृष्णिनिधाना प्रकृतौ आहवनीयस्य वेद्यग्निर्निधीयते ... तत्र वेदौ ति नोत्तर वेदिनि
धानार्थं प्रेयने पुनः स्यप्रकल्पीतः। इतरत्र न पुनः सप्रकृतेः गुणात्। द्वयोः प्रणयतीति वचनं द्वयोर्मध्य
मपर्वणोः प्रणयनं निप्रकर्षणाद्दूरमग्निं नयति उत्तरे ह्येनि धानविधानादिति। तस्मात् प्राकृतमेव
हि प्रणयनमिति सिद्धान्तः॥ आज्यप्रोक्षणीरुधमेध्मीवाद्याग्निध्राप्रयक्ष्यमाणतो भ्यामनु द्रू

त्येकस्मयेन देहीति॥ पंचवारहीत माज्यं प्रोक्षणी प्रोद्य मोद्य मृत्याघहा वग्नीवो वमहो तारं प्रत्या
हाऽग्निभ्यां प्रो दू पमासाशाभ्या मनुब्रू हीति त्येकस्मयाज देहीत्येतच्च प्रतिप्रस्थाता रं प्रत्याह
।आज्यं चात्र धान्वि प्रपराानेतरं प्रशी॥ डु ति वषे स्वातन्दुक्तां पंचवारहीतंयात्वे प्रोक्षणापक्ष्व अस्मे
स्रुता आपरव कु वित्यात्रस्थाः॥ इध्ममभ्यादृ धत्कपयम नीरूपकल्प पत्राज्य मधि प्रयतिस्रुक्वं च
स्रुचेवसं म्मा पृघोत्पाज्यं पंचवारहीतं त्रस्ती मयहाप्र होमइध्मो भवत्यथो घृंहुतीधमनुपय
हंतुपयमनार था हाऽग्नये प्रक्षिपमाराा यानुब्रू त्येकस्मयान्देहीति प्रक्रमनात॥ तमुपघृंति
हस्ताभ्यां उक्षिपंति। सामर्थ्यप्रामसहायापेक्षं वद्भवचनं तन्नाधर्ुः प्रधानत्वा दग्निमुपघ
घेति। आज्यप्रोक्षणाहीति सामर्थ्यान्योग॥ ह्नौ युंश्चथाहेति प्रेषोऽरकुस्पासाधन पस्यास्यमेक
स्पमारेरवानपापुत्क स्त्वमनुपेध्याहु देहि डहु घेति डछ द्वो यत्रा स्पार्ध गामने प्राचीं दिशं पानय

तिस्यापेती छन्वतलक्षणोऽत्ती पात्यथायुक्तमति स्थिमेनु पश्चाद्देहि उ स्थाताग्निमभुगच्छ
तिस्थयनमग्नेरेरवंकुर्वीतित्यर्थः। प्राकृतमितत्प्रणायनमिति स्यापितेप्यैपक्षसिद्धांतत्वेनसो
मिकप्रणापनमुपदिशति। सूत्रकारस्याप्ययमेवाभिप्रायोयेनसौत्रामणपांस्वकादिकरोतिद
क्षिणास्यांपरूणाप्रधामवदित्याह। तत्र हिस्वयंतेनघर्दतावग्नीआहवनीयाद्वि क्रियेतेइ
ति। एतच्चतदैवोपपद्यते यदावरुणप्रघासेष्वपि प्रतिप्रस्थाताउत्तराहवनीयात्प्रणयनंभवती
तिप्राकृतात्वेचैतन्नस्यादिति। तस्मादत्र सधर्मकेसौमिकसवाग्नेःप्रणायनमितिसिद्धं
ततस्तत्रास्तत्रकारेणसौमेपयमनुपनिवपनांतते देवोपनिवपतं तथाचाह सौत्रवणः आ
हवनीयधायाप्रणापतीतिइडायाश्चितिसाधमानयोरिअपोऽत्ति वाप्राकृतेहिसत्याहव
नीयादिनिवापनः। आहवनीयधौतिप्रत्याघनेइतिप्रकृत्यवात्वालाहुपयतिइक्षेपोरितिव
चनस्यात। काठकेवाग्नीभ्योऽग्नेःप्रणायतोपथापस्तुवंवदइतिमानवेचा आहवनीयोग्निप्र

प्रणायनान्निप्रत्यावृत्त इतिप्रकृत्यवात्वालादुपयमनीः कुरुतेवेदिपुरीषवान्प्रतिप्रस्थातापनेयप्र
णीयमानापात्रुद्रेहीत्यनुवाचयति अग्निभ्यांवाग्निकृत्यायामग्निप्रणायनीयंघोऽनुघच्छतद्वि
सेवमर्कमेवसौमिकंप्रणायनमुक्तं आपस्तंबसूत्रेविशेषः कालेपशुबंधवत्गार्हपत्याद्यग्निप्र
णायनोपघनहोमौजुहुतोंतरावेदिप्रतिप्रस्थाताप्रतिपद्यतउत्तरेणोत्तरवेदिमध्वर्युः पूर्वोऽध्वर्यु
स्तत्रवेघामग्निंप्रतिष्ठापयतिजपन्तः प्रतिप्रस्थातादक्षिणास्यामिति॥ अग्निकृत्यापायथावेदिह
रणं॥ होमप्रथमापामरवित्रिकृत्यापांसत्यायथावेदि स्वस्ववेदिं प्रत्यग्न्योहरणंकुरुतः॥ प्रति
प्रस्थातास्येयनतिखत्यावेदिश्रोणः स्फ्यपात्रदेहीत्यध्वर्युणाप्रेषितः प्रतिप्रस्थातास्फ्य
नकरणंभूतनश्चादेवनीयाहारमन्यावेदिश्रोणौदक्षिणांवेदिश्रोणींयावलिखतिलेखा
करोतीत्यर्थः। अन्नहेतिप्रतिप्रस्थातेकस्फ्येनस्मोन्नमध्यमाछेकोयिएववेदेजेघनाद्भ

वतितघरेवात्रांतः पातेनगार्हपत्यवेदेर्व्यवधि नंभवतितदैवेतदनुसंतनोतीतिश्रवरााततः आ
हलाथापनः अथ शुल्बेदुयाहुल्लनेकस्फ्य योपसंभिं धीतिस्फ्य नाहवनीयात्तयां स्तअमु धृत्वोत्तरस्या
वेदिद्वर्कशिरााहतात् कर्षन्तियादावेदिमध्यादेकावेदितितेनवेदिह्णिन्वेवरूराध्य घासेणुसोत्राम
रायाद्दर्शिराा वेदिश्रोणिायावदूषाकरणं । एकवेदिके महाहविपशुवंधसोमादेरन्तुवेदिमध्यस्यापर
शंकुपर्यंतमेव । तथा च श्रुताबुक्तंतस्मन्मध्यमाछंकोर्पश्चवेदेर्जघनार्द्धंभवतीति ॥ उत्तरवेदि ॥
अथ वाउत्तरवेदिपर्यंतप्रतिमेतास्थावश्रुतावुक्तंतस्मान्मध्यमाछंकोः पश्चवेदेर्जघनार्द्धंभवती
ति ॥ उत्तरवेदी ॥ अथ वाउत्तरवेदिपर्यंतप्रतिप्रस्थातास्फ्येन लिखति । आहवनीयादारभ्यत
द्वेकउत्तरवेदेरन्तद्दापतीतिश्रुतत्वात् ॥ वेदेर्ग्नरे । स्फ्येनादेः उत्तरवेदिंप्रोक्षणीद्वात्रादिःप्रति
मंत्रप्रतिादिदायध्यालिंगो ॥ अथ चेरथीद्दिमिमन्यस्मैप्रदायवेदंतरवेदामध्येअंतरालेउदस्फुरवास्य

३२

त्वाऽऽयथवा वेघं तरेउत्तरवेदेर्दक्षिणापार्श्वे वेदिमध्येपुदक्षुरवः स्थित्वाइंद्रघोषस्त्वावसुभिरित्यादि
भिष्कतुर्भिर्मंत्रैर्यथालिंगं मंत्रलिंगक्रमेण प्रतिदिशं सर्वासुदिक्षु उत्तरवेदिं प्रोक्षति प्रासिंचति।
तत्रायं प्रयोगः। उत्तरवेदिं प्रोक्षणीरर्धं पुरस्तादेवाग्रे प्रोक्षत्यदक्षिणं इंद्रघोषस्त्वा
वसुभिः। तथा अथ पश्चात्प्रोक्षति प्रचेतास्त्वा। अथ उत्तरतः प्रोक्षति मनोजवास्त्वा। अथ
उत्तरतः प्रोक्षति विश्वकर्मात्वेति वा। दक्षिणाः सहितं वहिर्वेदिदेशे निषिंचतीदमहं तप्तं
वारिति॥ त्वतो ध्रुवः प्रोक्षणीशेषं इदमहं तप्तंवावीहि इति अनेन मंत्रेणोत्तरवेदेर्दक्षिणा
ससहितं दक्षिणासंसंलग्नमेव बहिर्वेदिवेदेर्बहिः प्रदेश एव निषिंचति निनयति। अथ यथाः
प्रोक्षणापः परिशिष्टं तेन घोषेण ते एवं सर्वांकीनपार्श्वादक्षिणानान्तं तेन बहिर्वेदिं निनयतीदमहं
न्यादि क्रतन्त्वात्। तत्र पेणं उत्तरवेदेः पूर्वेस्त्रक्तीकीलोत्तरपार्श्वयादक्षिणास्त्रक्तिः नोतस्याः ३२

एम.

32

प्रत्यं तेनेति विभक्ति व्यत्ययः पञ्चन्तेन निकृष्टोंत प्रदेशो न्यतः तेन तस्मिन् त्यंन इति समस्यार्थे त्वती

घा अथवाताः अवशिष्टाः ओषधीन्यंते न तेन यतीनि। यद्यनुवपने अग्न्याप्त कत्वरवोदि

घुसतिक्रियमाशोत दावहिर्वेघेवोत्तरघेघोदक्षिणांसस्यार्जवे तेन यतेन त्वान्तो वहिर्वृ

दितिन यतीतिश्रुतेः॥ अमुमित्यभिचरन्॥ अभिचरं नभिवाप्तकुर्वन्॥ अमुमभिनिःसृजामी

ति श्रुति पठितम मंत्रेपावहिर्वेदिशोषं निषिंचति। तथावक्ष्यते। यद्युअभिवरेदादिशोदिदमहंत

द्वेवारमुमभिनिःसृजामीति अमुमित्यस्यस्थाने द्वितीयान्तं अभिचर्यमाणस्य नामग्रहणं क

र्मवलेन परस्यपीडनमभिचारइत्युच्यते॥ नाभ्यां प्रोक्षणी से धुपेचगृहीतं जुहोत्यक्षयादक्षि

णा से प्रोक्षणा ऽप्रोक्षणा म सेमध्येचहिरण्यं शिरः स्वसीति प्रतिमंत्रोन तो ध्रुवे रुत्तरवेदेरु

त्तरतउपविश्य नाभ्याः प्रोक्षणी से धुद्वय प्रोक्षणी द्वयोरंसयोः अक्षापाकीर्ति त्वेनतस्य चगृहीत

३३

33

माज्यं जुहोति। तत्रक्रमभा हा। प्रथमे नाभे ईक्षिशीसे। ततउत्तरस्यां श्रोणौ पा। ततो दक्षिणाश्रोणौ पा।
।ततउत्तरे सेसे। ततो नाभिमध्ये। सिंह्यसि सपत्नसाहीत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं। हिरण्य
पपप्रुवरीं किलोकपत्न्या घर्तुं जुहोति। हिरण्यमेत्यूप पंचगृहीतेन ना। भिं व्याघारयतीति
मानवे। अर्कां पंचगृहीतं गृहीत्वा सर्वत्र हिरण्यप्रुपपस्य परेनां कोपेतरविदिं व्याघारयति द
क्षिणांसमुत्तरां श्रोणीं दक्षिणां श्रोणीमुत्तरमंसं मध्यमिति। सिंहीरस्यैतेन मंत्रेण प्रतिमंत्रमि
भ्यस्त्वेति। स्रुचमुद्गृह्णाति नाभिपेत्रु दारवैः परिधिभिरुत्तरवेदिं परिदधाति। प्रोक्षितं नास्वा
ऊर्तीं जुहोतीति। अथ पेपामध्ये नाभिकेण भवति तस्येपेपूर्वस्तत्कीतयोर्दक्षिणा। तस्यां
माघारयति सिंहीः त्वमसित्यादेरुपयोपरयोरुत्तरस्यां अथापरयोर्दक्षिणस्यां अथपर्वयोरुत्तर
स्यां अपमध्ये आघारयतीति स्रुचान्त्वानंतः॥ भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति होमार्थं नीचैः रूता।

राम०

३३

स्कंधं भूतेभ्यस्त्वा येनेन मंत्रेण गोग्रयच्छति ॥ ३ ईंकरोति ॥ अथ स्त्रुवमुग्रछति भूतेभ्यस्त्वेति स्त्रुतनात् ॥ नाभिं
पैतुदर्भविः परिदधाति पूर्ववत् ध्रुवोसीति प्रतिमंत्रं ॥ पैतुदारवैः देवसरुश सज्जैः प्रादेशमात्रैः परिधिभिः पूर्व
वन्नाभिं परिदधाति ॥ पूर्वं वदिति मध्यमं दक्षिणोत्तरं ध्रुवोसीति प्रतिमंत्रं ॥ अथ परिधीन्परिदधाति
क्रवा ॥ सिप पृथिवीं दृंह हेति मध्यमं क्रवक्षिदस्यंतरिक्षं दृंह हेति दक्षिणामच्युतक्षिदसि दिवं दृंह हेत्युत्त
रमिति ॥ कृतत्वात् तथा च काठके ॥ त्रीन्परिधीन्पैतुदारवान्प्रादेशमात्रांस्तैरुत्तरनाभिं परिदधाति
ति ॥ अग्नेः पुरीषमिति कृतत्वात् तथा च काठके ॥ त्रीन्परिधीन्पैतुदारवान्प्रादेशमात्रांस्तैरुत्तरनाभिं
परिदध्यात् निवपति गुग्गुलु सुगंधितेजन वृष्णेस्तुका ॥ पारिशीर्षरापा अभावे न्याः ॥ अग्नेः पुरीष
मसीत्यनेन मंत्रेण नाभेरुपरि गुग्गुलु सुगंधितेजन वृष्णेस्तुका निवपति निदधाति ॥ गुग्गुलः प्रसिद्धः ॥ सुगंधितेज
मेरोहाषः ॥ वृष्णेस्तुका इति हेषे मेषस्य स्तुकाः शिरोरोमाणि ॥ तान्यशीर्षरापाः ॥ शीर्षिभवाः शीर्षराण्या ॥ ६

३४

34

गायोरंतराले भवा नितमे परोमा राणीत्यर्थः ॥ तिदृभावेष्मन्या आशीर्षिराप्यो अचस्मिन्नेष स्यपरीर प्रदिशि जाताद् त्यर्थः
अग्नेः पुरीषमसीति संभारानुपवनिपातीति प्र० त्वमा० स० हैवास्य गुग्गुलुगंधे हैवास्य सुगंधितेजनं त्र्य
पयदूत्ले स्त्रक्ता भवति ॥ तस्माद्याशीत्नीवेदि ह० स्यात्तमा छि घाइरे घक्तां नविदे इपियामेव का वा इरेदिति
स्कृतत्वात् ॥ तेष्वग्निं निदधाति ॥ तेषु संभारेषु अग्निं निदधाति स्थापयति ॥ उद्धता वोक्षिते दक्षिणां ॥
प्रतिप्रस्थाता उद्धृता वोक्षिते अरत्निमात्रे चतुरस्रे स्थरे दक्षिणाग्निं निदधाति ॥ स्मार्ताः पंचभू
संस्काराः प्राक्कृतत्येवेते षामग्न्यर्थत्वात् उद्धतमुल्लेखनं ॥ अवोक्षितमभ्युक्षणं ॥ एतस्मिन् संस्कारद्व
यमत्र विधीयते ॥ केचित्स्मार्तानामुपलक्षणार्थं उद्धता वोक्षित ग्रहणमिच्छंति ॥ तत्रैकेनोपलक्षणा०
सिद्धे द्वितरवैयर्थ्यं स्यात् ॥ अतो द्विकविधानमेवेदमिति ॥ अपि हात्र दर्शपूर्णमासादावुपलक्षणा
विनापि स्मार्तानां संस्काराणां सर्वत्र कृतत्वाच्च ॥ ॥ उपयमनीरुपनिवपति ॥ अग्निनिधानानंतरमुपय

राम०

३४

मनीइत्येतद्रूपयममदुपयुक्तान्मजिदासितं कतावाडुपनिवपतिडपसमीपेऽग्नेर्नीचैः प्रक्षिपती
त्यर्थः । प्रतिपत्तिरियं चेरियं चरितार्थत्वात् । एतदिध्माधानाद्युपयमनमुपनिवपनान्तं सर्वं सोमिके
धर्मजातमत्र भवत्येव सर्वेषु शाखान्तरस्थेषूपदिष्टत्वात् ॥ प्रणीता घृतः ॥ अतोऽग्निविधानादनन्तरं प्रणी
ताद्यिप्रणीताप्रणयनादि कर्म भवति अत्र कर्मणि चोदकप्राप्त्यातः पूर्वमेवाग्न्याधानशाखा
छेदनादिभद्र्गोपाकरणान्तमुभाभ्यां कर्तव्यं तत्र शाखाच्छेदनानुमार्जनं शाखापरिवासनमु
भयोः । उपवेषकरणमध्वर्योः नयाति प्रस्थातुः । ततः शाखापवित्रबन्धनमुभयोः । वत्सापाकरण
मुभयोः । विकृतायाम् आगमित्यध्वर्योः मरुद्भ्यो मागमिति प्रस्थातुः । शाखोपगूहनमुभयोः । अत्र प्रणी
तादीनुपदेशादुत्सवरणं वैकल्पिकव्रतमग्रहणं तत्पर्वकर्मण्यपि तिप्रतीयते ॥ ॥ व्रतोपायनवा
क्लते चेत् ॥ पूर्वेद्युः व्रत्याशनानन्तरं वा प्रस्तरावरणोत्तरकाले दा वेद्यादि व्रतोपायनमकृतं चेत् भव

तितशाश्वतोऽग्निनिर्वाणानंतरं तत्कृत्वाप्रणीताप्रणयनादितत्कर्त्तव्यं। अत्राह पितृमेधसि:। व्रतोपायनं प
वैतत: प्रणीतादियज्ञषट्पसोमीकृत:। प्राक् प्रणीताप्रणयनाद्व्रतोपायनमिति। प्राणस्यैवस्मारणा
र्थं इति। तदेतन्नोपपद्यते वैकल्पिकानामादावेवधारितत्वात्। यदा च ब्रह्मवरणोत्तरकाल्ना ता
व्रतोपायनस्य निर्धारितानुदात्त उत्तरकालीनां पदार्थानां व्रतोपायनमंगं तिष्ठु चवेदिकरणादिष्व
यरूहेत्सुतदंशस्यापकर्षो भवत्येव। तत्रस्तु त्रैव व्रतोपायनं भवति नोत्रेति। तस्मादिदमपूर्वंवैक
ल्पितरविधानं प्रतोपायनस्य वैकल्पिकं। नवेघुहृत्तरवेदिष्ठादेनंतकरणापरिस्तरणाश्वाछेदादि
वत्सापाकरणांतमपि पर्वंघरेव कर्त्तव्यं। तत्र वत्सापाकरणं रात्रौ। यदि यो विकारत्वात्पयस्याया:। तथा
वाहापस्तम्ब:। अग्नीनन्वाधाय पूर्व कृष्णा रेवश्च दूरत:। तथैव ध्यावहिषीमारूप्या: प्रतिप्रस्थाता वत्सा
नपाकरोति वाऽऽरापर्थ्य: रामीमयो हि रामधेयो वास्कचो भवतीति यथादेवत्सायदोहो ह्ययत दो

सद्यःकाला वा वहरणा प्रवासा एवं प्रतिलौकिके न दर्भेण आमिक्षा कर्म स्यात् आतंदोह विकारमेकं आमि
क्षा पयः समाहुरिति॥ नित्येभ्योऽधिकास्त्वैन्द्राग्नः पयस्य वारुणी मारुती काय एककपालः॥ अत्र प्रणी
ताप्रणयनानन्तरं उपयुक्तानि पात्राणि आसादयेत् पयोपहितपात्रीकरणादि क्रियते। तत्र ऐन्द्रा
ग्नी आग्नेयादिभ्यो मारुती मरुद्देवत्याय एते द्वे धिकानिरुप्ताः निर्वापक्रमं भवति। तत्र चेन्द्र
विरैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति। ततो वारुणी वरुणदेवत्या मारुती मरुद्देवत्या पयस्ये
भवतः अध्वर्योर्वारुणी पयस्या प्रतिप्रस्थातुर्मारुती पयस्या एकं हविः। ततो ध्रुवं
हविः काय एककपालः पुरोडाशो भवति। अत्र यवो पांसु भवति। एककपालत्वात् एककपाला
वाहरणात् इति प्राकृतत्वात् सावित्र भवति तेषां पांसु एवं द्वे हविषी अत्रापांसु भवतः। द्वे द्वे द्वयोरि
तिष्वेकैकं कशब्दो का ? प्रजापतिर्देवता यावान् कः। को देवता अस्य इत्यर्थे कस्येदमिति। सूत्रेणाके

श्च द्वादशप्रत्ययः तद्योऽजेवृ कशब्दस्यैकारान्तादेशः। अग्नावैष्णवीतीह द्विः। आयादेशः कार्यः पुरोडा
शइति रूपं। अतस्मान्न संप्रेषणादौ कायानुब्रूहीति। इदं कायेति चतुर्थ्येतद्रूपं भवति। ननु कस्मा
दिति महाभाष्यपदमंजर्यांच दर्शितं। तथा चापस्तंबसूत्रे। कायानुब्रूहि कंपञ्जेत्येककपा
ले संप्रेषणा विति। एवमग्नीषोमहवीष्यश्रुपीषः एकं प्रतिप्रस्थाता हरति। अतस्व प्रतिप्रस्थातुरपि तद्युपयु
क्तपात्रासादनादि सर्वं भवति। अथैतान्येव पंच हवींषि भवंति। अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालपुरो
डाशो भवति। उभयत्र पयस्य भवतः। वारुण्युन्नेशा भवति मारुती दामिक्षा। अथ कायएककपा
लः पुरोडाशो भवतीति निरुक्तत्वात्। अत्राहापस्तंबः। निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालमिति
न वोत्तराणि हवींषि निर्वपति सर्वेषु वाजिनां भवत्यविनापोष्णः करंभपात्राणि मेषावितिय वानां
व्रीहीणामिति नराणामिति॥ नानाज्यनिर्वपणं॥ नाना पृथगाज्यनिर्वपणं कर्तव्यं। दश मे हा ते

६६ 36

रा.म. ३६

चमेदास्त्वन्यपि गार्हपत्यस्य साधारणेनाज्यस्य पत्न्यवेक्षणात् तत्रैवाज्यावेक्ष्यतीति यंका
निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं ॥ दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता ॥ प्रतिप्रस्थाता उष्णां गंद दक्षिणां भवति अध्वर्योरन्याल
।अवरोक्रमुत्र २८ हविर्धानस्याप वाक्येववनात् । अतश्च मारुत्या अधिश्रयणादि वारुण्या दक्षिणा
तएव कर्तव्यं । वारुण्याप्युत्तरा भवति मारुती दक्षिणेतिवचनात् । आज्यनिर्वापानंतरं यथासंदेहो
प्रथममध्वर्युः पश्चात्प्रतिप्रस्थाता ॥ ततोपस्तीर्णं प्रवृत्ताज्यं वृत्वेत्यादौ मंत्रे यावत्त्वयमेव कुर्यात्
भिन्नकालत्वेन प्रसंगासिद्ध्यभावात् तथा च काठके अध्वर्युर्वसप्रेयान्मारुतीयजेमिति । आप
स्तंबोपि ॥ युगपत्कालान्वा निगदानास्मरणाद्वा प्रसंस्कारानध्वर्युरिति ॥ अक्षावापस्तुत्ता
त्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पंचगृहीतं ज्योतिरसिस्रमिदं तेन ॥ विश्वेषांदेवानां ८ समिदिति
वमेतेन मंत्रेण गृह्णातीति । पृषदाज्यशब्दस्याप्रसिद्धत्वात्स्वयमेव पर्यायोपादानेन तत्पाच

ष्टा। आज्यं दधिमिश्रं इति। दध्ना मिश्रं आज्यमेव पृषदाज्यं इत्यर्थः। अत्र दध्नो मिश्रणात्प्रवराणां न
तस्य प्राधान्यं प्राधान्यं स्यादाज्यस्यैव। दध्ना तु तस्य पृषत्त्वं चित्रताकुर्बुरता क्रियेति। अतो गुणभूत
दधिश्रपणेन केवलेन घृतेनानुयाजेषु कृतेषु नावृत्तिः। अत्रापि ज्योतिरसीति मन्त्रः संकृत्
वक्तव्यो क्रियेति। अज्यौषु ण्णी ज्यः प्रकृतिवत् अनुयाजार्थस्याज्यस्य प्रकृतावेवमेव इष्ट्वा त। ज्यो
तिरसि विश्वरूपमित्यस्य चवाकस्य पहिंसामात्वा समिदं। नामन्त्रो न प्राप्नोतीति तेन समिदं
नेत्युक्तं। नैवात्र परादिनापूर्वीं न इति स्थापनं अप्रकरणस्थत्वात्। चतुर्गृहीतं सुद्धां चोपभृ
ति गृह्णीत्वे हस्ते तिपंच गृहीतं पृषदाज्यं पोतिरसीत्यादि ष्कृतेः। अत ज्ञात्वा जुह्वामुपभृति च च
तुर्गृहीतं पंचगृहीतं पृषदाज्यं श्रवार्थं चतुर्गृहीतमिति। तदुक्तं चतुरन्यत्र प्रति विभागादिति
॥ अनुयाजार्थं २. सर्वत्र॥ यदि तत्र पृषदाज्यग्रहणमुक्तं। तत्र पृषदाज्यं किमर्थमित्याकांक्षाया

हा। अनुयाजार्थमेतद्धत्र पृषदाज्यं भवति। न केवलमत्र॥ किंतु सर्वत्र यत्र कुत्र क्वचित्पृष्वादोष
षदाज्यं तत्रानुयाजार्थमेव भवति। तथा पशौ। अथ पृषदाज्यं गृह्णातीति प्रकृत्य तेनानुया
जेषु चरतीति श्रुतं। तेन पृषदाज्येन अनुयाजाः कर्तव्या इत्यर्थः। अत एवाव्वथ्यामनुप्रभ्नति पृष
दाज्यस्यात्वं। अनुयाजार्थं द्रव्याभरतया तस्याः प्रकृतौ दृष्टत्वात्। प्रयाजार्थे चतुर्ग्रहीतमाज्यं
तत्रान्यस्यां प्राप्तं। अन्यथाऽसंकरं स्यादिति॥ औपभृतासादने॥ अस्य पृषदाज्याधारस्यैव भृत
मुपभृतः सर्वं धासादनं भवति। एतावस्युपभृदेतेन मंत्रेणेत्यर्थः। प्रकृतावेवमेव दृष्टत्वात्॥
॥ प्रियेण धाम्नेति वाऽविशेषोपदेशात्। अथ वा प्रियेण धाम्नेत्यनेन वा मंत्रेण पृषदाज्यस्या
सादनं भवति॥ कुतः। अविशेषोपदेशात्। यतः अविशेषेण यं मंत्रः उपदिश्यते प्रियेण धाम्नेति। प्र
कृतौ नित्यसुक्सु आसादिता स्वेनत्यच्यते। यदन्यद्धविरिति भवेति चेति च पृषदाज्यं तासामन्यत्। तस्मादि

येण वान्तरित्येनेन सादनमित्येवं प्राप्ते अनेनैव च सूत्रेण परिह्रियते। अविशेषोपदेशात्। त्रियेण अन्तरिति
मंत्रेण पृषदाज्यस्यासादनं स्यात्। न चात्राविशेषः। अयं न्यायः प्रकृतानामेव हविषां मध्ये अनासा
दितस्य पुरोडाशादेः पृषदाज्यवाचको न हविरंतरमात्रस्य न स्यात्प्रकृतस्यानापत्तेरौपभृतमेवासादनमि
ति स्थितं। तत्र याचोक्तं मानवाः समानेसमभाजेनमुपभृतः पृषदाज्यमस्याध्वोति आपस्तंबोपि
पात्रसादने आह। पृषदाज्यधानीमिति। तथा पृषदाज्यं जुहूमानी यः पृषदाज्यधानीमुपभृ
तः कृत्वा तेनानुयाजान्यजति इति। अतः कर्कलिखितं सर्वं निर्मूलमित्यपेक्षणीयं॥ उत्तरं वाऽप
रकालत्वात्॥ एतस्य पृषदाज्यग्रहणस्य वा पाऽन्तरं वा भवति। कुतः। अपरकालत्वात्। ध्रौवाज्य
विनियोगादपरकाले पश्चात् पृषदाज्यस्य अनुयाजेषूपयोगः। अतः उपयोगक्रमेण ध्रौवग्रह
णानंतरं वा पृषदाज्यग्रहणमिति शंका मात्र ध्रौवायाऽसंगृहीतं। किंतु पूर्वमेवानंतरोपि

पर्वभिर्वग्रात्वं॥ प्रतिप्रस्थानाच्च॥ प्रतिप्रस्थानापि पूर्वदार्ढ्योग्रहणाति न वा॥ अथवा प्रतिप्रस्था
तापर्वदार्ढ्यं न अरत्नाति सक्तचौरे चाध्वर्युः पूर्वदार्ढ्यं व्याप्नते यदि प्रतिप्रस्थातुः पूर्वदार्ढ्यं
भवति तत्स्रुहस्य व्यानयनं उतो तत्र पूर्वदार्ढ्यं न भवति स यदेवोपभृत्याज्यं तस्य हस्य व्यानय
न इति विकल्पेन प्रकृतत्वात्॥ अथ देशभेदात् प्रतिप्रस्थातुः समयं तत्र स्पष्टयक् प्रमाणावाह॥
मराणीतापनीसंन्नहनाग्निमंथनाप्रकृतत्प्रस्थाप्रकृतप्रेष यज्ञमासपाणुके च तु पात्रे छपयछो मे
धर्मनीयो व्याप्तत्वात्कें निधानग रात्रकर्म्या प्रत्याश्राव गिप्रतिप्रस्थानु प्राप्तत्वात निर्वत्स्य र्थं प्र
त्यम्नावराण्यस्तरी च न होइ पदन वरराप्राशित्राङ्गुलिपर्व त्रनावं तसे डा भागा घराज्ञ्य व्य
पान्न प्रतिप्रस्थाता॥ मराणीतप्रशापनादीन वम्यंप्तांतीन्स्त्रोक्त नपद्यर्थो प्रतिप्रस्थाता न क
रोति॥ तत्र प्रणीताना इह पार्थत्वं पक्षेक्ष व पुक्ता मिरेव स्पोसिद्धनं पृथक् प्रणायनं॥ अदृष्टार्थत्व

३९

39

पक्षेतु प्रस्रेण न्यायादेवाभावात्पत्नीसंनहनस्य लुप्तत्वात् । एतच्च प्रोक्षण्यासादनादौ प्रैषार्थस्या
र्थप्रकर्तृकत्वपक्षे पत्नीसंनहनेऽप्यध्वर्युणा कृते कृतानुकरत्वेन प्रतिप्रस्थातुः करणात्वेन
प्रतिप्रस्थातुर्यथाप्राप्तिस्तथापेनिषेधः । अग्नीत्कर्तृकपक्षे तु द्विवारं पत्नीसंनहनस्य संभवे
पि नापत्ति । ततश्च कृत्याविंते पा अजिनमंथनं तु प्रतिप्रस्थाता न करोति । तस्य पंचहविःसंबंधात्
प्रप्रतिप्रस्थातुश्च तेषाम भावात् । अतएव प्रतिप्रस्थातुः प्राकृतमेव बर्हि । न त्रैधा नापि कुश
प्रस्तरप्रस्तरसार इति । ननु पंचहविषामभावादेव अनीकवत्यादिष्विवान्नापि मंथनस्या
प्रवृत्तेः प्रसिद्धत्वात्तदर्थप्रतिषेध इति । अत्रोच्यते । वस्तुतिमहाहविषि उत्तरवेद्यग्निप्रणायन
मंथनमपदाज्यवरुणप्रघासवदिति । अत्र मंथनं च वरुणप्रघासवदित्यनेन वरुणप्रघा
सेष्वपि नित्यमूपः पंचम्यौधिकानां ऐंद्राग्नादि हविषामपि मंथनसंबंधो ज्ञापनीति न मारुत्या

प्रम०

३९

मपिमंथनं प्राश्नोति। तन्निवृत्त्यर्थमत्र प्रतिषेध इति। अतस्तव प्रयते आसाद्य हवींषि अग्निं मंथ
तीति वचनादध्वर्युरेव मंथति न प्रतिप्रस्थातेति गम्यते। न स्पृष्टविर्द्धत्वाभावात्। अत्र हरिस्वामिन
न अग्निमंथनमात्रव्यापारं धर्मवद्विहितं। अत्रापि कालादिसाम्यान्नेदीयः एव धर्मो प्रयोजनं चास्या
ऽस्यैवास्तमजीजनन्नित्यादिकं। अतोऽत्रापि तदर्थमेव मंथनं। यस्य देवता अनुवदति। अग्निं
मथित्वानुप्रहृत्याभिजुहोतीति। एवं च सति वेदस्यैवास्माकमेषेषु परोक्षानुप्रहरणाभिहोमौ
स्यातां इतरथा तु तेषु मंथनमात्रं प्रवर्ततां। अनुप्रहरणाभिहोमौ वचनाभावान्न स्यातां
मिति। आक्रान्तमाप्यावरमं प्रत्याक्तनमस्कार्योऽवडिति। तद्दुमयं न करोति। तस्मान्न प्रतिप्र
स्थाता प्रावयतीति क्तेः। प्रेषाहरतिः। अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवमादयस्तान्न प्रतिप्र
तिप्रस्थाता न करोति। तद्यत्किंच वो वाकर्तव्यमध्वर्युरेव तत्करोति न प्रतिप्रस्थातेति क्तेः। यत्कि

४०

50

नचाचाकर्त्रे च मुद्दैः कर्तव्यं प्रैषादिरूपमित्यर्थः। तत्र पद ध्वर्युरेवित्याश्रावणाग्रहणां छंदैः कर्ममात्रोप
लक्षणांगान्यतमस्य समंत्रकत्वस्य न निषेधः। प्रैषस्य प्रतिषेधात्। तथा ध्वर्युरेवादेत्यादिष्कृतेष्वा
अन्येषु वमादिपु दध्वर्युणा क्रियमाणप्रसंगन्यायेन दक्षिणावेहारिकस्यापि कर्मणाउप
करोति लदध्वर्युरेव करोति। यत्तु नोपकरोति तद्भुभौ कुरुत इति न्यायलभ्यस्यैवानुवा
नमनुवदत्येतेति। प्रैषितो हि होतोभयोपकार्यनुवचनं करिष्यतीति मुख्यत्वात्। अ
ध्वर्युरेव प्रेष्यत्। प्रसंगोपजीवी चु प्रतिप्रस्थाता मध्विचाति। मासंगिकत्वादेव वाग्व्ययद्वत्यव
चनेकृतांतात्रिकत्वेनु उभयोरग्नीषोमस हविवृत्तायां द्विवचनं स्यात्। ऽग्निभ्यां समिध्यमाना
भ्यामिति। अन्येन्नु मंत्रत्वभ्रांत्यो हेत्येनत्तेनपाप्पाविग्रहेऽपदीप्यामिति वाहुः। पोसप्यामी
त्यादावापत्तव्याति वचनेनेच नंत्रं भ्रांत्येव केचिद्धत्तिप्रासंगिकत्वादनुपपन्नं मात्रास्ते एव

रा.म.
४०

वषट्कृतानुकार एव प्रतिप्रस्थातेति वक्ष्यतिः। स्वेन अग्निमग्नी सम्मृड्ढीत्यादेरप्पन्नत्वन्वमु
क्तेवोढ्वा अभोपर्वीघाराद्हि त्यादि सर्वे प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं वचनमिति। हरिस्वामि न्यागतेन वच
नामावेपर्वीघारादिसंस्कारार्थमारादुपकारके मूर्द्धार्थं सर्वमध्वर्युरेव भवति प्रतिप्रस्थातुर्न
तद्घ्याकुर्त्सूत्रादरुनेन प्रणीतानामप्रणयनस्यापोदकस्य हरणमार्जनपर्णीप्रस्थातानकरोति
सपयुपुरेवतीयजेम् पात्रनिनयनबाह्लस्थानपुर्णाकर्मापवर्गसमिदाधानादिके एतन्मूल
मेवप्रणीतादिसत्रमपि यजमानवाचनमपि प्रतिप्रस्थातानकरोति सपयुपुरेवती
यजमान इति वाचयत्येष कृतनकृतानुकरणयामासे प्रतिषिध्यते होतुपवनमपि हन्तरस्येववे
देहीति षदनमुपविशतीत्युतिष्कृतेः। वेरत्रां होतृवरणं यत् तदपि प्रतिप्रस्थातानकरोति। अथापाधु
पुरेवाप्याश्यहोतारं प्रवृणीतद्दति ष्कृतेः। समर्शनं तु प्रतिप्रस्थातुरपि होत्राकर्जेव्यं। सम्मृष्टस्या

४१

पविशन्ने च। प्राशित्रमपि न प्रतिप्रस्थाता। अथावपुरे वप्राशित्रमवद्यतीति। क्वतेः हिस्तुरंगु
लिपर्वणी अनक्ती त्येतदंगुलिपर्वाजनमपि न प्रतिप्रस्थाता। अथ वपुरीव कर्तव्यं अत एव
अवांतरेडां होतुः पाणौ अवांतरेडामवदानं च प्रतिप्रस्थाता न करोति। इडावान्तस्यापि पृथक्
प्राशनात्। भागानपि षड्वत्तपूजमानभागान्न प्रतिप्रस्थाता। अत्र अनुगमनादि
मिन्नवशान्मासु नैमित्तिकेषु हिरण्यगर्भमतद्व्यादि चतुःप्राशनानां भागानामेव प्राप्ते
पेक्षः। अथवा अवांतरेडाभागोत्येकमेव पदं अवांतरेडारूपभागमवधूय पश्चिमतद्व्यादि
चतुःप्राशनानां भागानामेवानि वपुरे वकरोतीत्यर्थः। एतच्च साधुतरं तथा अपराग्निहोमा
करणात् पत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमान्न प्रतिप्रस्थाता। अथ वपुरेव प्रतिपुरेत्ययं पत्नीः
संयाजयन्त्येषकारः कारकारणात्। अवमथमपि न प्रतिप्रस्थाता। तस्यैवारुणानि सा

रा० ४२

त्वात्। अप्राप्ते वाकृतोपपसर्गाये स्तामकर्षमिभ्रमादायाकम्पं यतीति॥ कृतानुकरोन्यत्र दर्शि
ता संज्ञा। प्रकृतेभ्यः प्रणीतादिभ्यो न्यत्र अन्येषु पदार्थेषु दर्शितास्पां वेदैः प्रतिप्रस्थाता कृता
नुकरो भवतीति प्रतप्यात्॥ चाजिने निषिद्धः॥८३ भयोः करीरा राया व यति शमीपला
शमिश्राणि यथास्वं द्वयोः पयस्य पौ वी जिने नि। निषिद्ध एषक पात्रयोरवस्थाप्य अभयो
: प्रयस्य योर्मध्ये शमीपलाशमिश्राणि करीराणि वपति। शमी नाम कंटकी वृक्षः। तस्य प
र्णानि शमीपलाशानि मधुरा। प्रथमे कृतस्य पदार्थस्य केवलमनुकर्त्रैव भवति। कृतमनुपश्चा
त्करोतीति कृतानुकरः। कृतानुकर एव प्रतिप्रस्थाने नि। करीरो पि अपरीः कंटकि वृक्षः। तस्य
फलानि करीराणि। तयोरुभयोरेव करीराणि आवपति तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावप
तीति प्रवरणात्। शमीपर्णानां करीरफलानां च तुल्यत्वान्न तु मिश्राणीति सूत्रणात्

४२

४२

पलाशशाखां गोरात्वा सह प्रक्षेपार्थं तु मिश्चाराणीति सूत्रितं तु तस्यता याः प्रयोजनेनापराधे वापविस्म
रणे प्राकृपयस्या याजोत्तरामुत्पन्न एवागुणाभावे नुत ध्यानस्यादिति । वाजिनेतिषि भाव पत्नी
ति सत्त्ववेदे प्राप्तेत्र स्यामिघाराराज्ये वनिर्वापो यथासमेव । एतानि च पयस्ययोः संस्कारका
णीत्यन्य प्रदेयद्रव्यभूतानि । अतश्चैषां प्रदेयद्रव्यधर्मा न भवन्ति ॥ मेषमिथुनं च ॥ मेषमिथुने
मेषमेष्यावुद्भूतं दधिपयसोः पयस्ययोरावपति । तत्र विभागार्थमाह ॥ मारुत्यां मेषं ॥
अमुं ऐन्द्रमारुत्यां च पयस्यां मेषे अवदधाति परिशेषात् अन्यत्र प्रस्थाता वा हरतिपामेसीमावप
ति । मेषमिथुनयोः पुरोडाशधर्मप्राप्त्यापाश्रोराश्रादनं प्राप्नोति । वनान्वतस पयस्ययोः कि
यते । ततश्च पर्व पयस्ययोरुपस्तीर्ययथा स्वमेषमेष्यो रवधानं विश्वमने न पयस्ययोः प्राशा
दाना तं न रं पश्चा स्व प्राशादानं च प्रदेयधर्मो सत्त्वयोर्भवत्येव । पयस्यावदानेन सह तयो

राम०
४२

स्वदानविधानेन तद्देवं प्रदेयतानि भक्ष्यपात्राण्येव प्रत्यक्संवरुणस्य पशुपर्वाण्येव वहतिम
वस्य वरुणस्य संवत्सरं भक्ष्यं तेष्व॥ सर्वाणि हवींषि उत्तरस्यामासादयति॥ अथ दर्भपुराग्नेयादी
नां तत्र स्याभिघारादिकं पालोद्दूसनांतं कृत्वा मारुतीकरंभपात्रवर्जितानि सर्वाणि हवींषि
अमेध्यादीन्यपैकाप्यपर्पतान्यत्र रस्यां वेदावासादयति। वाजिनं चोत्करे सादयति। सर्वाणी
यप वहवीरभ्यर्वर्णस्रुग्भ्युत्तरस्यां वेदावासादयतीति प्रकृतेः। मारुती ६ स हीव्यां प्रतिप्रस्थाता द
क्षिणस्यां प्रतिप्रस्थाता स्वकीयपयस्याया स्तत्रस्याभिघारादि वाजिनस्य प्राशनादानांतं क
त्वा सहान्यामान्यस्यालीसहितां मारुतीं पयस्यां दक्षिणस्यां वेदावासादयति अथैतामेव पयस्यां
प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्यां वेदावासादयतीति प्रकृतेः। वाजिनं तत्र कर एवाकरंभपात्राणां तु पुरो
डाशधर्मकत्वौ द्वात्रिंशत्संमार्गो पस्तरणादिकं भवति। करंभपात्राणां स्वयमभिघारणो

पत्नीर्भासमुपात्रीण्ड निष्क्रमणं प्राणदानं दक्षिणस्यां वेद्यां मासादनालंभान्तं संमी भवंति प्रतिप्र
स्थानुकर्तृकाः। अथ युंकर्तृके कर्णिवीपपक्षे धुर्युकर्तृके कंमे षयोरपि यथास्वं प्राणदानंतरू
संमीमंत्रेण चापयथांगीकारं भवत्येवासमंत्रकपक्षे चमिष्यामां धाम भ्यां मिश्र हितेन मंत्रेणाप
यस्य पीर्प यास्वभासादनं यथास्वमेषमेष्यो णालंभः॥ संमार्जनाय प्रेषितेऽसंप्रैषे प्रतिप्रस्था
तापत्नीमानेष्यन्नाहकेन चरसीति॥ हविरासादनालंभो दकालंभांते गिर्मं यत होतुरा मं
त्रादि पूर्वाघानंतर संमार्जनाय प्रेषितेऽग्निसंमार्ष्यौ थंप्रेषे दत्तेऽसंप्रैषे वाग्निसंमार्गे अहुते
प्रतिप्रस्थाता गार्हपत्यसमीपे गत्वा करंभपात्र होमार्थं पत्नीमानेष्यन्तां पत्नीं प्रति केन वरसीत्या
हेति ब्रवीति। केन पुंसा सह त्वं वरसि किमनेनैव भर्त्रा आहोस्विदन्येनापीत्यर्थः इति हरिस्वामि
नः। केन जारेणाराहे त्वं वरसीति माधवः। आसाद्य स्वीं ८ ख ग्निं मंथति आग्निं मंथित्वानुप्रहरन्ता

राम०
४२

मित्रहोत्रयथाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति ताडमावेवे ध्मावभ्यावहतउभौ समिद्धे परिशि
ष्टः एडुभौ एवं वाघारावाघारयतो याभ्यं पुरेवाहाग्निमग्नीत्संमृड्ढीत्यसंमृष्टमेवमवतिसं
प्रेषितमथप्रेशिष्यात प्रतिपरेति सपत्नीमुदानेष्यन्नुच्छतिकेन चरसीति सूक्तत्वात् ॥ सम
स्कृतानाचष्टे ॥ संस्कृतान् भर्तृव्यतिरेकेणापि पुंसं गतापरिविताजारा इत्यर्थः ॥ सापत्नी प्रति
प्रस्थात्राकेन चरसीति पृष्टा सति ये: सहचरति तान्संगतान्जारानाचष्टे एतावेतौ मे जारा
विति नाम गृह्णा ह्वाकेप्यपतीत्यर्थः ॥ अमुनो अमुनासहचराभिति नोचेन्नाम्येनेति पिठ भृति.
ध्वरानानि वोढ्ह स्त्राति प्रतिम ए.स्कृते ॥ यदि लज्जावशाद्दारावा संस्कृता जारानन्यकथयति तदा
प्रति संस्कृते प्रशिसंस्कृतं प्रति जारं इरणानुग्र स्त्राति भभिध्यान्दर्भमूलान्निष्काप्यपो वीनि
ग्रहस्त्राति प्रतिजारमेकैकदरणो ऽग्रग्रहणां ॥ अनाख्यानमहिते ज्ञाति मध्य इति सूक्तेः ॥ ननु

जारस्याख्यानं दोषोद्ग्रहणं वा कर्त्तव्येनभक्तौ न ह्रस्यते तान्किमिति एतद्रूपं कर्त्रीमामुक्तौ तत्र हेतुः।
अनाख्यानमहितं ज्ञातिभ्य इति भक्तेः। अनाख्यातं जारसंगतिरूपं पापं पत्न्या अकथितं सत्
ज्ञातिभ्यः पत्न्याः स्वबंधुभ्यो अहितं अनिष्टकारि भवति यत एवं भाष्यते अतः पत्न्या जारकथनं दो
षोद्ग्रहणं वा अवश्यं कर्त्तव्यमिति पर्थः। सा यं न प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यैतदहितं स्यादिति भक्
तेः। सा पत्नी अस्य यदि एषमर्थं न प्रतिजानीत न प्रतिब्रूयात्। तत्तदा अस्यैवार्थस्य वक्तुः अ
स्याः पत्न्याः ज्ञातिभ्यो बंधुभ्योऽहितमनिष्टं स्यात्। तस्माद्युक्तो विद्यमानं दोषमाचक्षीतेति भ
क्त्यर्थः। तथा च मानवे। प्रतिप्रस्थाता गार्हपत्यान्ते पृच्छति पत्नी कति ते कान्ताः यदि मिथ्या व
देत् प्रियतमस्ते संस्थास्यतीति पं निर्दिशेत् वरुणगृहीतास्विति ब्रूयादिति। काठके च। प्रति
प्रस्थाता पत्नीमाह कति ते कान्ता इति सत्यं वदेन्निर्दिष्टास्ता वरुणगृहीतास्विति। तैत्तिरियके

पिपस्थूति कतिनेजारा इति पाना चुष्टेतान्वरुणो ग्र स्तान्विति निर्दिशति पञ्जारं सतं नवूपात
प्रियंज्ञाति ये रूप्याद सोमेजार इति निर्दिश्ये वैनं वरुणः।पाशेन ग्राहयतीति विज्ञायते इति॥ ॥अ
स्यातेप्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन्त्र॥ आ स्यातेप न्या असोमेजार इति प्रतिवचनद तैरगा
विग्रहणो वा लते वो द्वेव्यतिरिके णानेकेनापि केवलेन स्व मन्त्रे वैन्या स्यातेप्र घासिनो हवामह
इत्यनु मंत्रेण नापत्नी प्रतिप्रस्थाता वाच पति।तां वाचयति प्रघासिन व तिष्कते:। असे अध्व पु
रोनुवाक्यास्यानीयन्वाययापुरोनुवाक्येवमेषैतपैवैनानेनेभ्यः पात्रेभ्याद्धयतीतिष्कतत्वात।
ततश्चकरंभपात्रहोमे मरुतो देवतां त्वतिनेदं मरुद्भ्य इति त्याग:॥ करंभपात्राणाज्जुहोतिष्कपै
णाम्रपनिहत्वा हदक्षिणाग्नौ प्रत्यङ्मुखी जायापतीवा दक्षिणानाहूयतीर्थेन एवैणावेदिमप
रेणावपश्चात्मइति।पत्नीमम्नमुखीसति दक्षिणाग्नेनामहविनिहत्वामस्तकस्योपरि अपैनि

४५

45

भपश्चर्पणात्तु स्यानापन्नेन करं भपात्राणि जुहोति त्यज्ञामे यदरणपइतिमंत्रेण। अथवा
जायापती पत्नी यजमानौ करंभपात्राणि जुहुतो नैकाकिनी पत्नी। किं कृत्वा। उपस्तीर्य सर्वाव
भन द्विरभिघारणां संस्कृतानि भर्पस्थानि करंभपात्राणि विन्यांनं दक्षिणेन ब्रह्मयजमा
नयो रग्नेश्चांतरेण। अग्नेः पुरस्तादेमं दक्षिणामागत्या नीयती पर्येन चात्वालोत्कराव्वंतरेण
प्रवेश्य वेदिं चात्वालयोरंतराले न पूर्वेणोत्करवेदिं दक्षिणास्याग्नेः पुरस्तादागत्या। अथवा तीर्थे
नप्रवेशनानंतरं उत्तरावेदिमयरेण वानीयवेघोरंतरालेन दक्षिणास्याग्नेः पुरस्तादानीय जु
होति पत्नी। सा वै दक्षिणाग्नेरनु होमि य ज्ञमइतिश्रुतेः। पार्श्वांतरा जायापती जुहुत इति वा।
होममंत्रपाठ उभयोः। त्यागश्चयुपर्वेस्तत्रेण वोक्तः। अत्रानपस्तर्क। अंतरा वेदिं गत्वा यजमानः
पत्नी वांतरेणा वा तेनां वेदिं मेषी के भर्पी करंभपात्राणि पाप्पशीर्षे त्वा। विनिधाय पुरस्तात्प्रत्यंचौ चौति

रा०
४५

ष्टतोदक्षिणतोग्नेः। प्रपीणाज्जुहुतोमोएनइद्र्यजमानःपुरोवाक्यामन्वाहयज्ञामइत्यमौयाज्यमक्ये
न्कर्मकर्मैकृतइतिपरीपतौजयतोपिवोधमृतुंप्रतिप्रस्थातावाजुहुपादन्वोरंभेपातीभिहराविति।मान
वेचामघासिनोहवामहइतिपत्नीकरंभपात्राणिपदापापरेणाविहारंदक्षिणातिक्रम्याग्रेणदक्षिणाम
ग्नीपुरस्तात्प्रत्यंचोवावचतिष्ठेतांप्रपीशिरसोवभ्यमोक्षणाइंद्रइतिजपतियजमानउत्तरतस्तिष्ठन्य
ज्ञामेयदरण्यइतिजुहुतः।प्रपीणाकरंभपात्राणिएकैकमेकमैकृतइतिव्युत्क्रमेतइति।काठकेचाता
निप्रपेणाप्रपर्हस्तात्पृष्ठ्यादित्यमुपतिष्ठतेनमस्तेआजानेन्यंतवेदिगच्छति।अपरेणाविहारप
रिक्रम्यदक्षिणेनवेद्यंतेनगत्वापर्वेणादक्षिणाम्गिंप्रत्यंचौतिष्ठेतौपत्नीयजमानौप्रपीमन्वारभ्य
जपजःप्रघास्यन्नितिइपञ्जामहइतिहुत्वाकन्नितिजपित्वायायांप्रीप्रव्रजतइति।करंभपात्राणि
वेपराणाप्युवर्दुराणाकृतेचैतन्नदाम्यधपुरेवस्वाज्यामस्पर्फीयस्तारकरंभपात्रावभ्यनद्धिरभिघारणा

निलत्वाम्रु वेंपित्स्याह स्तेस्समर्पयति। प्रतिप्रस्थाता वेदादि निष्कृतं तदा त्रापि सस्थवनदा दी आज्यमधिनदी
यमेवोपस्तोरादे पद्म पै स्पजुहूस्थाना पस्थालक्ष्मीमासादन प्रासरणा संमार्जन प्रतपन प्रसरोदनव्य हना
दयः सर्वे जुहूसंस्काराः कार्याः॥ मोक्षणादीति यजमानो जपति॥ त्यागानंतरं मोक्षणाद्यनु मंत्रं यजमा
नो जपति च्म थै द्वी महत्वती जपती त्यादि कृतनात्॥ अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयति प्रतिनयम्॥ ततः प्रति
प्रस्थातापरणं पत्नीं प्रतिनयन्नुत्करे भपात्र होमदेशा स्वस्थाने स्थाव यत्वक्रन्कर्मेति कृततवात्॥
आगते संमार्जनाद्याज्यभागाभ्यां॥ पत्नी स्वस्थाने प्राप्य प्रतिनयन्नक्रन्कर्मेत्यूहं मंत्रं यत्नी वा
वयति प्रतिनयनं च तेने वमार्गेण येन पूर्वमानीता। प्रतिशब्द सामर्थ्यात्। अथ वेनां मरूपि त्वा स्
वेदिं प्रत्यागते प्रतिप्रस्थातरि अमेत्या संमार्जनादि संमार्जादारभ्य आज्यभागाभ्यां प्राज्यभागांतं क
र्म कर्त्तव्यं। प्रतिपत्तरणीया देति संसृजंत्य... समर्पेयेनोनाठ भावे वोन्नरा वा घारा वाघारयेतो था

ध्रुवेरेवाश्राव्य होसंप्रवृराति प्रवृत्ता होतोत्तरस्यैवेदेहोतृषदन उपविशात्क पविश्य प्रसौति

ताडभावेवप्रसूतो स्रुवश्चाहायातिक्रामतो तिक्रम्याश्राव्याध्रुवेरेवाह समिधो यजेति यजयजे

ति चतुर्थं चतुर्थं प्रयाजे समानयमाने वर्हिः प्रयाजे प्रवरतो था ध्रुवेरेवाहाग्नयेनु ब्रूहीत्याज्येप

माज्यभाजोताडभावेवचतुरान्स्यावदायातिक्रमतो तिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेति ताडभावेव

षड्कृते जुहूते जुहूतो था ध्रुवेरेवाह सोमायानुब्रूहीति सोमम्याज्यभागं ताडभावेवचतुरान्स्याव

दायातिक्रमतो तिक्रम्याश्राव्याध्रुवेरेवाह सोमं यजेति ताडभावेवषड्कृते जुहूते जुहूतेद्दतिष्कृतत्वात्

समाज्ये ना घाज्यभागाभ्यामित्यनेकां संग्र जे त्यसि मित्यत्र यजमानादिहेतुकार्ते पे संवहुवचनो

क्त्या ध्रुवेरेवेति दिशा कार्त्ति भेदाद नेभेदाद ते न्त्विसति प्रसंगाच्छिद्रार्थस्य प्रतिप्रस्थानुरवरांद

शीपति ताडनेरस्यां वेदे होतृषदन उपविशतीति मुख्यात्वात्प्रोतन्नु वादः । उपविश्य प्रसौति अध्व

४७

47

ङ्समकच्चनिनरत्नवनीमध्वर्योः स्फ्यचमासस्य स्वेति अनेनैवा प्रतिप्रस्थातुपासंगिकत्वात् । ताडुभावेव
प्रसक्ताविस्फ्यापिप्रासंगिकः अप्रसवस्तस्य वाभिप्रेतः । अस्मैत्वनं एवाभयप्रसवाचनांत्यसवमंत्रम
हति । घृतवतीमध्वर्यो स्फ्यचावास्ये थांदे अग्नुवौविश्वदेवेति । चतुर्थे चतुर्थ इति पीसाथो विधीयते ।
स स्वदेव सर्वे समानयनं स्वप्रासत्वात् । ताडुभावेवेत्यादिप्रसंगनिवृत्त्यर्थः । अत्र वषट्कारानंतरमेव
होमः । सर्वत्र वषट्कृते जुहोतीति पुनः श्रवणात् । अनुवषट्कारेणासह । पत्नांतरोपादानेनस्यो
तेरपसनिवृत्त्यर्थत्वात् । एवं आज्यभागांतं यथोपदेशमुभाभ्यां कर्तव्यम् ॥ स्फ्यचमारीरासेप्रति
प्रस्थाता । आज्यभागानंतरं प्रतिप्रस्थाता स्फ्यचमारी स्फचोज्झ्य पश्चात् होतृसदनमीवास्तस्तु पवि
त्रीति । पापाणेव प्रतिप्रस्थाता स्फ्यचौ कृत्वोपास्त इति श्रुतत्वात् ॥ हविर्भिश्चरति । ताध्वर्युराग्ने
यादिभिर्हविर्भिश्चरति । अध्वर्युरेवैतैर्हविर्भिः प्रचरत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेनसौ

राम०
४७

म्येन चरुणा सावित्रेण द्वादशकालेन वाष्टाकपालेन वा पुरोडाशेन सारस्वतेन चरुणा पौष्णेन
चरुणैन्द्रं सेन द्वादशकपालेन पुरोडाशेनेति प्रकृतत्वात्॥ पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः।
आग्नेयादि हविर्भिरिन्द्राग्नान्तैः क्रमेण प्रचर्य सुत्तेप पयस्याप्रचरणकाले अवसरे आव्रात अध्वर्युप्रति
प्रस्थातारौ यथास्वं मेषौ व्यतिहरतः। स्वस्वपयस्यामध्ये नीतिवन्तौ पयस्यापयतः इत्यर्थः। अथैतान्यां
पयस्याभ्यां प्रचरिष्यन्तो विपरिहरतः। स यो मेषो भवति मारुत्यां तेवारुणायामवद्यति यो मेषी
मिति वारुण्यां तां मारुत्यामवद्यतीति प्रकृतत्वात्। अध्वर्युर्मेषं वारुण्यां कुर्यात् प्रतिप्रस्था
ता मारुत्यां मेषीमिति॥ अन्यतरेणावदानेन सह मेषं॥ स्फ्यावदानमिति शेषः। अध्वर्युर्वे
रुणायामनुब्रूहीत्युक्त्वा स्रुच्यामुपस्तीर्य दयोः पयस्यावदानयोर्मेषे ऽन्यतरेण प्रथमेनाद्विती
येन वा पयस्यावदानेन सह स्फ्ये मेषं स्रुच्यामवद्यतीति ततः सकृदभिघार्यावदाने प्रत्यभि

४८

48

धार्यो त्याक्रामति कम्यास्मात्याहवनीयं पूर्वेणाक्रम्यावपरेऽनेतु होति । अपयाध्वर्यु रेवा हवनीयायानुब्रू
हीति सउ परस्तीत आज्यमयास्ये वारुणीपयस्यायेद्धिरवद्यति सोऽन्यतरेणाव दानेन सकृदेवमवद्यत्य
थोपरिष्टाद्वाज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदाने अतिक्रामत्यतिक्रम्याहवनीयं पूर्वेणेति वपक्ते
न्तुहोतीति श्रुतत्वात् । आपस्तम्बः ऐन्द्राग्न पर्यन्तौ प्रचर्यापरि मन्यथा ध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च पूर्ववेदास
हावदानेन वारुण्या सर्वमेवमवद्यति उत्तरेणाग्नीमीपरीकरीशीपय प्रचरतीति ॥ ॥ सव्येन स्रु
चौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मरुद्भ्यो नु वाचयति । वारुण्यागानन्तरमध्वर्युः स्रुचौ सव्येन
पाणिना सव्येन हस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वासो गृहीत्वा प्रतिप्रस्थाट संबंधिवरुणमन्वा
रम्य मरुद्भ्यो नुब्रूहीत्यनुवाचयति सव्येन पाणावध्वर्युः स्रुचौ लात्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वासो न्वार
भ्याह मरुद्भ्योऽनुब्रूहीति श्रुतत्वात् ॥ ॥ वारुणीवदवदानं वारुण्या वदि पयस्यावदानेन सहमं वीस्रुच्यव

रामo

४८

दक्षिणतीत्यर्थः। उपस्तृणीत आज्यं प्रतिप्रस्थाता माहेन्द्रपयस्यायैदिद्रवद्यति सोऽन्यतरेणावदानेन सहमे
वीत्क्षिमवद्यतीत्यर्थः। उपस्तृणीत आज्यं प्रतिप्रस्थो मवदधात्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति प्रत्य
नत्तयवदानेऽत्यतिक्रामत्यध्वर्युरेवाश्राव्याह मरुतो यजेति वषट्कृते जुहोतीति श्रुतत्वात्॥ हविर्भि
श्चरितऽमौ स्विष्टकृत्यमिमृतति॥ जुहुतइति पुरकृ शेषः। अध्वर्युणा सर्वैर्हविर्भिः कापांतिश्चरितसेतिऽ
मौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ स्विष्टकृतेऽभ्यतिक्रमति कर्मप्रकृतिवत्कृतः। अथाध्वर्युरेवकार्यनैककपालेन
पुरोडाशेन प्रचरति कायेनैककपालेन पुरोडाशेन प्रचर्याध्वर्युरेहतिर्वैकु वा हास्माय स्विष्टकृतेऽनु
ब्रूहीति सर्वैर्याम वहविर्याम ध्वर्युः सकृच्छकृद्वेवधृत्यथैतस्यास्ए वपयस्यायै प्रतिप्रस्थातासकृदवधृत्योप
रिष्टादुराज्यस्याभिघारयतस्ताऽमाववेवातिक्रामतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाहाग्नि ६ स्विष्टकृतं यजे
तितोऽमाववषट्कृते जुहुतइति श्रुतत्वात॥ ॥इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति॥ अथाग्नेर्धुरि

डामवदायाननभिधार्यैवप्रतिप्रस्थात्रेप्रयच्छतिसमर्पयति। अथाध्वर्युरेवप्राशित्रमवद्यतीडास-
मवदाय प्रतिप्रस्थाप्राजिहीतेइतिष्कतेः। प्रतिप्रस्थात्रेसमर्पयितुमितिशेषः। प्रतिप्रजिहीते। आह
गतौ प्रकर्षेणामन्यति॥ तत्रप्रतिप्रस्थातामारुत्याः। तत्रतस्यामेवसम्मवत्तापांइडायांप्रतिप्रस्थाता
मारुत्याहिरवद्यतिउपरिष्टाद्द्विरभिघारणं। चाध्वर्युरेवकरोति। तत्रापिप्रतिप्रस्थातामारुत्येपय
स्यायैद्विरभ्युपस्तरणाभिघारणाद्विराज्यस्याभिघारयत्युपहूयमार्जयंतइतिष्कतत्वात्। अत्रेडोप
ह्वानंतरं पर्वं मार्जनं। ततइडादिभक्षणं। उपहूयमार्जयंतइतिष्कतत्वात्। ऽहमेधीयायामेवमे
वष्कतेः। एवैमार्जनमुपहूयेतिसत्रितत्वाच्च॥ स्कंचोत्यदतोध्वर्यु। प्राशित्रेडाभक्षणानंतरंधेन्वा
दिदक्षिणांदत्वोल्मुकसमसाहितवानुयाजप्रचरानुयाजोतेऽतेअध्वर्युप्रतिप्रस्थातासोस्कंचोत्थ
हतः। अथाध्वर्युरेवाहवनीयात्स्यास्याभिसमिंधमाधनयाग्निमध्वीअंसमद्धीतिसस्कंवेरेवाध्वर्युः

एषदाज्यंव्यानपूते थपहिप्रतिप्रस्थातुः एषदाज्यंभवतितस्य हेभ्यानपूतउतोतत्र एषदाज्यं
नभवतिसयदेवोपभृत्याज्यंतेनतस्य हेभ्यानयतेताऽभावेवातिक्रामन्नोतिक्रम्यापृष्याध्वर्युरेव
हदेवान्यजेतियजयजेति चतुर्थे चतुर्थे नुयाजेसमानयमानोनवभिरनुयाजैश्चरतइतिक्र
तुत्वात।वस्तु।न्यस्यास्यमीतिव्यासंगिकत्वात्प्रतिप्रस्थातुरविवक्षितैकवचनमनुवादस्वतंत्रप
क्षेतुप्रतिप्रस्थातृत्वात्इतिप्राप्ते वाचनिकमेवैकवचनंस्यात्।सक्तवोरेवजुहूपभृतोः एषदाज्यंवि
भज्यानयतोऽतएवबवेनाऽऽएषदाज्यस्यात्रप्राप्तिः।प्रशस्वातरीयाद्वा एषदाज्येनानुयजतीति।
अथयदिप्रतिप्रस्थातुः एषदाज्यमित्यपिविकल्पोऽतएववचनाद्धास्वांतरीयाद्वा।यजयजेति
पुनर्वचनेनिपमार्थेतिनपाक्षिकस्यदेवान्यजेत्यस्यद्वितीयादिषुनिवृत्तिः।अतइतिप्रसंगानिवृत्तये
।अत्राहापस्तंबः।पृषदाज्यंजुह्वामानीयपृषदाज्यधानीमुपभृतंकृत्वातेनानवानुयाजान्यज

मीति॥ तथा॥ ताउभावेव सादयित्वा स्रुचौ व्यूहतः स्रुचोर्व्यूहनस्य परिधीन् समज्य परिधि विमभि पद्याभ्रा
व्याध्वर्युरेवाह स्तिनादो व्याहोता रोभद्रवामापप्रेक्षितो मानुषं स्रूक्तवाकायेति सूक्तवाकं होता प्रति
पद्यते थै ताउ भावेव प्रस्तरौ समज्य स्नुपत उभावनु प्रहरत उभौ हरौ अपरस्त्योपासाते यदा होतासू
क्तवाकमाहाथाग्नीदाहानु प्रहरेति ताउ भावेवानु प्रहरत उभावाल्मानाउपस्पृशेते अथाहसू
वदस्वेत्यगाने ग्नीदां क्रांवपशौ ष ट्स्वगा दैव्याहोतृभ्यः स्वस्तिमीनुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीत्सध्वर्युरेवै
तदाह ताउभावेव परिधीनुप्रहरत उभौ स्रुचः संप्रगरत्यस्ये सादयत इति स्रुचतत्वोरा॥ ताउभा
वावतिस्रुचाग्रहरनं परिस्रुचकरंस्रुचोः स्पृ॥ ताउभौ व्यूहतनद्वयन्तु वादएवाप्रसंगानि हृत्यर्थे पदिव
वृनंतदा च एष होऽत्र वस्था व्यूहनं नकार्यो संस्कारत्वेनु सतिप्रयोजनवत्वात् संस्कार्यो हि द्वितीया नि
र्देशात्संस्कारोवावगम्यते ताउभावेव प्रस्तरौ समज्य स्नुपत उभावनु प्रहरत उभौ हरौ अपरस्त्योपासा

तेऽहनि प्रातिप्रज्ञेर प्रसंगादनुवादो। समुत्तुंपनः। लुत्स्यच्छन्दनो समुच्छिंतः। समुद्द हस्तीनीत इति या वृत्तास
केऽहरणानुप्रहरणात्मालभ परिधिप्रहरणस्याप्रमादनेष्वनुवादो द्रष्टव्यः। स्रुचौ व्यूहन्तो ध्रुवोपरिस्य
ध्रुवग्रहणं यजमानस्तु हस्ताभ्यां। अतोऽत्रेयजमानो व्यूहन प्रसे पिनम्करोति। स्योऽसादयति इत्यनेना
त्र पात्र्याः स्व हविर्ग्रहणं नानन्तरं इति स्ताश्चतोय स्यापात्र्यो स्फोत स्यति क्रतेः। स्रुव पात्र्यां चेदि तिसूत्रा
च्चात्पूतन एव स्योऽसादयत इति द्विवचनाल्लुप्ति प्रस्यातुरपि हविर्ग्रहणमस्तीति प्रतीयते। तच्च करम
पात्रमेष्वर्थमेवान्यस्यां सम्भवात्। हविर्ग्रहणाभाविचतस्य देशएव निधानं स्यात्। नस्येद्य इति परिधि
भिः सह ध्रुवपुंसत्कुरुवेषोपि होतव्यः। प्रतिप्रस्थातुः स्कन्नास्येव॥ समासिच वाजिनभक्षः॥ आत्मालभो
हकालभांते स्कन्दिभोकांते वायव्यास्य वाजिनं व्याघारणं तस्य त्वोक्ता कस्यैो वाजिनंग पोष्ट कस्यां तु
दामासि व्यसयो व्यात्तरस्यां वेदेरुत्तरार्द्धे समीपे समुपस्थाप्य पत्नीत्रेणा वाजिनभक्षः सर्वैः एवैव वाक्येनैव्यः।

५१

51

तथा चाधस्तं बः॥ ऽभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः शेषो संमीपेसमुपहूयतं त्रेण वाजिनं भक्षयंतीति॥
अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु॥ प्रतिप्रस्थाता पश्चिडादिभक्षेषु कर्ताधिकारी भवति। कु-
तः। अध्वर्युविकारात्। सत्यध्वर्योर्विकारः तस्य दार्थस्यावदानस्यातेन क्रियमाणत्वात्। अतोध्वर्युवदा-
र्थमवदानं कुर्वन्नध्वर्युविकारो भवति। अतस्तच्छेषभक्षेप्यधिकारी भवति॥ मैत्रावरुणाश्च होत्रध्वर्यु-
विकारात्॥ पशौ मैत्रावरुणोपि पुरोडाशेडापश्चिडाभक्षेष्वधिकारी भवति। कुतः। होत्रध्वर्युविका-
रात्। होतृविकारः द्वध्वर्युविकाराच्च। पुरोनुवाक्यावचनेन हि स होतारं विकरोति। होतृप्रेषरोन चा-
ध्वर्युं। अतएतदुभयं कुर्वन्नुभयविकारत्वात् भक्षेष्वधिकारी भवत्येव॥ समिष्टयजुः ७ बितं स्त्रीदक्षि-
णास्याः॥ अत्र ९ वी वपालंभ पत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमवेदयोक्त्रविमोकवेदस्तरणानि कृते
घे ९ः त्रीणि समिष्टयजूंषि समंत्रकाणि जुहोति प्रतिप्रस्थाता ३ दक्षिणासां वेदो दक्षिणा ...

रा.म.
५१

द्रौ वेराग्राज्ञेन नत्स्ली मेव सी रोसमभिरूप जंत्विन्नु होति। अथा (१०) षिमंत्रका शीज्जु होति प्रतिप्रस्थाता नुके
सोमभिरूपयै जंत्विन्नु होति। अथाध्वर्यु रेव प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयंतीति प्र वराणोत्॥ वह्राणीति का वे
णाव भ्रथं॥ वाह्रणया पयस्या यानि का पो वाह्राणी नि का पः ता पव शादा वः स्याली न तलन्नायः पस्या
श पः तेना व भ्र थं क्रतुमयः प्रतिपंतीति सच्च दोषः। अथास्मे वास्तरोपे पयस्या पैत्रा मकर्ष भिष्म माशया व
भ्रथं यंतीति भक्त तत्त्वा ता। क्षामेति पाकेन देऽयः पात्रे संसक्तः दोषः। अथास्मे वास्तरोपे पयस्या के टे थ्य
ते विभ्रमन इति कर्षेः। सामभ्यासे कर्षे श्र्वेति सामकर्षः। तेनमिश्रं ह विशदाया व भ्रथमुदकं यंतिरत्न
त्विऽप जमानाउ दक समीपं गच्छेयुरित्यर्थः। अत्र च नाम्नासेमिकादेव भ्रथाद्भमे प्राप्तिः। अत्रा मे न नि
क्षाषेणापुरोडाश स्य निवृत्तिः प्राप्या स्नाता तत्र नसामजीयत इति तत एव प्राप्तस्या नि रूपतीति मा
स्तः प्रतिषेधः। अतः सोमवदेवात्र सर्वे कर्तव्यमिति न प्रथमं चात्वाल समीप एवो रू (८) हीति वावनंतनी

।निष्काथाज्यस्थालीस्रुवस्रुक्कलशमिद्दुर्हिमं तावदानयस्व परिधानवस्त्राकपयोस्समारामाता
यथान्वालोकिरावं ततो रामो निष्क्रम्योदकसमीपं गछति॥ तत्सीमित्यामथ वेत्यमज्जनपस्य वमस्थेति॥
नसीमिवग्रहीदपःप्रत्यागत्यैत्यनेन सामगानं प्रतिक्षिप्यते। अप्यवेत्यस्सीमेवाऽपः प्रविश्य
तिअनेन चापावकमराराकं प्रतिक्षिप्यते तात नस्तु उद्दीतग्रहस्तापैनुयाजातं दृष्टा
तिकंपष्टाकुतिकं वास्विष्टस्विष्टकृदंतं कर्मेत्वा निष्कास्थालीजलमत्र्यमज्जयति वोलय
तिअवभृथेति मंत्रेणाप्सु सीमे वेत्याप्यवेत्योपमारयत्यवभृथेति मंत्रेण ततो जायापती
स्नातौ मज्जंतौ॥ स्थाल्यामज्जनानंतरं जायापती पत्नीयजमानौऽप्सु मज्जंतौ मज्जनं जलम
ध्ये शिरसः प्रवेशनं कडुनेम कुर्वती स्नातः स्नानमाचरतः मज्जनप्रतिषेधेपि केनचित्पात्रेणां
जलिना वा जलमुद्धृत्य शिरः क्षालयत एवा तथा चापस्तंबः। अप उपगात्य सशिरस्कावनुपमज्ज

तोस्मात्तः पत्न्या यजमानस्येति । अथाभ्यवेत्य स्नात इति सेमेक्षतत्वात् । अन्योन्यस्य पृष्ठे धाव
तः ।। तौ जायापती अन्योन्यस्य पृष्ठे परस्परं पृष्ठं वंशौ धावतः पोषवपतः अद्भिः स्नात्वा पतः । अन्यो
न्यस्य पृष्ठे प्रधावत इति श्रुतेः ।। अन्ये वाससी परिदधते स्नानांतरं अन्ये वाससी परिदधाते । ततो
जलमध्यान्निःसरतः । तावन्ये वाससी परिधायोदेतइति श्रुतेः ।।। एवं देशाद् दधिकृते भ्यो यस्मादृछे
त ।। पूर्वं पूर्विकस्यासम यैवैष्वदेवपर्वसंबंधिनी वाससी पत्नी यजमानाभ्यां परिहिते स्तः तां ते वास
सी अधिकृतेभ्योस्मिन्कर्मणि ऋत्विग्भ्यो ब्रह्मादिभ्यः पंचभ्यो यस्मै कस्मैचिद् दद्यात् स्माए कस्मैकृत्विजे द
द्यात् काम ॥ होते यस्मै कामयेत तस्मै दद्यादिति श्रुतत्वात् ।। यथेतमेत्याहवनीये समिदाधानं देवा
ना समिदसीति । यथेतं यथागतं वा त्वा लोकांतरेणानुछीमेवेत्यगर्हमागत्य देवानां समिद
सीति मंत्रेणाहवनीये समिदाधानं करोति । अनुछीमेत्याययेनेनागमहीयजप प्रतिषेधः समिदाधानं का

५२

ध्रुवोऽसीति केचित्। पुनरेत्याहवनीये समिधमभ्यादधातीति समिदाधानविधानेन तमाहवनीयस्य
यजमानस्यैतत्समिदाधानमिति प्रतीतेः। सर्वे वा ऋत्विजोऽसयजमानानामाहवनीये तत्समिदा
धानमित्यपरे। स येनैव निष्क्रामति तेन पुनरायंति पुनरेत्याहवनीये समिधमभ्यादधातीति
श्रुतेः। अत्रागमनं बहूनामुक्तं गात्यव यथा समिदाधानमुच्यते तद्यि तेषामेवागमनकर्तॄणां
प्रतीयते तथा चापस्तंबः। पृथोऽसीति समिधमाधायाहवनीयमुपतिष्ठंत इति। एवमेव मानवकठ
सूत्रयोरपि अनपेक्षमाणा आयंति समिधः सेविन्वानारे थोऽसी त्यग्नौ समिधमादधातीति काठके
॥॥। पत्नी वा गार्हपत्ये तूष्णीं। पत्नी च तूष्णीं गार्हपत्ये समिदाधानं करोति। सार्ववांतरा॥ धेनुर्दक्षिणा
अस्मिन्वरुणप्रघासपर्वणि धेनुः सवत्सा गौर्दक्षिणा भवति॥ अप्स्वः। अपवा आप्स्वोदक्षिणा॥ ष
ड्वा षड्गावो वास्मिन्पर्वणि दक्षिणा॥ द्वादश वा॥ द्वादश गावो वास्मिन्पर्वणि दक्षिणा। सार्ववांतरी

रा०म० ५२

यास्तेदक्षिणापक्षाः। अत्र मानवसूत्रे कस्यचिद्विशेषः। आज्यशेषे समानीय स्रुक्कुम्भस्थालीमा
दन्नेपतिप्रस्थाप्य तान्नुपनिष्कामयमाग्नीध्रात्स्रुवमध्वर्युं रुद्र हे राजा वरुणाश्वकारेति वा चयति शतं तेरा
जन्भिषजः परादस्पति हंतो वमधे प्रवृत्तिः स्थावरामुत्तमां पाशं स्वाहा जुहोत्यग्नेरनीकमिति वरुणं ॐ हीने
स्वस्तौ वमाघारमाघारयत्युपवर्हिषः आप्रजानन्तु प्राजान्यजात्यमागाम्भं प्राप्य वर्पन्तु पनिष्कामस्याव
दायवरुणां यजेति दोषेणाग्नीवरुणौ स्विष्टकृत्स्थाने तदन्ता संतिष्ठत इति॥ काठकेषु॥ वारुणां पान्ने
ष्कामेणावभृथं यन्ति देवं प्रावंडरु ८ हि राजेति हुत्वा स्थावरं समुद्रकं गत्वा तत्स्यपश्चादुपविश्य पात्रसनी
कामन्यस्याघारमाघारयति हरौ दारुशिवापोषेणावत्तरोपवर्हिषः प्रयाजान्यजत्याज्यभागौ विहा
ति क्रापस्याव दायवरुणां यजत्यग्नीवरुणौ स्विष्टकृद्भूमिशोन्नरात्मनु याजाद्धपूदेवौ यजेति प्रथ
मस्य संप्रैषमन्यापयेति यथापसुवं वहति आपस्तं वो पिपस्य पात्रं वर्जयेद्विदधि संस्थापयन्ति स्म

पात्रस्य स्थाने सौमिकौ वमस्थब्युर्ई कौ तान्यान्यातिवा रूरोप निष्क्रासेन तु षैष्यावस्त्य मन्मवंप
तिनु ष्वाररजीवंषमेलमंते वारुणमेककपालमेके समाम नंति नापुदीनाभिप्रव्रजनमत्रं नसामगा
पतिासवीदि गावमस्थागान नमा म्नातं नोदीवीरम्मवे यादित्यिके यांदिशं ग छेयुस्तथा मुखवाःप्रवे
पुरित्यि केवहतीनां स्थावरा अप्यवत्यास्तदभावे या थाकाम्यदकां तेस्तरणां तांवेदिं हत्वान स्यां ह
वीपि सादपात्यपिवान वेदिः शंतं तेराजन्वि पजः सहस्त्र मित्य पोदत्वा जपत्यभि छितोवरुणास्य
पाशद्रत्यदकांतयमिति छंतेऽपःप्रगात्वति प्रेष्यत्यापो वाजजितो वाजं कः सरिष्यंतीवीजंजि
छंतो वमस्थेन वरं ति टरणप्रहत्यस्त्रो वमाधारमाघरयति पदिवा पुरात्वणास्यात्तु सिन्नु यात।
अग्नीदपस्त्रत्रिः संमृज्वीति संप्रेष्यत्या यो वाजजितो वा जंवःसरिष्यंतीवीजंजिष्यंतीवींजितीवा
जजितो वाजजित्यायेसंमार्ज्येयो अंनादाअन्नाद्यायेति यंत्रे सेनमेत्यग्नेर्नीकमपस्त्रविवेशेति

रा म० ५४

स्रुच्यमाघारयतिवागस्याग्नेयीत्यनुमंत्रयतेयजमानोलुप्तेत प्रवरानपवर्हिकःप्रयाजानि
ष्टूप्सुमंतावाज्यभागौयजत्यग्नेस्त इत्येषा स्रु मेषजीरिभ्य स्थुमंतौतिष्का यस्मावेदायवरूणा
मिष्टूा स्वेष्टकृदन्तनिष्काषमवदाययाम्नीवरुणोपिस्विष्टकृदर्थं यजतिनोत्तरक्रियतेऽपिवेद्यमध्ये कृष्णो मा
नीपापेवर्हिषावनयाजोयतिदेवोयजेतिप्रथमं सेत्रैष्यतियजमानोऽन्यत्तरमितिता।हविस्थाभिन्नायिदशा
द्धूतिपक्षे एतावंतः पदार्थाः क्रियंत इत्यकृष्णमाष्णि।।षडाद्धूति पक्षेनु यथाम्नातमितिन्योतिषेमांत
स्व प्रकरीकृत्य वक्ष्यते।।अवभृथादगात्यसमिदाधानानंतरं मुमयोर्वैहिहोमः।प्रणीताविमोकोध
र्योः।।शा।।इसमाध।।मयो।।प्रतिप्रस्थाउभौषीकरं मयात्रकरणापक्षेयस्मिपोत्रनिनयन मध्वर्योः।वे धी
रंतरालेविष्णुक्रमाइत्यापः।।णा सग्नतोवेदिहूयस्या ध्रुवे स्त्रशाम गन्योम्ध्वे ब्रा ह्मणाः कर्मापवर्गो धाना धे
कस्मिन्नेवोत्तरवेदिके।।तदेतद्यजमानस्य वयमनिति तीर्थगा हपत्याहवनीयौ समारोप्याग्नि होत्रशा

त्ता यामागत्य गार्हपत्यं मथित्वा पौर्णमासेष्टिः समाप्य एवं कार्ये आम्नाय केशश्मश्रु वापनं समारोप्याग्नी उ
द्ववसाय वृत्यैते न यजत इति प्रक्रमस्य गृहानित्वा निर्मथ्याग्नी पौर्णमासेन यजते इति श्रुतत्वात् तान्
थाचापस्तंबः। पौर्णमास्य छौंदनादि पर्वं वन्हि वर्त्तनं सर्वं वावापयेदित्यन्यत्काराहाणामपि वास्तावोऽस्या
केशश्मश्रु रोपारंग्नी समारोप्यादवसाय निर्मथ्य पौर्णमासेन यजेत यज्ञोऽस्वा एव यद्गृह्यसा प्रवा
सानत्व वकल्पत। यद्युत्तरवेषामग्नि होत्रं जुहुयादिति वाजसनेयकमिति। समासस्यनंतरमाग्नि से
त्रार्थं व्युत्तरवेषां जुहुत्यहोमस्याप्यंदोषः। समासेः प्रागग्निहोत्र कालस्य देवादायातित दाउत्तरवेदो
वेवाग्नि होत्रं होतव्यामितैदादायसंतवंत प्रणा१ते वेदाग्नि होत्रस्य काले एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुहुयादे
वमन्यत्रापि प्रक्रांते। इति पशुवेधवेधप्रकरणम्॥ उक्तो वरुणप्रघासः॥ अथ चातुर्मास्यानांतृतीयं
पर्वं साकमेधारव्यं वक्तुमारंभतस्य कालमाह॥ कार्त्तिक्यां साकमेधा इहं॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमा

हां कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां त्र्यहं साकमेधा भवंति॥ द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यह्नः। तद्धितार्थ इति समासः। राज
हः इत्यादिना टच्। न संख्यादेः समाहार इति अह्नादेशप्रतिषेधः। कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया॥ का
हः द्व्यह अहनीरू स्नेव्याप्य साकमेधा भवंतीत्यर्थः॥ सर्वे द्व्यहमनूचीनाहं यजत इति अत्रैव अह मितिप
र्वैवतेः अनु अभवतीत्यनुकः। अनुगे वाऽनूचीनं। विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थिकः खप्रत्ययः।
अनूचीननैरंतर्येणावर्तमानमहरनूचीनाहं। राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टच् समासांतः। अनूचीनेऽनु
गतेऽनुलग्ने अहनीपस्मिन् द्व्यहे सोयमनूचीनाहः तं यजत इति अर्थः। कार्त्तिकीशब्दो नात्रमो
रापादत्याव्यापिपद्यते। तेनु मुखेरनुमुखं वानुमीस्येपि जेत इत्यकृत्वा व्याप्तिपद अन्ते मुखवा
बात् तस्माद् द्वादश्यां प्रवृत्ते अनु पौर्णमासि यजत इति चतुर्मासोपलक्षितोयं कालः। साकमेधा इति चातुर्मास्यास्य
कर्मणो नामधेयं तदवयवभूतयागेषु द्व्यहेषु त्वापि एव नाम्नि वचनं। नाम च संव्यवहारार्थं मासे

सा कमेधैरितिसाकमेधोदर्शपूर्णमासवदिति वा ननु पर्वे घ्नः पर्वाह्णि इत्या कृत्वा प्रातर्दुग्ध्वेति वत्स
मारापर्याली च नाये वत्सदृष्टकाल न्ना सिद्धे नैवा च य इह मि ति । उच्यते । पर्वे घ्नः क्रियमाणा नाम नी
कवत्यादीनामपि साकमेधसंज्ञायथा स्यात् । न महाहविष एवा स्मिन्दर्शद्यहमित्यन्ते ॥ पर्वे का
पर्वाह्णि अग्नये नीकवते पुरोडाशः । पर्वे कृतिमहस्त्रे हविषः कालात्यतिपदः पर्वे दिने पंच दश्या पर्वा
ह्णि त्रिधा नि मक्तस्य ग्रहः पर्वे भागेऽग्नये नीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये ष्टाकपालः पुरो
डाशः कर्तव्यः । स पर्वे घ्नस्याग्नये नीकवते ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति कृत्वा लाकार्त्तिकां पौ
र्णमास्यां पर्वाह्णि मध्यान्हे सायान्हे प्रतिस्त्र इष्टयो विधीयंत इति हरिस्वामिन अग्नये नीकवते
अग्निमनीकवेतां अग्नेरनीकवतः । अग्निरनीकवानिति विभक्तयः । चतुर्थ्येकवचनादि सर्वम
वति । अथ द्वितीयामिष्टिमाह ॥ मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यंदिने चरुः । तत्र च प्रथममग्नीसमारो

त्वो दवसायानि मे ध्यानीकवदिस्सर्थमित्यग्नीविदूत्ये यमिष्टिः कर्मापवर्गांता कर्म १ व्या॥
अथ द्वितीयामिष्टिमाह॥ मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुः॥ ततः पुनः सांतपनीये समर्थम
ग्नीविदुत्यम रुद्भ्यः सांतनेपनेभ्यः सांतपनगुणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यो मध्यंदिने दिनस्य
मध्ये चरुर्भवति॥ अथ मरुद्भ्यः सांतपेनभ्यो मध्यंदिने चरुं निर्वपति इति श्रवणात् मध्यंदिन
कालस्यातिसन्निहितत्वात् प्रधानयागमात्रं तत्र कर्तव्यम्॥ अथवा मध्यंदिनपदं त्रिमुहूर्तात्मको दिन
स्य मध्यमः पंचमांशो भिधीयते॥ तेन षष्ठस्यां मुहूर्ते प्यंडुकं प्राग्दशमान्मुहूर्ताद्यकालस्यानुष्ठा
ने॥ अत्र मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मरुतः सांतपना नाम मरुतो सांतपना नामे मरुतः सांतपनाः इति
विभक्तपदः॥ अनेके देवतात्वाच्च उद्धो करणाभावः॥ अन्यथावै भवत्येवासमिष्टयजुरंतं भवति॥ इ
दं सांतपनीयकर्म समिष्टयजुरंतमेव भवति॥ उहामधीयते सैव स्त्रीस्मी वादिभ वतीति सांतप

५७

57

पनीया वर्हिषास्तीर्णे व वेदिः प्रपते स्मतोत्र वर्हिर्होम उक्तः एवमः। तदुक्तं पैठीनसिना तदुर्द्धस्य प्रणी
ताविमोकादिकर्मापवर्जितस्यापि उक्तं पैठे एवयुक्तः क्रमानुरोधात्।। वर्हिरनुप्रहरणं वर्ज्जवा
अथवा वर्हिरनुप्रहरणं वर्हिर्होममात्रं वर्ज्जयित्वा न्यशेषं ब्रह्मस्नानपर्यन्तं कर्मापवर्जितं समाप
नीयं। आपस्तम्बकठमानवसूत्रेषु वायमेव पक्षः उक्तोऽस्ति। अत्र केचिद्विदांकुः संतपनीयाऽस्म स्था
घेति सूत्रे गृहमेधीयां तेषां स्थाली पुरोडाशपदार्थावसितवसूत्रेषु वायमेव पक्षे धाना ब्रह्मस्नानपर्यन्तं स्था
पते। तदर्थः प्रैषोपि तदुत्तरकालीनत्वात्कर्मापवर्ग एवं वसति पदार्थचतुष्टयस्योत्क
र्षो भवति। वर्हिर्होमः। ब्रह्मस्नानपर्यन्तप्रैषः। ब्रह्मस्नानपर्यन्तं। नमस्कुर्यायेति चोक्तत्वाद्वर्हि
र्होमवर्जितं प्रणीताविमोकादिनमस्कुर्यायेत्यन्तं सर्वं कुर्वन्ति। अपरे तु वर्हिर्होमादिस
र्वमपि स्थापयन्ति। अथ गृहमेधीये विशेषमाह इध्मास्थानेशकल परि विनिधाय मरुद्भ्यो गृह

ए.म०
५७

मेधिभ्यः सायंचरुः पपासि।इ आस्थाने प्रशीतीभ्यो परस्यां दिशि माकलपरिषिनिधाय क्रमनि
यतसंख्यान्पलाशादि यज्ञियवृक्षशाकलीव्याकृतानग्नौ रथी प्रक्षतिधायासाद पित्वा मरुन्द्भ्यो
गृहमेधिभ्यो गृहमेधिभ्यः इति विशिष्टेभ्यो मरुन्द्भ्यः सायं कालेपयसि श्रपण साधवैन मन्त्रे
तिःश्रपण मरुन्द्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्यादिक्रितत्वात् तस्यां दिति अत्र हरिस्वामिनः। तस्य गृह
मेधीयस्याहुत्यारि कर्मैव स्यादिति शेषः। सैव स्ती स्वी वेदितरि तिस्रावत पत्नीयवेघांग गृहमे
धीयं विदध्यात् तां पत्नीयां तत्र मध्ये गृहमेधीयविधि दर्शयति। एवं हि स्त्री स्वीयामेवं वेदी शक्या
ते गृहमेधीयां कर्तुं वेदि वा हिनं पत इति तस्मिं प्राहुः यमानेपरोपि पदार्थाउक्त्वंते। ततः
साम यजनेत्र मध्ये विधाने प्रेतदाप घते। न च सांत पेनीयावाह्ः प्रहरणमात्र प्रतिषेधए
वायं विज्ञायते प्रतिषेधाभावात्। अस्य च विधानस्यान्यथा प्रकृपपन्नेः। अपत्नीकोयापि समा

त्वः सांतपनीयेऽप्यवेक्षितप्रसंगात्तस्मात्सांतपनीयपदं त्रमस्येगृहमेधीयं विपत्नो। ततः सांतपनीयं
त्रमेव गृहमेधीयस्य प्रसंगादुपकरोतीति सामवायिकमात्रस्यानिवीपादेराहुतिनोरुपकारकस्याऽपारा
देनैव सामवायिकस्यापि लभ्यमानस्य वेद्यादेरिति प्राप्ते वदनो यावदुक्ततावदुवन्येव सामवायि
कमितरद्धानैमित्तिनानुबाज्यभागयोर्वैगुण्यात्पुनः प्रवरार्थवत्त्वापत्तेर्न्वगृहमेधीसस्या
सुपगते। यत्पर्वतां वदर्शयेद्गुणस्यार्थवत्त्वादिति। नन्वेवं सति प्रसंगप्रवृत्तानामाहुतिनि हत्य
र्थमर्थवादत्वे सति नापूर्वतां कुर्वीत। अपि चापूर्वे सत्यनिग्रहणात् यापि हतिईमी अत्र नस्फुत्तस्या
त्यसंगस्य प्राप्ते पुनर्वचनं तत्माहेत्यर्थमित्येतदेव युक्तं। अपि च पातत्पश्येनैव निर्गुणामाज्य
भागादिष्वपत्नेसदक्षिणास्यो दनस्यत्तपिणाभिवनाऽनुराज्यस्यावदायेत्यादिगुणानतरस्य
वरणात्। पारिश्रीयक्षकलांस्त्रोपनिदधातीति श्रुते स्तैः कथं प्रसंगादुपकर्तव्यमिति फणा

सोऽनुवादस्तथापं प्रसंगापत्तेः। अपर्वणि च सोम्याज्यभागांगतयामासिः। शाकलानित्येषत मंयो दृष्टि
विधिः। तथा संदोत्येति प्रघोत्तैः ष्ठा। रुपावस्मानयालत्यपवित्रवति संदोत्येति। अपपयतीति सध
मेकं। अपर्वत्वादिदं श्रेव धर्मकमेव ष्ठ वशा विधीयते अत्र पयित्वाभिघार्या हासयतीति। अथ
देइतिपिषीलेपारावे। सर्पिर्हतमामि सिंचत्याज्यभागा कपयोगित्वा संस्नातमेवासिंचेति। सं
मार्ष्टीति च संमार्जः। आलत एव प्रसंगेनेवाध्यमानः पुनर्विहितदृति धर्मत्वानेवस्यात्। तत्र च स्त्र
वसंस्कृहोति प्रेषः स्यादेव प्रसंगानुपपत्तेः॥ परिधीन्परि धायेति क्रमार्थानुवादः। यावतः शकलानि
तिविधेः॥ त्रुह्नावासापदयतीति प्राकृतमेव मंत्रवदासादनं। क्रमार्थमुप्वेवास्क ल्कुवासादनमप्यप
हकृत्वान्न प्रसज्यतृ इति मंत्रवदेव क्रमार्थमनूद्यते। तदा घृताच्यसीति घृताचीत्वस्य वर्तमानस्यैव प्र
कृतौ कीर्तितत्वादिह तदभावादस्मिन्नु हूनाम्नित्येवं कर्तव्येन घृताच्यसीति। एवमुपवेशनमप्यपटं क

पुनर्मन्त्रवदेव कार्यं। आसनं संस्कृतमप्यदृष्टमिति पुनः कार्यं। इध्मराशात् ग्रापासने च स्रुवं च स्रुवं चाद
दानइति क्रमार्थमिति। स्रुगादापनं तु प्रयाजार्थं। नद्दभावान्न कर्तव्यमेवेति। एतावत्पर्यन्तो हरि
स्वामिजन्योऽप्यनुपयुक्तत्वादत्र लिखितः। अत्र च पर्वणि मध्यस्थाने पाकयज्ञ परिधिनिधानं। आहवनी
यान्वाधानं। इति केचित्। शाखाच्छेदनं संनमनं अनपवित्रबंधनं तथैव यजमानसंबंधिनीनां
सर्वासां गवां वत्सानामपाकरणं। चतुरासनं। ब्रह्मोपवेशनं। पात्रासादनादि अत्राग्न्यन्वाधान
ब्रह्मवरणव्रतग्रहणप्रणीताप्रणयनपरिस्तरणादर्शनासादनानामभावः। संतपनीया
तत्र मध्यपातनात्। आज्यनिर्वापानंतरं हस्ताग्रहीत एव पवित्रवति चरुपात्रे पावत्स्यगाः दोह
यित्वा तंडुलानामीक्षणां प्रक्षालनं कृत्वा दुग्धमध्ये संवपनं कृत्वा घर्मासीत्त्वाधिश्रित्य पर्यग्नि
कुर्यादिति विष्णुरूपरूपस्येव सपत्नकचार्तुलानावपतीति स्मृतेः।। अत्राप्यवक्रान्तं पात्रादिद्रव्याणां

मासादनप्रोक्षणादिसंस्कृतरोभवं निाकुतः स्थालीपाकेन देवप्रतिवेशमाज्यमधिश्रयति स्थाल्या
मान्यमासादयतीत्यानन्यस्य वस्तुसंनिकृष्टाधिश्रयणादिविधिपरे वाक्ये आसादनक्रमविधिपरे च वाक्ये
धिश्रयणादिसंस्कारस्यादर्शनात् तथा। स्रुवेव स्रुचं च वसंमार्ष्टीति संमार्गाविषय विधिपरे वाक्ये
स्रुक्स्रुवस्यापि संस्कारदर्शनाच्चादेशिणादानं तु न भवति तं चांतः पातानां होत्रासमं च वरणोत्तु एवं यद्दक्षि
णाभावेपि सोमांतर्भूते हि पशुर्हिवाविरुद्धः। अत्राहापस्तंबः। मसूह्योगदमेधिषः सर्वीसां दुग्धे सा पांच
सांतपनस्याग्रहे सा दहमेधियस्यापि वाने धाबर्हि भवति न सामिधेनीरन्वाह न प्रयाजानिड्जते नानु
याजा अपभृत्कर्णाव सानपाकृत्या पवित्रे गार्हपत्यसिवैरवं लुपस्ये शारव याव सानपाकृत्य प
वित्रवति संकोत्यपथेतदमावास्यायां क्रियते तत्र चूरूपपतीत्यकेग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाग्नीन्परि
स्तीर्य प्रक्षालनादिकर्मप्रपघृतोयपात्राणि प्रयुनक्ति स्थालीकपालानां स्थाने निर्वपणा

काले चतुर्होमुष्टीन्निर्वाप्य वत्सेभ्यो वापतिकपालानामुपधानकाले प्रथमं चरुमुपदधातिध्रुवो सीतिमंत्रं स

नमतिपिष्टानामुत्पवनकाले तंदुलाम्मुत्पुनात्यक्षिप्रूपराः कालेप्रातर्दोहवत्सर्वोयजमानस्यगार्हद

पिवातम्मिन्नुपयतिः संप्रेषकालेयद्दन्यदिध्मावर्हिषमस्सप्रेष्यतीतिमानवसूत्रेऽहुतोसायमग्नि

होत्रेमरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धेदुदनेमपयतिसायामिति काठकेमरुद्भ्योगृहमेधिभ्योप

राह्णेचरिति शास्त्रांतरे माध्यंदिनानां चाग्निहोत्रहोमात्पूर्वं गृहमेधीयाः तदेतेयवाग्वेताः रात्रि

मग्निहोत्रं जुहोतीतिश्रुतत्वात्तदंतरमेवेर्यवाग्वाऽवाग्निहोत्रहोमइतिसत्काराश्चा अत्रह

विस्वामिनः शास्त्रपायथाकथंचिद्दत्सानत्तत्क्षीरपाकत्यपवित्रवतिपात्रे संदोह्यातत्राग्नेमाते

भिर्वत्सांसमवार्जेतियवाग्वेताः रात्रिमग्निहोत्रं पादिवकुर्वीदनः स्यादिवाकृष्णेषभ्योपावत्स्वगाः

हारुपेत्तेदनुरूपांग्नवश्रीहीन्निर्वपेदितिगम्यतेतानस्मिन्नुपसिचरुंपयतिनपायसं। वरुणत्यै

वेतिपार्वणस्त्वाशकांनिवर्त्तयतीत्ययमानवे॥ पलाशशाखयासर्वान्वत्सानपाकरोतीति॥ सर्वमन्ये
ष्वपिस्तेनेष्वाशकलानि चा एवंवीरोणावतिष्ठीयेते॥ नेम स्थाने॥ इध्मकापसमासातमनीयातेत्रातः
पातित्वेनैव सिद्धत्वात्॥ ऽग्रदहमेधीयस्यापूर्वन्त्वेपसनुइध्मसमप्रामिरेवनास्ति॥ कुतस्तस्थाना
पन्निः शाकलानां॥ अत एवैतेषामासादनप्रोक्षणादेरपीध्मधर्मस्याभावः॥ शकलनिधा
नमप्येतद एवमेवानप्राकृतं॥ तेनाप्रेषमेवृत्तस्मीकर्त्तव्यं नत्विध्मवत्॥ इदानीमिदं विचार्यते॥
किमिदं पयः सान्नाय्यधर्मकमुताधर्मकमिति॥ तत्र सूत्रकारस्वयमेव पक्षं परिगृह्णाति॥
॥सान्नाय्यवत्॥ इति देवतत्पयः सान्नाय्यवत्सान्नाय्यधर्मकं भवति॥ कुतः॥ प्रदेयत्वात्॥ चरौ प्रदी
यमानेपयप्यपि देवतोद्देशेनैव प्रदीयते अतो धर्मवद्भवतीति प्राप्ते आह॥ नसौविकवोदनात्
वाशब्दः एवं तर्हि पक्षनिरासार्थः॥ तत्पयस्सौमीमिव संस्कर्त्तव्यं॥ न सान्नाय्यवत्समंत्रकं तद्धर्मकं वा॥

।कृतः। एकचोदनात्। यतः कारणादियमेका चोदना। अथ य अस्य योऽग्रहमेधिभ्यः शारवया वत्सान
पाकृत्य पवित्रवति से दोग्ध्यं वरु अपयतीति। एकत्र वसती नो मे विकर्तुमर्हति। तस्मादधर्म
कमेवैतत्स्य यः। न चापि पावंतो वा च निकासं न्नाथ धर्मोस्त्वावं तस्यत्सांव जैव्याः। शारवया वत्सान
पाकृत्य त्यादयः। नृथा चूशास्वांतरे। अय जुषा वत्सानपाकरोतीति॥ कतिपया। केषांचिद्धर्माणां
पुनः श्रुतेश्चाधर्मकमेवैतत्स्य यस्त्य वर्णीयते। सांन्नाय्यधर्मकत्वे तु सर्वधर्माणां प्राप्तेः केषांचि
त्पुनश्रवणं न स्यात्। अतोप्यधर्मकमेवैतत्स्य यद्भिन्न अपयित्वाभिघार्यो ह्यस्य शरावयोरुद्रू ति
। ततस्त्वं वरुश्चपयित्वाभिघार्ये श्मप्राणादानान्तं तं शरावयास्तं वरुद्धि भावभज्योद्धरति॥ प्राकृते
च विकृतावित्यनेन न्यायेन पर्वं प्राणादानं तत उद्धरणमिति पात्र्यां वोपपथ्वाम हत्योनिम्न पोः
पात्र्यामस्तं चरुमुद्धराति अपद्धपिपील्लवापामौवान संनिजाति नपोरं वं द्रूपो उद्धरतीति वचनात्

पिपीलिकेश्वरावेऽडुड्डुरगांव सवोषं कार्यं। तत्कार्ये स्पष्ट समारगात्वात्। निस्सीजनं च संमार्गं उच्यते।
प्रकृतौ तथा दृष्टाहानात् न यात् हि सपत्सांति मार्ष्टिं विरोनेकैनैनास्पतत्वि रिरिकाभिः प्रपचरारागीतितत्वं
द्वयेनैव देवेभ्यो निरीनि जगतिनिसत्वं संमार्गो उद्दहमेवेः पिपीलिकस्यैव प्राप्नोतिन सोविद्रहलतस्य
शेषकार्यार्थत्वेन धूमराराम्प्रयोजेकात्वात्। परं तु वचनात् दृष्टयाः ४। क्रियते। अथनिस्सीजति। प्र
सात्यतीत्यर्थः। इति माधवः। तत्र सामर्थ्य परि प्राप्तत्वान्नोपपन्नं वदुः। अत्रापूर्वकर्मः स्पर्शो दृष्ट
त्वं भनेः प्रोक्षणीरशादयेः बंधवार्हिरूपसादयस्क्रचं समंदीति। आज्यमन्तरावेक्षणागांतेनेत्प्रो
क्षणी। तावेत्वेति प्रस्तरं बर्हिषः प्रोक्षणी। म्लावेसकायन्नैरवछाहनांतां। ततः पिपीलयोरूपस्त
रणं न अस्त्राभिघाराहिः प्रोरोदा नो भक्षचोदनस्य पात्प्रोक्ष दूरतो। न्यासे बनेमध्ये कृत्वा सर्वा
रासिंचत्या ज्यार्थी आसिद्धेनैवानीयते स्मिंत्रिन्यासे बने। गते अपि करतो सङ्गनयोः शराव स्थ

योःपात्रीस्थयोर्वैदनयोर्मध्ये आसेचनेन सत्वा हृता सेकार्थं ग्रतौ स्रुवात त्र सर्पिः संस्कृतं हृतमा
सिंचति। किंमर्थं आज्याधी आज्यभागोपस्तरणाधान्यकार्यार्थमित्यर्थः॥ तयोर्मध्ये सर्पिरासेच
नेन हुत्वा सर्पिरासिंचती तिष्ठ नत्वातां यावद्दुत्तमानः॥ यतः कारणादेव स्त्री सर्वी वेदिरिध्म
दिनासंनत पत्नी यांतं नमध्यस्थ वगृहमेधीयविधीयते। अत एवकारकं रणाद्यावद्धुतं भवति। या
वद्धूयते तावदेव भवति। ननु नाधिकं चोदकप्राप्तं प्रयं चितं चैतद्यागे वाच्य मत्येवत्वात हुत
शेतो यावद्धुतं येन प्रकृति तत्प्रतीभाव घ्याज्यभागो पुनर्विधीयते। नानुभागस्थ दृष्टमा
णपकारकमन्यत्र न भवति। तथा कुं कुटा हननस्फ्यादक्रदरणाद्यारम्प्रयाजानुयाजेज
पत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमपर्यंतं यावत्प्राक्स्वरात न पिकर्मापवर्गादिकं द्रव्यसंस्कारस्तु भवंत्येव।
प्रतिपत्तेय यस्य॥ स्तरणं पर्यनुपर्वे दिमभिव्यपत्न्यीवाकृत नत्वात्य रिधिपरिधानं। स्तरणपर्युषावे

62

राम
६२

दिस्तरणावेदिमभिमृश्याथवाऽकृतत्वात्तस्मीमेववेदिमभिमृश्यमैत्रेणैवपरिधिपरिधानंक
र्तव्यम्। अथैतान्युदगावादायोदैतिस्रुक्चेचमसंवादायोदैतिसदामामेववेदिंस्नीसमोवेदिमभिमृ
श्यपरिधीन्परिधायेतिकृतत्वात्। अतः पर्वमोदनोस्रुक्चेचोवादायवेदिसमीपेआगत्यतस्मी
मेववेदिमभिमृश्यप्रागासादितप्रोक्षितमेकमिध्मकाष्ठंप्रस्तरंचादायाहवनीयेस्थापितंपरिधि
परिधानमन्त्रेणकरोति। प्रथमपरिधिमुपस्थापयतस्यभास्यनिरसनेनाहवनीयेआधानत
दर्थसिद्धत्वात्॥ शकलान्याधायमत्योद्धृतावासादयति। ततः मन्याइध्मसंख्यानिपक्षिपदस्र
शकलान्याहवनीयेआधायस्रुपस्थितिजपान्तेआहवनीयप्र। सिध्यूशरावयोः पिशीलकुर्यौ
वीद्धृतावोदनावासादयति। यावतःशकलान्कामयेततावतोभ्यादधात्यथैतान्युदनावासायोदैतिस्रु
वेचस्रुक्वंचासादयतीतिकृतत्वात्। अतिक्रमेणैवासादनास्रुकासादनंनुवचनात्। संप्रदा

६३

63

स्तुपर्वस्फ कृस्नुवासाद+ यकारादय+ नेनतर्वेदनयोरासादनमित्याहुः । सोपि प्रकृतस्यादनस्य व
चनाद्रासादनाशेष कार्यार्थत्वे नाप्राप्तेः । अतश्चवचनाभावेपशौ त्रंगाशां प्राशादानासादना
लेभानभवंतिशेषकार्यार्थत्वादेव । अत्रानयोरासादनमंत्रस्याहः । प्रियाभ्यां धामभ्यां प्रियेसद
दआसीदतमिति । आज्येदनयोरनयोरपिमंत्रस्यप्रयोजकत्वाद् । स्रुवे चसंमार्ष्टिस्फ्यंत्क
के वसरे स्फ्य कृ स्रुवं च संमार्ष्टि स्वशाखायामादनयोः सर्पिरासेकानंतरं स्फ्य कृ स्रुवं संमार्जी
नमुक्तं । सर्पिषा सिंचति स्फ्यं व स्फ्यं व च संमार्ष्टीति । अनुदास्य वा संमार्जनं वा शब्दोऽवधारणा
। कत्पप्रागतराम्बुदमनुद्वास्यैव वोदकमात्रेकाले स्फ्य कृ स्फ्यं स्रुवं संमार्जनं कर्तव्यं । अतश्च प्रा
क्तनएव काले स्फ्य च जुह्वमेक्षणापिपीलकहूयेडापात्रीणां संमार्गः । ततः पत्नीसंनहनादि । आ
ज्यभागाभ्यां वरति । अत्रासादनानंतरमालभ्योदकस्पर्शौ कृत्वा हवनीयायवोजनाग्नि

राम०

६३

संमार्गौ च कृत्वा समंत्रकं होतृवरणं च कर्तव्यमिति कर्कादिमतं। हरिस्वामिमते त्वेतानि न भवंति। सांत
पनीया कृता मे वाऽत्राप्रसंगात्। होत्रा मंत्रवरणोत्तरमप्यपातेपि भवत एव होतुरुपहूतत्वादित्यपरे।
ततो ध्रुवाज्यभागाभ्यां चरतीति वचनात्। तत्प्रकारमाह॥ आग्नेयं दक्षिणात्॥ दक्षिणाद्दक्षि
णोदनस्थात्सर्पिरासेचनात् घृतपूर्णात् ध्रुवाज्यमवदायाग्नेयमाज्यभागं करोति। अत्र
च स्रुवस्रुचं च संचरते है नाददाने नानुवाचनं कार्यं उपविशति होता होतृषदने स्रुवं च स्रुकं वं
चाददाने आदाग्नयेनुब्रूहीत्याग्नेयमाज्यभागं सदा सर्वेणास्यौदनस्य सर्पिरासेचमाध्रु
राज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेति वषट्कृते जुहोतीति कृते। अत्रापि
वषट्कारानन्तरमेव होमो नानुवषट्कारेणास्य पुनर्वचनात्॥ सौम्यमुत्तरात्॥ उत्तरादुत्तरौदन
स्थात्सर्पिरासेचनात् घृतपूर्णात् ध्रुवाज्यमवदाय सौम्यमाज्यभागं यजति। अथाह सोमा

६४

64

पानुब्रूहीति सौम्यमाज्यभागं ॥ ८६ ॥ तस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्य
तिक्रम्यौक्षाव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोतीति कनवात् ॥ ८७ ॥ ह मे धि स्विष्टकृतो वाज्यभाग
वत्समावदानौ ॥ ८८ ॥ ह मे धि यागः स्विष्टकृद्यागौ चेप यागं कृत्स्नमाज्यभागे वृद्धवत्तः दक्षिणादोदनाद्
हमि धि यागः उत्तरार्धात् स्विष्टकृद्याग इति तौ वत्समावदानौ तुल्यं च स्थावदानौ भवतः । स्विष्टकृत्य
वदानद्वयमेवावदेयं ऽपञ्चेरिस्यास्तदभिघारश्चेतनीरकप्रत्यवायः । स्विष्टकृतद्वयसाप
वादः । पंचावत्तिनां तु त्रिरिस्मिन्नवदानमुभयत्र भवति ॥ अप्रत्यभिघारणं वा प्रधानयागाव
दानानंतरं स्विष्टकृदर्थावदानेनावदाय पूर्ववदानस्थानयोः प्रत्यभिघारणं ॥ ८९ ॥ तदत्र न
भवतीत्यर्थः ॥ अथाह ममस्त्वा ॥ ८९ ॥ ह मे धि ममानुब्रूहीति स दक्षिणास्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्
त आज्यमुपस्तरातीति तेनैवोपस्तरणं द्विरवधायोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्यतिक्रामत्यतिक्रम्या

राम ६४

आघ्याहमस्तोऽहमेधिनो यजेति वषट्कृते जुहोति प्रियाज्याहागनये स्विष्टकृते नुवृहोति स उत्तरो
दनस्य सपिरासेचनान्तत्रात्म्यमुपस्तरीति तस्य द्विरवदानस्य धोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्यति
क्रमन्यतिक्रम्या आघ्याहाग्नये स्विष्टकृते यजेति च वषट्कृते जुहोतीति स्कन्नत्वात्। नसं
चराभ्यक्षणं। नप्राशित्रं। नचतुर्धाकरणं। इडावदानं षडवत्तेत्र यजमानभागावदाने च
दक्षिणादोदनात्। अथेडामेवावधनप्राशित्रमिति तिष्ठवरणात्। इडाग्नहणं भागानामुपलक्ष
णं नोदकानिवृत्तेः॥ प्राशित्रस्यानुवचनात्प्रतिषेधः॥ न यजमानभक्ष इत्यपसंवः। एवं पिपी
लकयक्षडकः। एतन्ने कमयत्यमतिष्कतेः। अधुनास्थालीयक्षमाह॥ अनुकृत्य वा वाक्य
द्वो विकल्पार्थः। अथवा चरुपिपीलकयोः पात्र्यौ वीक्ष्यौ नु कृत्ये वासादनादि स्विष्टकृदन्तं क
रोति। तत्र विशेषमाह। सहितमाज्यमधिश्रयति। अनुद्धरणायपश्चे आहवनीयस्यायिसाधि चरु

६५

65

सहितमेववस्त्रसंलग्नमेवाज्यमधिश्रयति। आहवनीयएवेत्यर्थः। तदेवप्रतिवेशमाज्यमधिश्रय
तीतिक्रमेः॥ प्रतिवेशांसंनिकर्षः॥ उद्वास्याभयमासादयति॥ चरुमभिघार्योद्वास्यप्रागासाद
नेवक्रमो। वोभयमाज्यस्थालींचरुंचादापासादयति। अस्मिन्पक्षेआज्यस्थास्याएवचचरुं
तास्यामाज्यभागौ। ग्रहमेधिस्विष्टकृद्यागौचप्रकृतिवद्धिषमावदानौ। प्रत्यभिघारणमपि
भवति। स्विष्टकृतिद्विरभिघारणाय। अन्यत्सर्वंपूर्वपक्षवत् पंचावत्तिनीतुप्रकृतिवद्भय
त्र्यपंचावत्तताकार्या। अथेदंद्वितीयः॰ सैवस्यास्मीवेदिर्भवतियामरुत्स्थंसांतनेभ्यस्तस्या
मेवुस्तीर्णायांवेदैपरिधीन्प्राकल्पांप्यापनिदध्यतितथासंदेशचरु॰ अपयतितदेवप्र
तिवेशमाज्यमधिश्रयतिअपयित्वाभिघार्योद्वास्यानन्तिस्थाल्यामाज्यमुद्वासयतिस्तावं
चरुकवंचसमासये॰ नःतरोपणेवचरुमादापोदैतिस्थाल्यामाज्यामादायोदेतिस्कवेचक्क

ग्रम॰
६५

वंचा द्दायो दैति सइ मामे वस्त्रीस्मीवेदि म भिः म स्थापि वीन्यरिवाय थावतः शकलान्कामयते
तावतो भ्याद्दकात्य थेतं सो स्वमेव वह्नमासादयति स्कन्नात्यामाज्यमासादयति स्कन्नं च स्कंचेवा सा
दयत्य पवि शति होता होत्र षदने स्कन्नं च स्कन्नं चं वाद्दश नश्वा हीग्नयेनु ब्रू हीत्या ज्येय माज्य
भागं तस्या त्वौ चतुराज्य स्यावदाया तिक्रामत्यतिक्रम्या श्राव्याहाग्निं यजेति वषट्कृते जुहो
त्यथाह सोमसमायानु ब्रूहीति सोम्य माज्यभागं स स्कन्नात्या एव चतुराज्य स्यावदायातिक्रा
मत्यतिक्रम्या श्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोत्यथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो न ब्रूहीति
इति प्रकृतिवद्देवप्रधाने स्विष्टकृद्भाग योः श्रवणात्तात्र स्कन्नात्यामाज्यमासादयती
ति क्रम विधानार्थं वचनमिति हरिस्वामिनः ॥ न प्रायश्चित्तं ॥ अत्रोभयोः पक्षयोः प्रायश्चित्तं न
भवति ॥ ३ ॥ भपत्राथेडा मेवावद्यति न प्राशित्र मितिष्कानत्वात् ॥ अत्र हरिस्वामिनः ॥ इदमेवा

वषयोःप्रसृप्ताःप्राशित्रेण भवति। इडभक्षणाद्धि नस्याःप्राशमेवादानां नप्राशित्रमिदं तु प्राशप्रति
षेधः। ततश्चत्वब्रह्मभागादयोऽप्रतिषिद्धत्वादिडावदयदेयाइति।। इडान्तंभवति। एतदुद्धृतमेवीयंक
र्मेडान्तं भवति। इडभयपक्षेऽपिपश्चात्वाक्यवञ्चतत्वात्। पूर्वपावेऽपात्रेडान्तं तन्त्रायस्थाप्राप्परागीया
स्वंदेवस्वमाराणात्वात्।। पूर्वंमार्जनमुपहूय। पूर्वपक्षेऽद्धामुपहूयप्रथमंमार्जनं सर्वैः कार्यंत
तो भक्षणामिति। उपहूयमार्जयन्तइत्युक्तत्वात्। द्वितीयेतुपक्षे भक्षणानन्तरमेवमार्जनं। पूर्वेद्रति
विशेषो यावदानात्।। प्राश्नन्ति पुत्राः। पुत्रा ब्रह्मा यथोक्त्वारसान्विजइडां प्राश्नन्ति। उपहूयप्राश्न
न्तीति ष्ठक्तत्वात्। पुत्राश्च हस्तायजमानस्येडाप्राशनवारणार्थं।। यजमानगृहत्वाहैविरुच्छिष्टप्राशा
काले जो वा स्मरणात्स्वान्येव दुःखितायजमानस्यगृहे भवायजमानगृहत्वायेहविरुच्छिष्टप्राशाःस
न्तो यानयनास्तनमोदनेषु ज्ञात्वा हुतंस्थालीपक्षस्थालीस्थितं वा प्राश्नन्तीति इविरुच्छिष्टे सद्यस्तो

ति हविरुच्छिष्टाशा उपनीताः। अनुपनीतस्य भृदुतुल्यत्वेनाग्न्याधिष्ठितहविःशेषभक्षणाधि
काराभावात्। तथा चात्रिः ओपितमोदनं प्राश्नंति। अन्येपि ब्राह्मणा ये तत्र समागता भवंति
ते पितमोदनं प्राश्नंति यथा हनो वदुर्भवति नो चेद्दुःत र्थे ननमा श्नंति। ज्ञातयोनास्तु प्राश्नं
त्येवावं ते नोग्रत्वा हविरुच्छिष्टाशाः स्युः स्तवेतः प्राश्नीयुः रथास्य त्विजः प्राश्नीयुः रथोरस्य
न्ये ब्राह्मणाः प्राश्नीयुः पीदिवदुरोदनं स्यादिति भृत्वा तत्। अरिक्तां स्थालीं निदधाति॥ अ
रिक्तां सपोषां स्थालीं निदधाति सुगुप्ते प्रदेशे कश्चित्स्थापयति। अथैतामनिरशितां कुंभीम
पिधाय निदधाति एष्मिद्दर्वीयति क्तं तत्वात्। निःशेषा अशिताः भक्षिता निरशिता न निरशितां। एष्मा
दर्वी यस्मिन्कर्मणि तत् तस्मै दर्वै। तस्मै एषा दर्वीयूति अशीदित्वान्मत्वपीपावप्रत्ययः। अपिधानं
उसामर्थ्यं परिप्राप्तमात्रं सूत्रकृता नोपदिष्टमिति वदतो पीतं त्वपक्षेऽनुत्तरो हूरराकालेर वारिका।

६७

67

यः स्वाहा॥ आपि बाप्तनिक्रमणे। प्रजमानस्यान्नप्राशनं ऽनभवतिा त तोऽग्र हमेवी याशो घस माख्मि॥ पावि
त्रप्रति पानि: भाग वशिष्ठ रणो शुद्धा ए वक्ष्य ह ना च्छद कोपस्पर्शनात्॥ प्रसरो रांज नेत्रुक्का मेवास्वाहा ली
प लेस्वाहा ल्यां याप्ति शिघ्न ले पः॥ संस्था दुति: घृ ताप्य सिधु यौपा हि सुम्ना मि सुम्न माये शीति रु
क्का एवं चु मिनि धाम्ना वेद यो क्का विमोकः॥ आवे दं: स्व सां॥ अन्ये स्व छा दन वहिं हो मिः प्राशीन॥
विमोक व रा स स माजः॥ भागा वे क्ष र्णी भा गप्राशनं चेति॥ सांत पनी पा८ ए८ स्वाहा या॥ ततोऽग्र
हमेवी प शोघ स मास्य नं त रं सां न प नी या मि हिं सं स्वाहा पु वस्य मा सां कु पी त॥ सांत पनी या स मा
त्रि प्न के षां चि द्वु हिं हो म मा त्रे रा॥ के षां वि दुहिं हो म वा स र ा त पे रा प्रे म ना स रा त पे रा क मी
प व र्गो धा न रू प प दा र्थ चतु ष्ट ये ना॥ के षां चि द्वा इ हो मा दि न म: क ना ये त्य त न स क ले ने ति॥ ये षां व हिं हो
म मा त्र मे व प रि शि ष्य ते॥ ते षा ऽग्र ह मे वी पा यों ब्र ल व र ण॥ दा क्षि णा॥ हा ने आ ह व नी य क ल्प नं ड पे वा

रा०म०
दे

ज्ञनसंमार्गादि सर्वं पुनर्भवति। येषां च पदार्थचतुष्टयस्योक्तपक्षः। पिण्डांच वर्हिर्होमादेः सर्वस्यते
षाम् तेन भवति। प्रातर्वैशेषभावात्। वाशब्दोवधारणे। प्रातः प्रतिपद्येव दर्विहोमानंतरं सांतपनी
पासमापयेत्। नेदानीं कृतः। शेषभावात्। गृहमेधीयाशेषस्य दर्विहोमस्य विद्यमानत्वात्। ततो
दर्विहोमे कृते गृहमेधीयासमाप्तिं प्राप्तितद्देते व सांतपनीयासमापनीयेति। अत एव दर्विहो
मस्यापि सांतपनीयाते त्रमध्यपातित्वात्। परं तन्नोत्पत्तियो जुहो जुहोति मात्राइति होममात्रमव
ति। मान्त्या जुहोति संवादिनो दार्शपौर्णमासिकी इति कर्तव्यतेति। पिंडांच वार्हिर्होममात्रोक्त
पक्षे तेषां सर्वं भवत्येव दर्विहोमे॥ मातृभिर्वत्सान्त्संसृज्यति वा नावत्सं वध्नाति। गृहमेधी
यसामाप्यनंतरं मातृभिर्गोभिः सह वत्सान्त्संसृज्य संयोज्य निवान्याया गोर्वत्सं वध्नाति। तत्स
रात्रौ संसर्गो न कर्तव्यः। पिष्टयज्ञेतत्प्रयसा प्रयोजनमस्ति यतः। स्वयं नष्टवत्स्याः परकीयेन वत्से

६८

68

यागो हुत्यते सान्निवान्येत्यक्ष्यतोमाह्नभिर्दन्तसंसमवाजेतिति निवान्यां प्रातर्हुहं तिपितृपज्ञायेति चप्र
त त्वात। यजमानगृहेवाते नांसर्वेषांवत्सानां संसर्जनप्राप्तौ प्रातः पितृयेत्यार्थे दोत्वाया निवा
त्यपाशो वित्सस्य बंधनं केनैवाभित्यर्थः। वत्सांश्च रात्रौ मातृभिः सहवासयेति छंदोगसूत्रे। अग्नि
होत्रहोमार्थं मथ्यस्य रात्रौ पयोन दोऽवक्यमित्यभिप्रेत्य यद्व्यांतरं विधत्ते।। यवाग्वाग्निहोत्रहोमः।
गृहमेधीयसमाप्तनंतरं तस्यां रात्रौ पयवाग्वासायं प्रातरग्निहोत्रहोमः कर्तव्यः।। यवाग्वैतान्। रा
त्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रवणात्। तंडुलैः शिथिलपक्वा यवागूरित्यभिधीयते।। अथ यवि
होममाह।। प्रातर्हुत्वा हुत्वा वा हुत्वा वा स्थाल्यावध्यादत्ते पर्णो दर्वीति प्रातःप्रतिपद्यग्निहो
त्रं हुत्वा वा अहुत्वा वा सरो भाया गृहमेधीयवरोः स्थाल्याः सकाशात् पर्णो दर्वीति मंत्रेण हविः
करणमतयास्थालीस्थमोदनमादत्ते गृह्णाति। अथ प्रातर्हुते वहुते वा यतरथा कामये

राम०
६८

तसोस्याअग्निरक्षितायैकुंभ्यैद्व्यौंपद इतिपरस्मैदर्वीतिप्रकृतत्वात्॥ सोस्याइति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
॥ अस्याअग्निरक्षितायाः सक्षेकायागृहमेधीयकुंभ्याः सकाशात् द्व्यौंडुपहंमि॥ द्व्यौंप्र हन्तीतिद्वुपद
र्वीहंतिस्वेहराणां पर्यवर्तीतोदर्व्या जुहूकोपयित्यासं मार्गप्रतप्त्रेपूर्वकार्ये॥ अथ भमाद्कयितवैब्रूया
त्राग्नेहराणां नेतरमध्वर्युर्यजमानप्रतिज्ञपभमाद्कयितवाइतिप्रेषंब्रूयात्॥ अथ भोयथारोतिशब्दंकरो
तितथात्वंतस्याः क्षानकुर्वितिप्रेषार्थः॥ अथ कृपभमाद्कयितवैब्रूयोदितिप्रकवणात्॥ स्रतेजुहोति॥
स्रतेत्यथमेक्तशब्दसंतितयेवदर्व्याहवनीयेजुहोति॥ सयदिस्रुयासेवप्रकार इत्यहैकआऊस्तस्मिन्व
षट्कारेजुहुयादितिप्रकृतत्वात्॥ अथाहरतिब्रह्मञ्जुहुधीत्यादि॥ अथाहरत्यथमेब्रह्मञ्जुहुधी
त्येवमाहायचतरुपाक्ष्वाह्मणएवदक्षिणतआसीनोब्रूयाज्जुहुधीतिप्रकृतत्वात्॥ देहिमइतिजुहो
तिदेहिमइतिमंत्रेणदर्व्यागृहीतमाहवनीयेजुहोति॥ सजुहोतिदेहिमइतिप्रकृतत्वात्॥ इदमिंद्रापति

६६

69

त्यागः॥ ऋषभो दक्षिणा॥ यस्यान्नषभमस्यै नरुद्धत्याग्निहोत्रहोमः कार्यः॥ हुते वेत्रस्मिन्वविहारे ई
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः॥ ततः पुनरुद्धृत्य मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः पुरो[illegible]भवति।
+ स तेनु होतितमेव ऋषभम भवयेद्दक्षिणां दद्यादिति॥ अहुते चेद्दर्विहोमस्तदा दर्विहोमांते सांत
पनीयां संस्थाप्य पुं॥ ४ अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रुतत्वात्॥ अ
नमूरुमभ्यः क्रीडिभ्यः॥ मरुतः क्रीडिनः॥ मरुतां क्रीडिनां मरुतः क्रीडिन इति विभक्तयः॥ च
तुर्थीकरणवर्जं सर्वा॥ अदित्यै चरुः॥ अदित्यै देवतायै चरुर्भवति॥ अत्रादित्यै अदितिं अदित्याः
अदितिरिति विभक्तयः॥ चतुर्थीकरणादि सर्वं भवति। अयमेवावाड्ग्राणा आदित्येष्टि शिव
पाथ्यायामस्मिन्क्रमेऽध्यमतत्वात्॥ ॥अन्यत्रापि॥ न केवलमत्रा अन्यत्राप्यदित्यै चरुरेव भव
भतिः॥ यथा अदित्येम हिष्याद्युत्यादौ॥ अथवा अयमर्थः॥ अन्यत्रापि अन्यस्मिन्नपि शास्त्रांतरा

राम०
६६

केकालेऽसंक्रान्ते आदित्यैव रूर्मवर्तितान्तद्दाहरणं स्वायनः। अयं वका संस्थाप्यमैत्रश्चरुरादित्यपंचेति।
एवमेवमैत्रकरुते निरिसत्त्रेष्वपिडक्रमस्ति। अथवा यत्रादित्य इति वरुः स्यपतेतत्रादित्यैभवति।
नत्वादित्यायेत्येवं नियमः। अन्यथा किमत्रादित्ये दैवतात्वमादित्यस्यवेति संदेहः स्यादाहित्यश्वस
रतेचेत्याद्येऽपघेवमदित्येमहिम्याद्यत्रकथं चरुत्वं ऽव्यत्ते। अस्य सत्त्रस्य क्षतिवाक्येपलसत्ता
र्थत्वात्। तत्र चादित्यं चरुं निर्वपनीतिवरोः प्रकरितत्वात् इति। अयमेवावाक्षाण आदित्येष्टिरिति
प्रयगिष्टिरिति व्यपदेशाद्भिन्नतंत्रत्वे प्राप्ते आह॥ समानवर्हिषीवा कालकर्मैकत्वात्। केडिन्नमादि
त्यचरुभ्यमेहविषी समानवर्हिषी समानतंत्रे भवतः। कुतः कालकर्मैकत्वात्। एककालत्वात्। ए
कस्मिन्नेव प्रतिपदः प्रातःकाले द्वयोर्विधानात्। कर्मणोपि पंचप्रयाजत्वानुयाजादेरेकत्वात्स
मानत्वादित्यर्थः। अतस्तंत्रभेदककालकर्मभेदाभावात्समानतंत्रे एव भवत इत्यर्थः। अथ महा

हविरुच्यते। महाहविरुदवसायनिर्मथ्य॥ कर्तव्यमिति शेषः। निर्मथ्यस्तत्पदे शादर्थात्पूर्वमग्नी
समारोप्योदवसायेव त्वेतेन यजनादिति। क्रतेन एतेनेति साकमेधपर्वणा। तच्छब्दवाच्यं च महाहविः
कुतः। न हि तदवकल्प्यते यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयादित्यग्निहोत्रस्योत्तरवेद्यधिकरणात्
मा भूदिति पुनस्तदं तेऽदवसानमुच्यते। ऽजामि वेदिश्च महाहविष्येवातस्मात्पूर्वं मध्ये उदवसानं महा
हविष्येवानन्तस्य संनिकृष्टत्वादित्यभिप्रायेणात्र तदुक्तं॥ सिद्धान्तमाह॥ एवं पूर्वोक्तवाप्येवं पूर्व
वानीकवह्नि हविष्येव। तस्मात्पूर्वं मध्ये उदवसाने महाहविष्येवानन्तस्य संनिकृष्टत्वादित्यादि
त्याः एवमेव समभेदो यो उदवसानमंथनानि कृत्वा पर्वान्तरं मणीयां एतेन त्यनतशब्दस्य साकमे
धान्वयस कल्पपर्वणा चित्वा तनीकवत्यादिष्टि पंचकान्तस्य साकमेधसंज्ञा। न त्वेकस्य महाहवि
षः। अथ पैतः साकमेधे इति प्रकृत्यानीकवत्यादीनां विधानात्। तत्र स्मान्त- निसर्वाणि साकमे

धरूढत्वाच्चाति। अतो वा शब्दो ऽवधारणे। एवं पुरेवेत्यर्थः। अयमेव सर्वेषांमाम्नातः सिद्धांतः।
अस्मिन्पक्षे केचिदेवमाहुः सेनारोप्योद्वसापगाहेपत्ये निर्मथ्यसाकमेधार्थमेव साधारणा
वग्नीविहृत्यानीकवत्यादिचरुं वक्ष्यंते तस्मिन्नेवाविहारे कर्तव्यं। न प्रतीचि एष विहारः। मह
हाविरर्थमपि तस्यैवाहवनीयादतिप्रणायनं। तावन्नाचार्यैर्नाम्नातं हंत स्यातिप्रतीतस्य लौकि
कत्वात् तस्मादपि आदिषु पर्वे मध्याहवनीय एवोपस्थानादौ तस्य साधारणत्वात्। अयमपि
पक्षोऽयुक्ततर इव दृश्यते। अंते जम्बापि आदिषु पर्वेमध्याहवनीय एवोपस्थानादौ तस्य सा
धारणत्वात्। अयमपि पक्षोऽयुक्ततर इव दृश्यते। अंते ऽप्याः समारोपविधानादग्नीसमारोपै
ति। अथ महाहविषि हवींष्याह॥ नित्येभ्योधिकानि। अत्र महाहविषि नित्येभ्यः आग्नेयादि
भ्यः पंचभ्योदविभ्योधिकानि हवींषि ध्रुयंत इति शेषः। तान्याह। ऐंद्राग्नः। ऐंद्राग्नो द्वादशकपालः। पु

७१

71

रोडाशः षष्ठं हविर्भवति। अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीति श्रुतत्वात्॥ माहेन्द्रश्चरुः महे
न्द्रदेवत्यः चरुः सप्तमं हविर्भवति। अथ माहेन्द्रं चरुं भवतीति श्रवणात्॥ वैश्वकर्मण एककपालः।
वैश्वकर्मणो विश्वकर्मदेवत एककपालः पुरोडाशो भवति। अथ वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडा
डाशो भवतीति श्रुतेः॥ अथ पशुपांशु एककपालत्वात् सर्वं हुतमेव तत एवास्तावित्यस्तु नित्ये
पपांशु। एवमत्र हि हविषी उपांशु भवतः। द्वे हविषी इति श्रुतेः। एवमत्राष्टौ हवींषि भवति। तति
षामैन्द्राग्नस्य चतुर्द्धीकरणाभावः। इतरेषां समानां सर्वं भवति॥ उत्तरवेद्यग्निप्रणायनमंथन
पृषदाज्यं च वरुणप्रघासवत्। अत्र महाहविषि उत्तरवेदिकरणमग्निप्रणायनं अग्निमंथ
नं पृषदाज्यग्रहणं च वरुणप्रघासवद्भवति। तत्रोत्तरवेद्यग्निप्रणायन पृषदाज्यानि वरुणप्र
घासवदित्युक्तत्वात् अग्निमंथनं तु तत्रापि वैश्वदेविकमेवतद्धि हि वा तत्रापि भविष्यतीति तत्कथं व

रा०प०

७१

स्त्राप्रघासवदित्यत्रोऽव्यतोवरुणप्रघासेषु महाहविःषु वैदिकाग्न्यादीनामाधिकहविषां मं
थनसंबंधस्त्रायनात्तेषुं वमुक्तोऽग्नेरग्निमंथनस्य पंच हविःसंबंधादधिकैः सह संबंधो न स्यात्
तथा च पदधिकं हविर्विस्पृतं सत्त्वेत्रक्षिपतेत दामंथनेन स्यात्। अथ पुनरधिकसंबंधेस्ता
पितेधिकानामेतेरायेमंथनं स्यात् अत एव प्रतिप्रस्थाग्निमंथनस्य प्रतिषेधः। महाहविषा द
वैदेवाष्टत्रेजनस्कदित्यपक्रमयत स्यादुपक्रियतेन्यत्र देदिग्रहणं तिष्ठपदात्य्यंमंथ्यस्मिनवप्र
याजं भवति न वानुयाजं श्रीणि समिष्टयजूंषि भवंत्यस्यैतान्येवपूर्वहवींषि भवंतिसप स
ग्नेपदइत्यादिष्कतत्वात्। तुषभोदक्षिणा। अत्र महाहविषि तुषभोदक्षिणाशास्त्रातस्यात्
ततो महाहविःकर्मापवर्गांतंसमापतीपुंस्निरुमिष्टिःसंतिष्ठतइत्यपि सर्वं वचनात्। केचिः
त्तु महाहविषोप्रत्तविसर्गाद्याकृपिष्टपत्रेपवकाङ्क्षंतिनास्यकिंमूलमितितएववितुः। अ

पितृयज्ञमाह ॥ पितृयज्ञे तु पांसुवरणं ॥ पितृयज्ञ इति वक्ष्यमाणाया इष्टेः संज्ञा ॥ तस्मा पितृयज्ञो ना
मेति वचनात् ॥ तत्रो पांसुवरणं भवतीति नो पांसुवरंतीति स्मृते ॥ तेन पितृयज्ञे नावरणाशङ्के
सर्वमिन्यत्क्रत्वादत्र प्रेषादिकं सर्वमुपांशु भवति ॥ पुरस्तादुपचारः ॥ दक्षिणपर्यासादिदपुर
स्तात्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ तत्र यावद्बर्हिर्वरणमाप्रोक्षणादिक नितयनादिकं चात्रने नचात्र दक्षिणपर्यासो
त्तायते ॥ पित्र्य स्याद्दक्षिणामुखेव कर्मणि ॥ क्रियमाणे दक्षिणादिक् प्राचीत्व्यपरा दक्षिणाउ
त्तरावापरा पूर्वी वेति रीति तेन प्रणयनस्य पश्चाद्घात्या स्यादने विहितं तत्र गार्हपत्य दक्षि
णाग्न्योरुत्तरतः प्राक्संस्थं च कर्तव्यं ॥ पात्राणामप्याणीचदक्षिणासंस्थाकार्या ॥ प्रणयनस्य प
श्चाद्घदूविशसादनं तदप्युत्तरत एवा ब्रह्मयजमानयोर्दक्षिणतउपवेशनमनुक्तमत्य
श्चाद्भवति ॥ एवमादि सर्वमूहनीयं ॥ यत्र पुनः सञ्चयकनेन गार्हपत्यं गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहि

ननपेयशोऽएवं वर्हिषश्चउत्तरतोग्निधात्रेभ्योदक्षिणातश्चपुरस्तादग्नयेकव्यवाहनायेत्येव
मादौदिक्षाउपशिष्यंतेतत्राविपर्यस्ताएवमुख्याग्नात्याः। अग्निदिक्षास्वेचविपर्ययोनोपदि
ष्टासु॥ ब्रह्मयजमानयोश्च। चकारात्पुरस्तादुपचारइत्यनुकृष्यते। ब्रह्मयजमानयोरपि
पुरस्तादुपचारोभवति। दक्षिणाग्नेःपुरस्तात्प्राचीदिविप्रत्यङ्मुखावुपविशतः तत्रापि
दक्षिणातोब्रह्माउत्तरतोयजमानइति। हविरासादनानंतरमिच्छायजमानश्चब्रह्मावस्ता
यपश्चात्पर्यगितइतिश्रवणादिहतद्विपरीतं। पुरस्तादुपवेशनेसूत्रितं। पुनरपिप्रधानप्रचर
णाकालेपुरस्तादुपवेशनविधानाच्च॥ पक्षांतरमाह॥ पूर्ववद्वा। अथवात्रब्रह्मयजमानयोःपूर्व
वदुपवेशनंभवति। पूर्ववदितिप्रकृतिवदेवदक्षिणातोविपर्यस्तायांदक्षिणस्यादिश्युप
स्यामित्यर्थः॥ तत्रापिब्रह्मादक्षिणातःप्राङ्मुखः प्राचीनावीतीयजमानउत्तरतःप्राङ्मुखइति॥

॥ अपत्नीकः ॥ अपत्नीकः पितृयज्ञो भवति। केवलस्यैकाग्निनो यजमानस्यैवात्राधिकारो न तु पत्नी
सहितस्येत्यर्थः। अतोत्र पत्न्याः प्राग्विधात्पत्नी॰संनह्येति प्रैषस्याभावः संनहनस्य वा। अत्रास्या वे
ससंनोत्वात्यसंस्काराद्दक्षपुटः करोति॥ दक्षिणाग्निराहवनीयवत्। दक्षिणाग्निरत्राहवनीयवद्भ
वति आहवनीये यत्क्रियते तत्सर्वमत्र दक्षिणाग्नौ कर्तव्यमित्यर्थः। दक्षिणाग्निराहवनीय इति वक्त
मेवाकरणात्स्वकार्यपरित्यागेनाहवनीयकार्यं कर्तव्यं यथा स्यादित्येवमर्थं तेनान्वाहार्याधिश्र
यणाभुवद्दृतिनैमित्तिकहोमादिकमपि स्वकीयमत्र भवति आहवनीयकार्यं कर्तव्यं यथा स्यादि
त्येवमर्थं तेनान्वाहार्याधिश्रयणाभुवद्दृतिनैमित्तिकहोमादिकमपि स्वकीयमत्र भवति आह
वनीयसंवसिवेति॥ पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरति। गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणाग्नेयं च पश्चिम
संनिधापयालम्भदक्षिणाग्नेः पुरस्तात्संनिधानार्थं पूर्वेणाहवनीयं परिहरति गार्हपत्याहव

वनीययोर्व्यायोमामध्ये मेवमर्थमिदमुक्तं। अन्यथा गार्हपत्याहवनीयांतरालेन नयनेतयो
र्द्विवायस्यात्। न जुहविध्यात्रेत्यादिना सिद्धेः पुनरुक्तमिदं। सत्यांपि अग्नौ वा कर्मणोऽप्रादक्षिण्यं न
गार्हपत्यमपरेणावहरणप्राप्नोति। नाहवनीयं पूर्वेणातेन नियमः क्रियत इति न पुनरुक्तं।
अत्रैव पूर्वं दक्षिणाग्नावग्न्याधाने। षड्डासनोपकल्पनं ब्रह्मवरणांतदुपवेशनं वः ब्राह्म
वरणो वाहवनीयस्य पुरस्तात् दक्षिणाभिमुखो ब्रह्मा पूर्वाभिमुखो यजमानः। ततो व्रतग्रह
णांतरेणापरागग्नी गत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतः स्थितो दक्षिणाग्निमीक्षमाणः प्राचीनावी
तीकरोति। ततः प्रणीताप्रणयनादि। प्राग्व्रतविसर्गात् प्रयाकरणपक्षे ब्रह्मवरणव्रतग्रहणा
योरभावः। अयष्टुंजमानो वा यः पिंडदानं करिष्यन् भवति तेन एवं नीवीवंधनं कर्त्तव्यं। अग्नेर्वि
भसनोपदेशात्। पित्र्यत्वाच्च सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणाभिमुखैर्दक्षिणासंस्थं सर्वैर्यथासंभव

नित्यं प्रतीर्थ्य पक्षद्वरणपक्षेयज्ञोपवीतिना आहवनीयस्योद्धरणं कार्यं प्राचीनावीतिना दक्षिणा
ग्नेः। सर्वसाकमेधार्थोद्धरणपक्षे तु तेष्वेवाऽऽसादनान्यपि सर्वेषां दक्षिणाग्नावग्निं दक्षिणाग्रेर्द्द
र्भैरास्तृतानि चेत्येवमादि सर्वमस्त्येव॥ ॥अथैवंवाप्यर्वेणाहवनीयं परिहरतीति वकारेणानुक्त
स्येता अर्थप्रयोजनमस्यास्तीत्यर्थवत् प्रयोजनवता यद्वस्तुस्यमस्कंकपुवान्यसद्धात्यादिकात
त्सर्वमपि पर्वेणाहवनीयं परिहरति दक्षिणा वेदिं प्रतिनयति। अव्यवायार्थमेव नन्वेतद्द्वयो
र्व्यवायनिषेधादेवमेव प्राप्तेः सत्यं। गार्हपत्यस्य पश्चाद्परिहरणं प्रसज्येतेति न। यापरिहरणेव
पित्र्यस्य प्राग्दक्षिणं पचानुगृहीतं भवत्यव्यवायश्च। तस्माद्भवदित्येवमर्थं पर्वेणापरिहरतीति प्रा
दक्षिणापनयने नियमेनोक्तानमचेयादिति कर्तुर्व्यवायनिषेधात्पात्राणामन्तरालेन नयने
व्यवायो न भविष्यतीति शंकानिरासार्थं चापात्राणामध्यन्तरालेन नयने व्यवायो भवत्येवाता

न्यापि गार्हपत्याहवनीययोरंतरेणाननेयानीत्यर्थः अन्यत्रापि पशातगागमनप्रतिषेधस्तत्रैवंक्ते
यं न्यायस्य समानत्वादिति ॥ पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः अन्न पितृभ्यः सोमवद्भ्यः सोमवद्गुणा
विशिष्टेभ्यः षट्कपालः पुरोडाशो भवति । स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालं पुरोडाशं निर्वपतीति अ
वदानात् । पक्षांतरमाह । सोमाय वा पितृमते । अथवा सोमाय पितृमते पितृमद्गुणाविशिष्टाय सो
माय षट्कपालः पुरोडाशो भवति । सोमाय वा पितृमत इति श्रुतत्वात् तावग्रहणां गार्हपत्यस्य प
श्चादुपविशिष्टाय सोमाय षट्कपालः पुरोडाशो भवति सोमाय वा पितृमत इति श्रुतत्वात् तावग्रह
णां गार्हपत्यस्य पश्चादुपविष्टेन दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना कार्यो सज्जनेन गार्हपत्ये प्रा
चीना[illegible]त्वा दक्षिणासीन एतं षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णातीति अवदानात् ॥ पितृभ्यो बर्हि
षद्भ्यो धानाः । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना भरुपवा द्वितीयं हविर्भवति । अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो न्याहो

७५

75

यपि चनेवाना: कुर्वंतीति इतिष्क न त्वात्॥ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मेथ न भितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो देवता भवंति
भ्यो मंथस्तृतीयं हविर्भवति। मंथः क्षीरसक्तवः। अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्या यै दुग्धे स
कृदुपमथितं एकशलाकया मंथो भवतीतिष्क न त्वात्। अत्र पितृणां मासि वङ्कित मंत्रु एतनं
पितृ हृतमसितिपाचीविलज पेडुहः॥ यज्ञपतिं देवपितृ पुवमित्यक द्विगनोदे व्यायवि च्याव
कर्मणोऽभु वध्वं दे वपितृ पज्याया इति पान प्रोक्षणे। पितृवीतये त्वा एरहल्ताभीति तावेण वयनों
मद्धंदं पितृभ्य इति मुसलावघ्नने पितृभ्यः प्रधृवं धामिति फलीकरणे। अपि पितृपजं वहोत्यं
गाएहरणे। अन्नमसि धिनु हि पितृहनीति दृषदि तं दुलावापे देवपितृभ्यो वे दोम वेति वेद
वं वने विपर्ययस्य पिब्रे पुरुसकृदिति परिभावरणा घेदस्य सकृदेवेत तत्सकृन्मि अद्दति पिब्र त्वाद
त्रसकृद्ध हरणमात्र आह॥ चतुर्वीग्रहणं। वानि वोरणे। चतुर्वी चतुः संख्याकर्मवयं हरणं भवति

राम
७५

नसकृत्वा चोदकेन तथैव प्राप्तेः। यदुक्तं यदसकृद्देवेत सकृत्पित्र्य इति तत्र समर्थ्यां तद्विषयमेवाप
द्यात्रिः प्रक्षालितं देवेभ्यः सकृत्प्रक्षालितं पितृभ्य इति॥ गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहननं येषरो
गार्हपत्यस्य पुरस्तादुदग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्राहवहननपेषणो कर्तव्ये। पुरस्तादु
पचारे इत्यनेनाहवनीयस्य पुरस्तात्प्राप्ते। अतो वचनादेवमुच्यते। स ततस्वोपो ह्यापोत
रेणान्वाहार्यपचनेन दक्षिणात्तिष्ठन्नवहन्तीति सकृत्फलीकरोतीति वचनात्। अत एव कृति
वचनादस्त्वाध्युर्यगाग्नीध्रेण चावहननेन दक्षिणामुखेन तिष्ठता कर्तव्यं। फलीकरणं वस
कृत्वा न त्रिरिति॥ दक्षिणार्द्धे कपालोपधानं। गार्हपत्यस्य गार्हपत्यखरस्य दक्षिणार्द्धे दक्षिण
भागे यस्मा कपालानामुपधानं कर्तव्यं। सदक्षिणो वद्ध्यद्धुपलेऽपदधाति दक्षिणार्द्धे गार्हप
त्यस्य पद्धकपालान्पपदधातीति स्मृतेः। ततः प्रोपवेषणाङ्गारानुत्तरतः कृत्वा दक्षिणार्द्धे कपा

11

न्नोपधानेदक्षिणाग्नुरेव न कर्त्तव्यं। प्रथममध्यमं।यकरणमसीत्यनेनं। मत्रैमसीति दक्षिणाव
। विष्ण्वाम्प इति पश्चात्। तस्यान्तरतः पचमं चिन स्थितिमध्यमस्य पुरस्तात्मपृष्ठमिति। आपिदृय
जेलहेत्पूहणा। धानानाम र्जनं क्षिणां धानानां मर्जनं पव त्वं दक्षिणाग्नौ कर्त्तव्यं। अतस्तदर्थे कप
रापथानं मेपि दक्षिणाग्नावेव कर्त्तव्यं। प्रथमकपालधर्मेणानत्र [illegible] नागारणांप्र चांकरणां। दिण
रचनस्यानुपयोगात्। अलोगाराणाम्नुपर्यैवोपधानं ऊपरि स्थात्वं गारोनिधीयत एव। धर्म
मात्रत्वात्। गार्हपत्यस्यापवादोयं दक्षिणाग्नाविति। इह सामर्थ्याद्वचनाच्च पर्वैधानानां प्रणोंप
ननः पेषणां। प्रकृतौ च पर्वैपि षणात्ततः प्रपणामिति क्रमः। तत्र धानानां प्रपेणाप प्राययो द्विपयो
स्सनिति किं धमीभवंति। उतनेति सदेहे सतिमवतीति पक्षे प्राकृतक्रमलोपात्प्रहृति वत्कृतान भ
वेति अनतः कृतानपिविगुणामवेपुसेननभवंतीति पक्षो युक्त इति प्राप्ते तन्निरासार्थमाह

॥अपशापवशाविपर्यासेपिधर्माः।धानानां अशापेवशायोर्विपर्यासेपिक्रमान्यत्वेपि
प्राकृताधर्माः मंत्रेणाधिश्रपणापर्यग्निकरणाकृष्णाजिनास्तरणाद्दृषदुपधानादयोभवेत्येव
।ऊलः।यतोधर्माःप्रधानाभूता।क्रमस्तुगुणाभूतः।नचगुणाभूतःप्राकृतःक्रमोनसंभवती
तिप्रधानभूतधर्मपरित्यागोयुक्तः।तस्माच्छपशापेवशायोर्विपर्यासेपिधर्माः वेत्येव॥अमि
मण्याद्वैः पिष्टानिवाभ्यातुद्धे सकृन्मथितएककपालकं यामेधः।पुरोडाशं धानाश्वाभिमृश्य
माभेरित्यभिमेशीनानंतरं धानानांतु द्वास्पृष्टं अविभज्येदं पिण्डेणाववर्हिवदामिदं पिण्डेणामग्नि
धानानामित्यभिश्यागिधानसंवाविनीर उद्धानाः पिष्टाप्रकृतिवत्येषरोनवृत्तौ क्रत्यनिवान्या
पागोदुग्धेसं१२मध्येएककपालाकयासकृन्मथितःएकवारमेवाप्रदक्षिणामथितोविलोडितो
मधानिष्पादयितव्यइतितिशेषः।अथपिष्टस्यावर्हिषयोन्वाहार्यपचनेश्रनाः ऊर्ध्वनितनोद्धः॥

७७

77

ःपि० पॅत्यदो इत्येव धानाश्च पिप्पला भवंति ता धानाः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो पपितृभ्योग्निष्वात्तेभ्यो नि
वान्याये हुत्वे स रुदुपमथित एकशलाकया मंथो भवति स रुदुत्येव पराचः पितर इति प्रकृतत्वा
त्स्वयंमंतत्वत्सा परन्वीयेन वत्सेन यागो हुत्वेते सानि वान्या । मंथ ब्राह्मा लिताः सक्तवः म
रुदुपमथितः स रुदाद्यालितत्र एकाद्वा सो शत्या कावैकशलाकाशीपीः कर हि केनेत्यर्थः । दर्वि
का लेकेति समासः । आपस्तंबसूत्रे पिंडपितृसन काले धानाद्यस्य विभाग मंत्रेरा । विभज्या
ह्यो आज्येन संयोत्यर्थः पितृणां माहूना सक्तून्हुत्वा निवान्या ये हुत्वे स्पाद्भ्यारावे सक्तूनो थे
कये द्वुपलाकये स्तु कांडेन वा दक्षिणामुखस्तिः प्रसव्यमन्वारभ्योपमंथति शलाकोलोखं
मंथं रुद्वै कैक शोह वीष्या सादयतीति ।। कांडके व सपवित्रे निवान्या पा गोदुग्धे सक्तून्प्रक्षीकया
प्रसव्यमन्वारभ्योपमंथतीति । मानवे वा । अभिवान्यायाः । पयस्य हुपात्रे प्रसव्ये मि श्रुण ।

राम०
७७

लोकस्याङ्गुल्यग्रालोकान्मुद्धरतीति। स्वधाकृता वपिनिवान्यायै दुग्धे सकृदुपमथितमिति दुग्धे इति
दुग्धे इति सप्तमी। दुग्धे प्रक्षिप्तो धानाचूर्ण इति माधवाचार्यव्याख्यातं वं तः। इदानीमिदं। त्वेचा
यते। किं मंथस्य पृथक् ग्रहणमुत ग्रहणामिति। किं तावत्प्राप्तं तत्र सत्रकारस्यैव पक्षं परिशिष्टत्वा। ति॥
अग्रहणं मंथस्य तत्तोर्ध्वः पिं० पंतीति पक्ष तेरिति व्यवहितेन संबंधः। अत्रैव हेतुश्चेनान्वयात्। त
त्र मंथस्याग्रहणं। पृथक्त्वाग्निघातोद्देशेन स्वते तंत्रे वक्तुमुत्पीकग्रहणं न भवतीत्यर्थः। कृ
तः। ततोर्ध्वः पिं० पंती ति पक्ष ते। यत एवं। पयसोऽप्यपितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो न्वाहार्यपचने धानाकु
र्वतिततोर्ध्वः पिं० पंतीति। अस्यार्थः। तत्र स्तोभ्यो बर्हिषद्भ्यो गृहीताभ्यो न्वाहार्यपचने भृष्टाभ्यो
भ्यो नाम्यकसकोशात् द्वौ धानाभ्यामाहार्यपिंवंति चरुं निर्पतितो बर्हिषद्भ्यो गृहीता नामेव धानानां
मध्यात् द्वे धार्ये मंत्रद्वौ नोपे बरास्य विधानात् तद्देवैकस्य ग्रहणं न कर्तव्यमिति युक्तमिति प्रा

मेक्षाह॥ ग्रहणावानोदितत्वात्॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ॥ मेधग्रस्पृथगेवग्रहणां कर्त्तव्यं॥ अग्निष्वा
त्तोद्देशेन स्वतंत्रेण चतुर्गृहीतकग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ऋतुतरणत्वाचोदितत्वात्॥ शाखान्तरे पृथग्ग्र
हणस्य विहितत्वात्। स्वशाखापामव्यतानि इदं वीषिमवं तीति त्रयाणां हविषां विधानात्॥ अव
हननप्रपणापोः स हविप्रमाणात्वान्नतो ऽर्थः॥ एकदुह्वेती स्पत दर्थं प्राप्त्यस्य प्रकाशितः प्राप्तस्य समवि
गस्यानुवादः॥ अतीन तद्दुलेन वोदकपात्रस्य ग्रहणस्याभावो वचा रंपितुश्च क्वते॥ तस्मात् मथार्थे
पृथकग्रहणां भवत्येव॥ ते शाचमानवां प्राग्दक्षिणा वाराः पितृयज्ञेन वर्त्तन्त उपमूलं बर्हिर्दीत्य
न्नस्तरणं पुरस्ताद्बर्हिः संमन्त्राय परीपरिस्तीर्य एकैकं यात्राणि प्रयुनक्ति॥ अन्यत्राशित्र हरणा
द्दक्षिणतः पुरस्ताद्दक्षिणाग्रे प्रशीताः सादयति दक्षिणाग्नेर्निष्पति दक्षिणातो ग्नि पं

तिवपतिसोमायपितृमतेषट्कपालंपितृभ्योबर्हिषद्भ्योयवाभ्योधानाभ्यःपितृभ्योग्निष्वात्तेभ्यो
यवान्मंथायसिद्धमाधिश्रयणाद्युज्यमानास्तुपर्यग्निंकरोतिधानाना।मितरार्द्धंमंथायपिनष्टि
सिद्धमा।भिमासनादिति।आपस्तंबेच।समूलंबर्हिर्भवत्यपमूललूनंवावपीयानप्योदिश्योऽनू
वीघांश्वेति॥काठकेच।ऽपमूललूनंबर्हिरिति।पर्वशादक्षिणाग्निमेकैकंपात्रंप्रयुनक्तिपरेणा
प्रागत्तयजमानाविति।अत्रेध्मंपदार्थेक्रमः।तत्रपाशामपिहविषांग्रहणादिफलीकरणांतेकृ
त्वायवमयस्येनषट्कपालार्थीस्थवान्पृथक्कृत्वाभिघस्यलसोग्निनादानादिप्रोहशांतेषट्कपाला
र्थानामेवपृषशांमेकृत्वार्हक्षणासेवापसंयवनाधिश्रयणानिकृत्वाधानामंथार्थानांयवानांहक्षिर
णाग्नेकर्परा।धिश्रयणे।गार्हपत्याद्विवाभयोःपर्यग्निकरणं।यथाधिश्रितंश्रपणं।पुत्रोदाश
स्यन्तनालंभोधानानोचाततोधानाउद्वास्यविभज्याभिमृश्यएवौपहिताभ्यामेवदृषदुपलाभ्यां

७६

79

मर्धीनां पेषणं कृत्वे क्षणानेवाप हुत्पीप्रमार्जनीतिनयनाङ्गलनानि कृत्वा उरोऽन्ना स्वामि
वासेनं। पात्रं अंगुलि प्रक्षालननिनयनं चाडवनीयं पूर्वे णोदक्संस्थं कुर्यात्। पुरस्तादुपचार
इत्यकृत्वात्। तथा कृते दिग्विपर्ययेण प्रत्यक्संस्थं निनयनं कृतं भवतीति॥ दक्षिणेन दक्षि
णाग्निं परिहृत्य उदग्द्वारं तत्र मध्ये वेदिं करोत्यवांतर दिक्स्रक्तिमाप्नोति। आपो वा अमे त्रिलायति
त्यादिमंत्रेणापोऽप्य: पात्रं अंगुलि प्रक्षालननिनयनांते अग्ने दक्षिणाग्निं दक्षिणेन दक्षिणा
ग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि अर्थात् वरिमाणमुदग्द्वारं परिवृतं समं वर्षप्रं परिसमंताहृतमाबु
तेकटपटादिना आहृतं प्रदेशं कृत्वा तन्मध्ये तस्य परिवृतस्य मध्ये प्राक्तनी मेव दारणयोर्मी
मासि कीं वेदिं करोति। कीदृशीं अवांतर दिक्स्रक्तिं। आग्नेयनैर्ऋतवायव्यैशानीषु अवांतर
दिक्षु स्रक्तयः कोणा यस्याः सा अवांतरदिक्स्रक्तिः तां। शाखवान रोह दिक्स्रक्तिः पद्यते। न

राम०
७६

हारणाया वांतरदिक्षु अक्तिभिस्त्यक्तं । स्वक्तौतपाश्चवशात् । अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं
चतुःस्रक्तिं वेदिं करोत्यवांतरदिशोनुस्रक्तिः करोतीति तथा च मानवे ॥ अग्रेण दक्षिणाग्निं त्रि
पुयक्रमे धपरिमिते वाऽवकाशे एकरुष मात्रीं दिक्षु पीं चतुस्रां वेदिं करोतीति । आपस्तंबोपि ।
अग्रेणान्वाहार्यपचनं यजमानमात्रीं चतुःस्रक्तिं वेदिं करोति प्रतिदिशं स्रक्तयो वांतरा
दशा स्रक्तिमध्यानुद्धतास्वातामवतिन प्राचीं वेदिं हुत्वा पितृयज्ञो हि न दक्षिणायस्तो
स्रक्तिमे दिशावंतरा हुत्वा मयेत्र हि देवाश्च पितरश्च ज्यन्त इति विज्ञापते ये के व दे क्षिसस्रुत्तो
~~मैत्रादि देवेभ्यः पितृभ्य इति तासं नमति यथा भवति देव पितृ पत्नी त्यविकारो वेति परिहवे~~
चरंतीति क्रमशो वक्ष्यमाण मैत्रादि देवेभ्यः पितृभ्य इति तासं नमति यथा भवति देव पितृ पत्नी
त्यविकारो वेति परिहैतेव रंतीति क्रांतत्वान्यरिहतकरणमुक्तं ॥ दक्षिणाग्निमध्यस्थाः करो

८०

४०

णिवेदिमानमुः करकरणं तं कृत्वा तन्नाभ्येम सकृत्स कृत्यसिमम्हनादि पंचमसंस्कारान्कृत्वा
अस्यावेदमिध्ये गर्भसंधानाभर्जनं दक्षिणाग्निकोणे तिस्रोन्यकर्पेणादिना आनीयमध्ये स्थाप
यति। तन्नाभ्येग्निः समाहधातीति श्रुतत्वात्। ततोन्वाहार्यपाधिश्रयणे। आपूर्तेत एव परिवृता।
दिकरणस्योपदेशात्। तत्सामर्थ्यादेवेत्याच्चा। नाहि कृतान्वाहार्यपाधिश्रयणो दक्षिणाग्निमस्त
स्महितश्चानेनुशक्यते घटतेवेति॥ प्रणीतानुहरणं॥ दक्षिणाग्नौ नीपमाने प्रणीता नाम
प्यनुहरणं एवलोनग्रतेकर्तेनांशास्वात राजु॥ ॥ब्रह्मयजमानौ चानुगच्छतः। ब्रह्मयज
मपिनावपि दक्षिणाग्निं दक्षिणतो वेदिमध्ये नीयमानमनुगच्छतो पश्चिमान्यायोर्ध्वंपविशेत
न्यायोर्ध्वस्थावेवानुगच्छत थैवोपविशततः पुरस्तात्पश्चाद्दृति॥ स्फ्यादानादि करोति। पूर्व
मन्वाहार्यमधिश्रित्य ततः स्फ्यादानादिसन्हणावज्ज्यादानादिकर्माध्वर्युः करोति। अत्र रेखा

राम०

८०

हरणमग्नीदेवकरोतिनाध्वर्युः। कोचिदप्यनुज्ञात्वा।सत्ततस्त प्राकसंवयज्ञुर्हरतिसंव
यज्ञुर्हत्वाथेत्स्वेवाग्नेपरिगृह्णात्यथैत्यथे पर्वेणापरिपृह्यहिणापरिगृत्वलिखतिहरतियज्ञु
यैभवतिसततथैवोत्तरेणापरिणापरिग्रहेणापरिगृह्णात्युत्तरेणापरिगृह्यहिणापरिगृत्वप्रति
ष्ठाप्याद्दक्षिणाग्निसादयेत्वासादयंति मोक्षणीरिभंवर्हिरुपसादयेतिस्फ्यचः समाप्यग्नि
नोहैतीतिषक्तत्वात्। प्राकसंवयज्ञुरितिनुवस्त्राव्येवाप्रोक्षीवीवदितिदर्शसतीतिहरिस्त्वा
मिनः। स्यादानमंत्रे आहदेवस्कृतेदेवपितृभ्य इत्यृहः। पृथिविदेवपितृयजनीतिप्रहरणो
ःअपारऋ पृथिवैदेवपितृजपजनाहितिचापत्नी॥ सन्नत्येतिप्रेषस्याभावः पत्नीसंन
हनस्यवापत्नाअभावात्। आज्यावेक्षणमध्वर्योः॥ यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणो॥ आज्यग्रह
णाअपवृष्टैवैकोयज्ञोपवीतीकृतमन्यः स्यात्तनान्ये। सयज्ञोपवीतीभूत्वाज्यानिगृह्णातीति

वशात्॥ द्विर्वोपमन्त्रितानुपमन्त्रिति द्विर्वाद्वौ स्रुचौ वा आज्यस्थाल्यां तिवाज्यस्थाने प्रज्वालितः स्रुच्यौ द्वि
द्विरुपमन्त्रितिजस्थालीयाद्वौ त्यत्रानुयानेभवतइति तद्व्याचष्टे वह्नित्वादुपमन्त्रितिजस्थालीयाद्वि
त्रिविकल्पश्चवशात्ताजुह्वौ प्रोक्षण्यां च चरुजे हीतमेव प्रोक्षण्यां ग्रहणोऽपि पं देवपितृणाम
नापृथं देवपितृयज्ञनमसीति मन्त्रस्यार्थः। आज्यग्रहणानन्तरं पुनरपसव्यं कृत्वा
प्रोक्षणादि करोति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा प्रोक्षणीरर्थं पुनरादत्ते सदर्भमेवायं प्रोक्षन
घ्वेदिमिति श्रुतेः प्राग्ग्रन्थिं बर्हिः॥ वेधां निदधातीति शेषः। बर्हिस्त्र प्राग्ग्रन्थिर्न्यासा
द्रीयं वेदिमध्ये प्रोक्षणार्थी नेनुदिग्वि यर्यय वपेनदक्षिणाग्रं स्थित्वा यासैव बर्हिः प्रप
घ्वेतितत्पुरस्ताद्ध्यासादयतितन्नोक्षोपनिनीयेति प्रकृत्वात्॥ दिलाट स्पदं तेचोन्स्य
हीत्वा त्रिस्तरां न्वा ग्नियं पर्येति। संन्नहनवर्हं बर्हिर्विस्रस्यानन्तरं पदं तं संन्नहनं चैव विस्रंस्य

राम ०

सन्नहनं बर्हिष्क्रो भयमग्रे गृहीत्वा वेदेहन्तरापरकोणावारभ्य चिन्त्रिवीरं अप्रदक्षिणं वेदिं स्तृणान्न
ङ्गिनं पर्येति परितः सर्वतो गच्छति । अथ संन्नहनमनुविस्र॰ स्यापसलविन्निः परिस्तृणान्यय
नीति प्रक्रान्तत्वात् । अपसलविन्निः अप्रदक्षिणं । अत्र च स्वास्तृणांदिवयिट अपइस्फृहः । स्तरणां
कुर्वेता वसंन्नहनं दक्षिणाक्षो गो स्मरणीयं प्रक्रान्तेन सूत्रेण हृत्वात् ॥ प्रस्तरमात्रं॰ शि
ष्टात्रा वन्मातिपर्येति । प्रस्तरमात्रमुष्टिमात्रं बर्हिः शिष्टापरिमोच्यता वर्द्धिवन्त्रिरेव प्रदक्षिणं
पर्येति परितो गच्छति । सोपसव्यविन्निः परिस्तीर्य यावत्प्रस्तरभाजनं तावत्परिमितं बह्व
य पुनः प्रसलविन्निः पर्येतीति प्रक्रान्तत्वात् प्रसव्यविति प्रदक्षिणां । मित्पर्थः ॥ तत्र स्तृणात्य
विध्वति । ततस्तमवधाय तेन प्रस्तरमात्रं अविद्धं निविधृति बद्धवधाम्नरहितं विधृत्योः रतराले
निधानं वितेनैव दक्षिणाग्रं स्तृणाति । सदक्षिणो वपरिधीन्परिदधाति दक्षिणाग्र स्तरं॰ स्त

८२

82

गातित्वांतद्दिभत्तिविध्रुतीदतिश्रुतेः। कश्चिन्मित्रावरुणयोस्त्वाप्तु स्तान्त्वारि भत्तांगात्पर्णलादक्षिणातः पाति
त्वितिचोद्वहंति॥ नेत्थपरा परिधी मित्रावि बध्नितो बहुवचननिर्देशः प्रकृत्यनुसारात्। द्वौ हि परिधी दक्षि
णोत्तरौ शंकौ परिधानं। न मध्यमः। सत्यपि प्रागग्रस्य तत्परिधेयः॥ प्रस्तरस्त्वग्रेरुत्तरपार्श्वे स्तरणीय
इति तत्र स्वासस्थं देवपरि भ्यमस्य हः॥ प्राक्स्थ। स्थत्र विरसादने। अत्र हविरासादने प्राकसंस्थं भवति
तथा सन्क्र द्विकं प्रसंस्थं सपधेता। द्विगव प धेयेषा प्राक्चा उदीचीनानामेतत्रजुहूमासादयत्यथ ध्रु
वीमनु पमतमध्ये ज्ञवां मध्यतु वे अग्रा मथधा नाम्न अथ प्रेष मासाघदवी निधिसंमेशतीति भ्रवराणात्
सामिधेनीप्रेषा घाज्यभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वा अपेपमिध्रमानापाजु व्रहीत्यपप्रैषः
। सामिधेनीप्रेषादितमारभ्य आ आज्यभागाभ्यां आज्यनापपर्यंते सर्वे स यजमानाश्च त्विजो यज्ञो
पवीतिनः स्महोतसव्याः कर्म कुर्वंतीति शेषः॥ पश्चात्पारीतौ ब्रह्मयजमानौ। ब्रह्मा वयजमानश्च

रा.म.०

८२

ब्रह्मयमनीतौ दक्षिणाग्नेः पूर्वदेशाद्दक्षिणपार्श्वमार्गेण पश्चादपरपार्श्वे प्रतीतः परिक्रम्य गाछतः)
दक्षिणाग्निरपरस्यां दिशि यागं त्यक्त्वा प्राङ्मुखमुपविशतः तत्रापि दक्षिणतो ब्रह्मा उत्तरतश्च य
जमान इति तिसर्वैर्वपनोपकीर्तिर्नाभेत्येवं छा यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्सेतः पुरस्ताद्दक्षी दि
तिष्क्रान्त्वात्मदक्षिणादिव्यामेन येन पवेपाश्वोद्दक्षिणपार्श्वेन पश्चिमपार्श्वे गमनं तदपीयति
ऊनरणमत्पूर्वपार्श्वादिष्क्रमनस्तस्त्वा नगमनमपुरस्तात्प्रतीतं इति वचनात् दक्षिणपार्श्वे
नेति ऊनरणमत्यन्नपथा व्यवायपरमातापुरस्ताद्वमीम। अग्रौ पश्चिमपार्श्वे दक्षिणपा
र्श्वे गन्तोपुरस्ताद्दक्षिणाग्निरपर्वैस्मादिक्षिणायैतिपरिक्रम्य प्रतिपुरस्ताद्यो दक्षिणपश्चिमा
त्पश्चिमपार्श्वादिति ऊनरणमत्यापुनेत्यपश्चादग्नीहिति प्रम्पापतीपश्चाद्दवनातोन्नतप्रव
तामिधेनीप्रेषादर्वीदग्नीदवपरिपश्चिमपार्श्वे प्रवावस्थितः कमक्षपादिनानतश्च होतारमम

आग्नये समिध्यमानायेति प्रैषः। अथ ... अस्माद् वदं होतः पस्य समिध्यमानायानु ब्रूहीत्यादि। आवा
योपविशतीत्यंत स्यक्तत्वात्। अथ प्यादधूदिति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्धे तिशतृप्रत्ययः। सि
प्र मे वा प्याप्यान्नित्यर्थः। शद्दे स हैतु तोपेन वज्रेणास्य वबाधनं। इम प्रप्सि प्सः। तृतीये प्रणावेस
वैस्या। अथ द्वादश काषक एवात्रे ध्यामेवति। उपसद्भ्यामा वदित्येवं क्रमसमानुक्रान्तार॥ अनुयाज
समित्वरिशे वर्णा। अत्राह पत्नीवः। एकाम न्यायाज समिध्यमव पोष्य समनशाद्धां वैधं विमन्य त्रिरादध
तीति॥ काठकि च॥ अन्त ध्यमानापेस्सामिधिन्यां त्रिभिरध्यमाद्धातीतिन उपवाजने। पूर्वाघारः
॥निक्र च। उत्तराघारः। अथ पाश मंजन मिति। होतृवरण विधिमाह। आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूपा
ता। आश्राव्य आश्रावणं कृत्वा सीद होतरित्येव ब्रूयात्। ना अग्नि दैवो दैव्यो होतेति। अथ प्याश्रावन होता
रं सहृणीत इति सीद होतरित्येवाहे निवञ्जारिमि सितिवर्हिषद् इति पञ्चमीति नाप मर्थः। अपवर्हिषाव

र्हिः प्रयाजवर्जिता इतरे त्वाहुः प्रयाजा भवंति । तदभावान्न योगिनश्चात्वारो मे ममेत्यनुमंत्रणस्या
प्यभावः । उपविशति होता होतृषदनं उपविश्य प्रसौति प्रसूतो ध्रुवः स्रुवादायप्रत्यङ्तिक्रामत्य
तिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति सोपवर्हिः प्रभृत चतुरः प्रयाजान्यजतीति श्रुतत्वात् ॥ अनुयाजाश्च
चकारादुपवर्हिषइत्यनुकृष्यते ॥ अनुयाजाश्चापवर्हिषो देवं वर्हिरित्येतद्वर्जिता भवंति । तत्रापि
हि सृष्टपते । देवान्यजेति सोपवर्हिषो ह्येवानुयाजौ यजतीति ॥ असमानयने वा वर्हिःसंयोगाद्धवि
चतुर्थे प्रयाजे प्रकृतो पहुपभृतः समानयनमुक्तं तदत्र न भवति । कुतः । तस्य वर्हिः संयोगात् ।
अथ च चतुर्थे प्रयाजे समानयति वर्हिषीति ॥ अप्यत्वा भवति समानयनं । समानयनस्य चतुर्थसं
योगात् । अथ च चतुर्थे प्रयाजे समानयतीति । वर्हिषीत्यनुवादस्तवत्तस्यैव चतुर्थत्वात् । समानय
नेभवान्येवेति पितृभृतिः । भवत्येवेति कर्कः ॥ तत्रोपभृति द्वियहरणापक्षे समानयनाभावः । अ

गृहीतपक्षेऽनुमन्त्रयतीत्यन्ये॥ ९॥ प्रत्युगानीत्यनुहोति। कचावादायप्रत्यगतीत्यप्रतीच्यां दिश्य
तिक्रम्य प्रयाजाज्यभागोऽनुहोति अनुयाजौ चांस्कचावादायप्रत्यङ्गुतिक्रामतीति प्रकृतत्वात्।
एवंवह्नेतप्रकृतिवत्कृतंभवति। प्रकृतौ हि दक्षिणातिक्रामतीत्यकृतत्वात्। स्वे दक्षिणां दिशं
गत्वा होमः कृतः॥ १॥ हविर्दानं दिग्विपर्यासेनप्रतीच्यवदक्षिणोति। प्रधाने पुस्विष्टकृति चाति
क्रमणं प्रतिविहितं नाति क्रामतीत्यनुत्या॥ हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्ययेति। आज्यभागा
नन्तरं हविर्भिश्चरिष्यन्तो दक्षिः प्रचारं करिष्यन्तो ब्रह्मयजमानाग्नीधाः प्रतिविपर्ययन्ति। पत्र
पूर्वमुपविष्टाः पुनरनन्तरस्थानेप्रत्यागच्छन्ति। ब्रह्मयजमानौ तत्र पसव्यं कृत्वा पश्चिमप्रा
ग्बाहुकयापदक्षिणापार्श्वेन गत्वापुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ पूर्ववदुपविशतः। आग्नीध्रः पूर्ववत्प
ग्बाहुदक्षिणापार्श्वेन पश्चाद्धेयोगत्वातिष्ठतीत्यर्थः॥ तेसर्वेएवप्राचीनावीतिनो रवैते

८४

84

राम.

८४

विर्भिः प्रचरिष्यंत इत्या यजमानश्चात्र सावपुरस्तात्प्रतीतः पश्चाद्दग्नीदितिश्रुतत्वात् । पि

श्रुत्वादपसव्यं सर्वत्र प्राप्तमेवास न्यस्य तु वाचनिकत्वात् अभाजोत स्याविधिः पर्त्म इति प्राचीना

वीतित्वं प्राप्तमेवेति पुनर्नेसवितं प्रतिषेधः प्रयोगाच्चे पदासामिधेनीप्रैषादौ विपर्ययः । तेनास्व

तितदाह प्रतिविपर्ययः कार्यः । अथ यथा देवतं पवितृतिस्वात्म्या दुपविश्येमानसत्त्रैव

समामेरूपविपातात् । अतो विपर्ययः पाक्षिक इति ॥ सर्वेमोवधातिपयापवे । सोमवत्सोम

स्यक स्मन्त्रलाक्षिटभ्यः सोमवत्प्रोर्थेसर्वेभ्यो हविर्भ्यो पथ्यात् हविषां मध्यमेहे स्मातो सत्कृतस

कृदिर्त्येकैकमवदानमवद्यति । तथ्य उपाप वै स्विष्टकृतिवीप क्रमेणा प्रथमं पुरोडाशात्

। ततो धानाभ्यः । ततो मंथादित्येकैकमवदानमवद्यति । तच्च पपाप वै हविषांनि वीपक्रमेणा

प्रथमं पुरोडाशात् । ततो धानाभ्यः । ततो मंथाद्विति ॥ स हावदेयात् । ओकस्मां कृतिताप्य त

वदाने नत्रिभ्योपि हविर्भ्य एकैकमवदानमेकत्रैवावदाय यस्मिन्सहावदध्याति जुह्वां त्रोपयवदानानि

स हैव प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ नानादेशस्थतावदावं नचैकस्मिंश्च नलघुपात्रे एकत्रावदाय स्मिन्नितेन स

हावधयानि ॥ द्विरभिघारणं । अवदानानेन तस्मुपरि हाद्दिरभिघारणं कर्तव्यं । अधस्तानु सकृदे

वोपस्तारः ॥ अनतिक्रमणं वा यजति स्थाने अतिक्रमणं त्वेते न भवतीत्यर्थः ॥ सोमवद्वा एवोपम

वदानमक्यरो भविष्यति न सोमायपितृमतइति कस्यविदाशंका स्यात्तामपाकर्तुमाह ॥ सोमा

पूर्वापितृमते । अथवा सोमाय पितृमते एवमुपस्तारादि अवदानं कर्तव्यं । अथाह पित्र्यः सो

मवद्यानुब्रूहीति सोमाय पवापितृमतेइति वप्रकम्प्यसडपस्तरणीत आज्यमथास्य पुरोडाशस्या

वद्यति सकृदेव सहधानानां तेन सदमयपस्तेत । समुद्वद्धानयोपरि हाद्दिराज्यस्याभिघारयति

प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवोपोन्धा पाशाव्या हविषिद्धं सोमवतोयजेतिवषद्भूते जुहो

नीतिश्चान्तत्वात् । इह विधिप्रदेशविशिष्टावदानविधानं शास्त्रान्तरेण । एवं दृष्टं हि पञ्चाञ्जरतो भूनाम
थपुरोडाशानां । एवमिति प्रकारनिर्देशः । अनेनैव प्रकारेण पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽवदाय यागं कुर्यात् । अ
यं तु विशेषः । धानाभिरभिघारणमनेनेति क्रमेण । अवदानानां प्रत्यभिघारणं वा । अथाह पितृभ्यो बा
र्हिषद्भ्योऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति । आज्यमथ धानानामवद्यति सक्तेनैव सह मन्थस्य तेन सह पु
रोडाशस्य तत्सकृदवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामती
त एवोपोत्थायाश्राव्याह पितृन् बर्हिषदो यजेति वषट्कृते जुहोतीति प्रवरणात् ॥ अग्निष्वात्तेभ्या
दक्षिणातो मन्थपुरोडाशधानानां । अग्निष्वात्तेभ्यो मन्थपुरोडाशधानानामनेनैवोपदिश्यमान
केमेणादक्षिणातो मुख्यादक्षिणास्माद्धविः प्रदेशादेकैकमवदानमवदाय सहावद्यति । एवमि
त्यत्राप्यनुवर्त्तते । न सहावधानं द्विरभिघारणमनेनेति क्रमेण प्रत्यभिघारणं चेहादिष्टं भवति ।

।अथाहविरत्स्याग्निषोमीयोनुब्रूहीति सडुपस्तरणीतमाज्यमथास्यमेधस्यावद्यति सतेनैव स
हपुरोडाशस्यावदानेन सह अनांतमतस्रूदेवद्धार्यासोपरिष्टाद्विराजस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यावदाना
निनातिक्रामतीत एवोयोच्छापाश्राव्याहविरत्नग्निषोमानुजेति वषट्कृते जुहोतीतिश्रवणात्।।
पुरस्तादग्नपेकव्यवाहनायथापूर्वं।।एवमित्यत्रापत्नंयुक्तेतो एवमनेनैव प्रवोक्तेन प्रकारेणाय
थापूर्वं हविषामुत्पत्तिक्रमेणासर्वेहविषांपुरस्तान्मुख्यान्तर्दप्रदेशात् एकैकमवद्यानमवदायपक्के वि
सहावद्यातिद्विरभिघारणामनतिक्रमणाव।हविषांप्रत्यभिघारणाउनमवति।अथाहाग्नयेक
व्यवाहनायानुब्रूहीति तत्स्विष्टकृतइतिप्रकोणसडुपस्तणीतमाज्यमथास्यपुरोडाशस्याव
द्यति सतेनैधसहधानानातेन सहमेधस्यलस्सकृदवदवैधाप्यथोपरिष्टाद्विराज्यस्याभिघारयति
नप्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीतएवोपोच्छापाश्राव्याहाग्निंकव्यवाहनयजेतिवषट्कृतेजुहो

तीति श्रवणात् ॥ स्विष्टकृत्तु सकृदवदानयाग एवात्रास्विष्टकृद्यागः । अतस्तद्यतिरिक्तो वादकप्रा
प्राप्य पृथक् स्विष्टकृद्यागेन कर्तव्यः । तस्विष्टकृते इति श्रुतौ रूपप्रयोगाः कौत्वात् । केचिद्स्त्वाग्नेयकव्या
हनाय स्विष्टकृते नु ब्रूहीति विशेषणां कुर्वन्ति । तन्नोपपद्यते । अतोन्त्यादृष्टत्वात् । अतो यथो
क्त एव प्रयोगः कार्यः । अत्र सोमव्यापित्यङ्गानां मध्ये यो रवदानग्रहणान्तः संस्कारकमेवानुया
गसाधनेष्वतो प्रधानामप्ययोः सो पदेवतासंबंधः । क्रतो नास्ति । केवलमवदानं श्रूयते । सोमवद्यागे
ष्वात्यन्ति समये पद्वयालावरुद्धए वोस्य न्नतेन प्रधानानां वयोः समुच्चयो विकल्पो वा धर्मभावो वा व्यक्तुं
न शक्यते । उत्पत्तिशिष्टस्वबलवत्वात् । इतरस्य दुर्बलत्वात् । चाध्वत्वयो रवदानं संस्कारार्थमेवेति
ति । विना यागे तत्प्रयोजने । संस्कारकस्य ग्रहणाविस्मरणोपयोगावृत्तिर्नेभवति । एवं वहिर्यागे प्रधानाव
दानमेव प्रधानं । पुरोडाशमध्यावदाने संस्कारकं । अग्निषोमीयपशुगेव मध्यावदानमेव यागसाधनं । उ

रो उपधाप्रधानाव दानेतु संस्कारके। कव्यवाहनयागे तु श्रीशपपि समहशा न्येव। तेन्वि केव विस्मरणोपया
गस्यावृत्तिरेवार्थे भवति। पंचावत्तिनां तु विशेष आपस्तंबेनोक्तः। द्विः प्रथमस्यावद्येत्येवाव
त्तिन इति। पंचावत्तिनः सर्वयागेषूपघात्यर्थं पद्यु स्विष्टकृत्पद्धविस्त्तनो द्विरवद्यति। इतराण्यात्तेकैकमे
वेत्यर्थः। कव्यवाहनयागे च सर्वेभ्यो द्विर्द्विरवद्यति। सर्वेषां तुल्यत्वात्। एकप्रत्ययवापः।८। स्विष्टकृतद्वे
तनु पञ्चावत्तिनोप्यत्रावाधितमेव वचनात्।।२९।। स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा अस्तु श्रौषट्प्रत्याश्रुते श्रावयेत्यत्र
प्रधानयागे तु स्विष्टकृद्यागे च तु। स्वधेत्याश्रुते तु आश्रावयति स्थाने वक्तव्यं। अस्तु स्वधेति च प्रत्याश्रु
ते अस्तु श्रौषडित्यस्य स्थाने कार्यं। तद्दृगाश्रावणं त्यो।३०। स्वधेत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणामिति सिद्धे तेः।
स्वधा नम इति वषट्कारः। स्वधा नम इत्येवमत्र वषट्कारः कर्तव्यः। स्वधा नम इति वषट्कार इति श्रुतेः। पर्व
सत्रेवाधिद्वौ विकल्पार्थः। तद्दृढ़ावा चासुरिणाश्रावये पुरेव प्रत्याश्रावयेपु वषट्कुर्युर्न घत्तस्य विधायाश्रे

यामेति श्रुतत्वात्। ॐ॥ स्वधेत्याद्युक्तस्थानापन्त्या श्रुतो भवत्येवेति पदमंजरीकारः। तथा बाह्वाश्वलायनः
नेत्याः प्लुतप्रसिद्धिं तेन तु स्वधेत्यत्र उकारः स्वभावगतोः कारस्य प्लुतोऽ३ ई। स्वा३धेति अस्तु स्वधे सआ
पि स्वशब्दगतोऽकारः प्लुत इत्यस्तु स्वा३धेति सुधान मद्यत्र स्वशब्दगतस्याकारस्य नित्यं प्लुतः॥ धागतस्या
कारस्यैव कल्पिकः। स्वा३धा न मद्गति स्वा३धा३ नम इति वा। एवं पे३ स्वधा नहेत्यपि पञ्चमहोप
स्थाने भवति। मन्त्रमुपदश्य होताध्वर्युब्रह्माग्नीद्ब्राह्मणं निरदधति मंत्र मिति मंत्रैकदेश
मुपहूय पाद्दोपहूत इत्यादिनाइडा निगदेनैवोपहूय होताध्वर्युब्रह्माग्नीदित्येते चत्वार ऋत्विजो
वषट्कर्तृप्रथमाः ब्राह्मणं निर्दधति। तदेकमेव होत्रे मन्त्रमादधतिः होतोपहूय वेवजिघ्रति तं
ब्रह्मणो प्रयच्छति। ततो ब्रह्मा वेवजिघ्रति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीध्रो जिघ्रतीति श्रुतेः। इतरे तु समव
त्तानुसारेण पूर्वपरिप्राशित्रोपनिबद्धा यजमानस्यानुज्ञया वषट्कर्तृप्राशनमपि न भवति। अविहितत्वात्।

88

स्विष्टकृद्यागानन्तरमपड्डपस्स्थस्फ्यचावासायसंवरमम्पक्ष्यहोत्रेमेथ्येकद्विशसमर्पणांकार्यं। अग्नि
मेधस्यावदायसव्यपाणौकृत इतिमंत्रेण प्रणेजनस्याविद्यमानत्वात्। ततोहोताइडाविभागदेनतम
थमुपहूयावघ्रापाध्वर्यवे समर्पयति अध्वर्युरपितमवघ्रायवक्षसोप्रपद्यति। ब्रह्मा यवघ्राय
तमग्नीधे समर्पयति। अग्नीदपितमवघ्रायोत्करेनिधधातीत्यर्थः। अग्निंन्त्वक्षेणतावदेवकर्त
व्यंनप्राशित्रेडापडवत्तमागाः। पक्षांतरमाह॥ ॥प्राशित्रमवदायेडांवा वाशाह्वोविकल्पार्थः। अ
यवाप्रकृतिवदेवप्राशित्रमिडांवावद्यायोपहूयावघ्रायंतिदक्षिणतिहोत्रादयइतिपर्वेसामहसंवभ्य
ते। एतन्न्येवोतकुर्वैति यथा त्विवेतद्रस्यमन्त्रोसोडाप्राशित्रा० समघे त्येवमेवैतस्योपिसमवघेणु
स्तामुपहूपावेवजिघ्रतिनप्राश्नंतीतिश्रुतत्वात्। एतन्न्येवेतिनु इतिप्रसिद्धौ। एवकारोवधारणार्थः। 15
ततोहोपव्वैश्रपिव्रत्वतेवक्ष्यमाणामेवपक्षेकेविदनुतिष्ठन्ति। तमेवदर्शयति यथान्येवेति। तुश

राम ०

वृस्कीयमनन्वाहृत्यर्थः। इतरस्य दर्शपूर्णमासादिप्रकृतस्य प्रथा इज्यं प्राशित्रं व समवद्यंति स
र्वेभ्यो हविर्भ्यः संभृपावद्यंति। एवमेवैतस्यापि पितृयज्ञस्य समवद्येयुः। आविवजित्रंतीति। आसि
न्नपि पितृयज्ञे इडाप्राशित्रयोरेव प्राशनमेव कर्त्तव्यं। न तु प्राशनमित्यर्थः। प्राशनपक्षमथाहा। सर्वे
प्राश्नंतिवा। अथवा इडां प्राशित्रं वाऽवदाय समवैज्ञनि यजमानाय थाविहितं प्रकृतिवत्प्राश्नंति।
वारादो विकल्पार्थः। प्राशितव्यं त्वेव वयं मन्यामह इति हस्माहासुरिर्मेस्यकाश्यपचाग्नोनु
क्रतीति प्रकृतिः॥ इडावदानं प्राशित्रावदानं च पक्षोत्तरेवं द्वेआपि प्राशितव्यमेव वयं मन्याम
ह इति हस्माहासुरिर्मेह विशिहेत्यर्थः। एवं वा त्रयपक्षत्रयांत नीयेपक्षे षडवत्तं ब्रह्मयजमानभा
गाअपि भवंति। न पर्वे पोः। अवप्राशपक्षेपिमार्जनं भवत्येवानतः पवित्रमतिपत्तिः। तृतीयपक्षे
भागपरिहारः। अन्वाहार्यदानेऽदक्षस्य नेवानतो वेदिपरिषेकादि। अग्नेब्रह्मामंत्रणादिर्विध

८९

89

नाम्।ततः पूर्वभाविनां पदार्थानां प्राकृतं च विकृतमाचिन्यनेनन्यायेन पूर्वमनुष्ठानं।ततो वेकल्ता
नां वेदिपर्युक्षिकादीनामिति।।वेदिंत्रिःपरिषिंचंस्फटपात्रेण। ध्वर्युर्यजमानो वा।अध्वर्युर्यजमानो वा उ
दपात्रेणाप्रदक्षिणं वेदिंत्रिःपरिषिंचति।अथयतरोदास्यन्नवतिपश्चध्वर्युर्वीयजमानो वा मउद
पात्रेणाप्रदक्षिणं वेदिंत्रिःपरिषिंचति।अथयतरोदास्यन्नवतिपश्चध्वर्युर्वीयजमानो वा सउ
दपात्रमादायापसलवित्रिःपरिषिंचन्सर्पिनीतिक्कमन्त्वातो।अपसलवीत्यप्रदक्षिणमित्य
र्थः।उदकुंभमादायेति।आपसव्यः।।स्वक्तिं स्रुवपवित्रं वनेजननेपरिषिंच्य स्वक्तिं स्रुवेदिकोणे स्रुवपवित्रवे
(नेजनं पितॄणां पितामहानां) परिषिंच्य पूर्ववत्।वेदिंत्रिःपरिषिंचतीति त्रिःपपरिषेचनमुक्तं।।
तत्र मतिपाद्येके परिषिंच्य परिषिंच्य स्वक्तिं स्रुवेदिकोणे स्रुपवित्रवनेजननं पितॄणां पितामहानां पि
तामहप्रपितामहानामवनेजनेककरोति।एवं वेदिस्पृर्तिना सावधने तिलेति उदपात्रेणाप

रा०म०
८९

मध्येयजमानस्यपितृप्रभृतित्रीन्निनिचेत्येलावकॢप्यते।सयजमानस्यपितरमवनेजयत्य
साववनेनिक्ष्वेत्यसाववनेनिक्ष्वेतिपितामहमसाववनेनिक्ष्वेतिप्रपितामहमितिश्रवणान्नावे
दिस्त्रक्तिकिंचितिमात्रस्वांतरायास्वशाखायांस्रक्तिषुपिंडदानविधानाच्च।केचिदेवेभ्यावक्ततेत्रिःप
रिषिंचतीतित्रिराहत्तएकोयंपरिषेकः।तेनायमर्थः।वेदिमप्रदक्षिणंत्रिःपरिषिच्यपितुरव
नेजने।पुनस्त्रिःपरिषिच्यपितामहस्यपुनस्त्रिरेवपरिषिच्यप्रपितामहस्येतिप्रत्यवने
जनमित्तरस्याहुत्रिरितिसंप्रदायः।उत्तरापरस्यांप्रथमास्वक्तिषुपित्रादीनामवनेजनमित्यर्थः
।तत्रप्रथममुत्तरापरस्यांस्रक्तौवायव्यकोणप्रथमेपितुरवनेजने।ततोप्यावसिरापेनदक्षि
णापरस्यांद्वितीयंपरवेदस्त्रिरास्यातृतीयमिति।सयेसमवदायसर्वेभ्योपयावनिक्तंपिंडांद
दान्यसावेतत्तइति।अवनेजनानंतरंसर्वेभ्योहविर्भ्यःसकाशात्सर्वेभ्यापारौसमवदायमिश्री

९०

90

कृत्य श्री नर्पिंडान् कृत्वाय थावनिक्ते पस्मात्नैऋत्यस्यावनेजनं दत्त्वा तस्यां तस्मै कैकं पिंडं ददाति च
सावेतन इत्यनेन मंत्रेण। अथास्य पुरोडाशस्य वदायस्य अपास्तो कृत्वैधानानामवदाय सव्ये
पाणौ कृत्वेमं थस्यावदाय सव्ये पाणौ कृत्वे सप्येमाम वांतरदिशमनुस्त्रक्तिस्तस्यां यजमानस्य
पित्रे ददात्यसावेतन्त इत्यादि पूर्ववदेवगात्रं यावदा पेति वचनादंगुष्ठपर्वमात्रमवदेयं॥ उत्तरप
र्वस्यां पाशौ निर्वेत्र पितर इति पिंडदाना अत्र पितर इति मंत्रेण उत्तरपूर्वस्यां प्राच्यो ईशानको
णायां पाणौ निर्वेत्र। हस्तौ मार्जयति हस्तगतलेपं तत्रेति मार्जीनार्थः। अथ येमामवांतरदि
शमनुस्त्रक्तिस्तस्यां निर्वेत्र पितर इति मंत्रेण यज्ञोपवीती नः सर्वे निःक्रम्याद्देवो सन्नमीमदं
तेन्याहवनीयमुपतिष्ठंते द्वाभ्यां हस्तनिमार्जनानंतरं सर्वे ऋत्विग्यजमाना यज्ञोपवीती नः कृ
तस्याग्रा दक्षिणतः परिहृत्य निःक्रम्याहवनीयस्य पूर्वपार्श्वेनाहवनीयस्योत्तरतः समीपे

राम० ९०

आगम्याग्नेः समीपमहं तेति द्वाभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठेते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो मस्त्वोदं व
उपतिष्ठन्त्याहवनीयमुपतिष्ठं मइ इति सेंद्राभ्यामाहवनीयमुपतिष्ठेत इत्यादि स्मृतेः ॥ पश्चिहत
स्योदग्द्वारशालतो निष्क्रामत नामयीं उदङ्मुखस्त्वा सिद्धेदुं देव इति मर्थमिति चेत्रानप्त्रतो न
वत्लोकनार्थमुदं वइत्युक्तत्वमिति निदोषः ॥ अयवास्त्वनुवादस्यानुकरणमेवैतत् ॥ मनो
न्वाह्वामहइतिगार्हपत्यं तिष्ठमिः ॥ ततआहवनीयसमीपात् गार्हपत्यं प्रत्यागत्य मनोन्वाह्वामहे
तिसृभिरृग्भिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते सर्वे । गार्हपत्यसमीपे [illegible] त्वा तैत्तिलोकपं त स्रुवं पठं तीस
र्यः ॥ अवस्थानेव सर्वेषामेव बर्हिर्भावेन ॥ अंततः स्वामी । यथापूर्वे मया विज्ञेयमिति ॥ अथ प्रतिपरे
त्यगार्हपत्यमुपतिष्ठेत मनोन्वित्यादिस्मरणात् ॥ प्राचीनावीती प्रविश्य पामीमहं तेतिसूतानपति । उ
पस्थानानंतरं पिंडदाता प्राचीनावीती कृता प्रसव्यः पुनः परिश्रीमहं तेत्यादिस्मृतत्वात् ॥ ५५ ॥

हुतं प्रविपद्यामीमं देतेति मंत्रेस्वरणाजपति। अथ पत्नी ददाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य
जेपत्यमीमं देतेत्यादि क्कृत्वा नु उपस्थानानंतरं सर्वे ष्पपसमालत्वा पश्चिहुतं प्रविशेयुः कुतश्च
श्चऐस्सर्वे यां यज्ञोपवीतित्वविधानात्॥ अवनेज्य एवं वक्ष्यदक्षिणानीविविस्वेद स्यन मोव इत्येत
लिंककरोति। ततः एवंवदयनेज्य। एवं वदितिवेदिं परिषिच्य परिषिच्यांतत्रोप्यथैर्विशवः प्रदे
क्षिणमत्रयदि बेको न एवं वदम्न्दक्षिणांअन्युसर्वेप एवं वत्प्रस्त्वनेतनमितरथाह त्रिम
भवति॥ अथोदपात्रमादाय पुनः प्रसव्यं विभिः परिषिंचन्यैति स यजमानस्य पितरस्मवनेज य
त्यसावववनेनिक्ष्वत्यसांववनेनिक्ष्वतिपितामहमसाव वनिक्ष्वेति प्रपितामह इति कृत्वा
त्ततो नीविंविस्त्रंस्य नमो वः पितर इति मंत्रेणेकमंत्रलिंककरोति। नमस्कारार्थत्वाद्धपुरोजलिः का
र्यः। अथ नीविमुहूत्य नमस्करोतीति ऋवणात्॥ ॥ष डु नमस्कारा१८॥ अथवा षट्नमस्कारान्

षडंजलीन्करोतिनत्वेकांच कृत्वोनमस्करोतीतिवर्णानांनमस्काराणांमवर्णनात्। तत्र नमोवःपितरो
मन्यवेनमोवःपितरोनमोवइतिषण्मंत्राःपर्वैरुप्रसिद्धास्ताः। कोविदुशाखायेतियोवापेतिचेतीमो
वर्जयित्वाषडेवनमस्काराःकर्तव्याइत्याहुः। कोविद्यायांतरपनद्यवर्जिताःषडेवनमस्काराःपठि
ताइतिवक्रु॥ गृहान्नःपितरोदत्तेतिवागृहान्नइत्यपमपिचमंत्रोनमस्काराणांमंतेपठितव्यः।
जपाध्याकर्मिकरणात्। इतिन्यायात्पायनाशीःप्रार्थनार्थः। गृहान्नःपितरोदत्तेतिगृहाणां
हपितरईशतस्थास्तस्याशीःकर्मणाइतिप्रकृतेः॥ ब्रह्मामंत्रणादिप्राकृस्कन्धदहनात्प्रयाजव
यज्ञोपवीतिविपर्ययंकृत्वाकुर्य्यादितिशेषः॥ प्रयाजवद्यज्ञोपवीतिविपर्ययंकृत्वायज्ञोपवीति
नोभूत्वाहशविपर्ययंत्वप्रयाजवत्कृत्वाब्रह्मामंत्रणादिब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्यतआरभ्यप्राकृस्कुन्ध
दहनाद्धृतेनेनकर्मणाअव्यवहितंयथास्यात्कुर्युः। तेसर्वैश्वयज्ञोपवीतिनोभूत्वानुयाजांश्चप्रचरि

र्थं नइच्छा यजमानस्य ब्रह्मा वपश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीदुपविशति होता नमदेवे याहब्रह्मोत्पर
स्वाहा स्वाहेति समिधमाधायाग्निमग्नीत्संमृड्ढीति स्रुचावादायोपडायस्व हुतिकामस्यति क्रम्याश्राव्या
ह देवान्यजेति सोपबर्हिषो ह्वावनुयाजौ यजतीति श्रवणात् प्राक् स्रुग्व्यूहनादिस्रुक्तत्वात्स्व
उत्तरस्रुद्धावाद्युपसव्येनैव कुर्युः। नेह राविपर्यया विहितत्वादिति। अपसव्यं तु पित्र्यकर्मण्येवेति
न विधयन्नमपेक्षते॥ ॥नप्रस्तरमादत्ते। अनुयाजौ याज्ञानुयाजं वक्त्वा स्रुचावासादयन्ह
नपरिधयञ्जनस्रुक्तवाकप्रेषानंतरप्रस्तरादानकाले प्रस्तरमादत्ते। न जुहोति। अपसादयेपि च
स्रुचौ व्यूहति स्रुचौ व्युत्य परिधीन्समज्य परिधिमभिपद्याश्राव्याह चिता दैव्याहोतारो भद्र
वाच्याय पेषितो मानुषः स्रुक्तवाकायेति स्रुक्तवाकं॰ होता प्रतिपद्यते नाध्वर्युः प्रस्तर॰ समुल्लु
पतीत्येवोपास्ते यदा होता स्रुक्तवाकमाह इति श्रवणात्॥ अनुप्रहरेत्स्रुक्ते न किंचनानुप्रहर

ति। अनुप्रहरेत्स्रुक्ते किंचनापि नानुप्रहरति। अग्निमध्ये किमपि न प्रक्षिपतीत्यर्थः। यदा होता
सूक्तवाकमाह तथाग्नीद्राहानुप्रहरेति स न किंचनानुप्रहरतीति कृतेः। तत्स्त्रीमात्यान सदस्य
शति। तत स्त्रस्त्री मे वात्मनं त्वद्वयदेशे संस्पृशति। आत्मनेति। तत्स्त्री मे वात्मानमुपस्पृशतीति कृत
त्वात्। उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति परिधीनामनुप्रहरणकाले स्त्रीमेव परिधीनुपस्पृश्य हस्ते
नालम्पनानुप्रहरति। अग्निमध्ये न प्रक्षिपति उपस्पृशत्येव परिधीन्नानुप्रहरतीति कृतत्
त्वात्॥ शंयुं तं भवति॥ शंयुं तमेतत्कर्म भवति। शास्त्रं तत्र उपदेशात्। संशास्त्वा या मपि अथाह
संवदस्वेत्यग्नीदंगं छत्र्ववपश्चौ गृहणा देव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीति शंयुं तं
स्येवं कृतत्वात्। अन्वपत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमपर्यं पात्राणि नयनादिनमः कृतापि त्यांत
स्यामावः प्रतिपन्न पस्तु प्रवर्तते तस्य वा शंयुप्रेषान्ते संस्त्रवा हुतिः धुरि निधानं वेपालनमः। वेदविभा

९३

93

कोहोतुरेवापत्न्या अभावात्। होतुष्प्रस्तवे देविहितत्वात् त्वा प्रत्वामुंचामीति वेदं विमुच्य योक्त्रमिति।
होतापर्वेत्पत्नीवेदं विमुच्य प्रत्वामुंचामीति मंत्रेण होतैव योक्त्रं विमुंचतादिति तस्यार्थः। वेदस्य परिवे
कः स्तरणं। मंत्रेण समिष्टयजुर्होमः। प्रतिपत्तिरंगीकारणं॥ वर्हिः परिध्यग्नौ प्रास्यति॥ वर्हि
र्होमकाले वर्हिः परिधींश्चाग्नौ प्रास्यति अग्निमध्ये पत्नी प्रक्षिपति सहैवाश्रयेत हूर्हिरनुस
मस्यति परिधींश्चेति कृतत्वात्। वार्हिः। परिधि प्रक्षेपानंतरं प्रणीता विमोकः॥ शाखे सभागः॥
प्राशित्रादि प्राशनपक्षे भागा वेक्षणं। अनंतरं होते चैतस्य। विसर्गः॥ भागप्राशनमिति॥ आपत्न
वः। स्रुक्त्वाकं पूतिति। वीतातिकुर्वीतेन पत्नीः संयाजयंति न समिष्टयजुर्होति सर्वमन्यत्क्रि
यते संति छतिपिंड यत्तति। च स्यात्पति येथमत। धनेवस्यपि — विरुक्षिद्दः त्वान्नहूयतिपत्नीरि
तिपुंक्तौ। वचनात्पतिपत्निकर्मणो। पि। प्रतिषेधः॥ हविरुच्छिष्टंच॥ चकारेणाग्नौ प्रास्यतीत्य

श्रा०
९३

नुरूपतेर्हविरुच्छिष्टंप्राश्यिडं दानार्थावदानानंतरमवशिष्टं पुरोडाशधानामंयशेषरूपं
श्रौवंचनस्यैवेनस्मिन्नेवाग्नौ सर्वकर्मसमाप्तेः प्रास्यासप्रक्षिपतीति दृके हविर्हाविष्टमनुस
मस्यतीतिश्रुतत्वात्॥ अप्सु॥ प्रास्यतीत्यनुवर्तते॥ अथवा हविरुच्छिष्टमप्सुवेति हविशेषम
प्सु दकमध्ये प्रास्यति प्रक्षिपति। तदुक्तं यथानरूपांद्रुतोच्छिष्टं वा एतन्नेदुतोच्छिष्टं मध्येनजुहवा
मेतितस्मादप्योवैवाभ्यवहरेयुरिति श्रुतत्वात्॥ भक्षयेद्वा॥ वाशब्दो विकल्पे॥ अथवा हविरुच्छिष्टं
ऋत्विग्भिरेव प्राश्यं प्राशनीयं॥ तेषामेव प्रस्तुतत्वात्। प्राश्नीयुर्वेति श्रुतत्वात्॥ ऋत्विजो वा प्रा
श्नीयुरिपाधकः॥ पितृयज्ञः कृतः॥ अथ त्रैयंबकहोममाह॥ त्रैयंबकान्व्याख्यास्यामीति शेषः॥ त्रै
यंबका इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणः संज्ञा संव्यवहारार्थापि तत्रैयंबकं पुनः कृत्वा जीमित्येकमाहो
॥ निर्वपतिशेद्रानेककपालान्यावंतोपजमानगृहाएकाधिकान्॥ तत्र त्रैयंबके पुरोडाशान् रुद्र दे

वत्यानुएककपालानेकैकस्मिन्कपाले संस्कृतान्पुरोडाशान्निर्वपति निर्वापादिनानिष्पाद्य
किंयत इत्यपेक्षायां यावंतो यजमानास्तावत्संख्याकाधिकार्या यावत्संख्याय जमानस्य उ
देमवाः स्युः पत्नीपौत्रपुत्रादीन्यपत्यानि तावत्संख्यान्येकेन पुरोडाशेनाधिकान्कुर्यात्
ति वै रौद्रा भवंति एककपाला भवंतीति वै प्रतिपुरुषं यावंतो गृह्याः स्युस्तावंत एकेनातिरिक्ता
भवंतीति श्रुतत्वात् । कर्मपात्रोक्तन्यायेनैवात्रापि उत्तरशब्दः प्रजाविषयो ज्ञेयः । अत्रापि जा
तपक्षतेः समानत्वादिति । तथा च मानवे ॥ उत्तरतो गार्हपत्यस्यैककपालान् श्रपयति यावंति
कर्मपात्राणीति ॥ आपस्तंबः । प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावंतो यजमानस्या
मात्याः सस्त्रीकास्तावंत एकातिरिक्तानिति । यावंतो यजमानस्य पुत्रपौत्रा इति काठके ॥ चतु
रो वा । अनपत्यस्यैकापत्यस्य द्व्यपत्यस्य चात्र चतुर एव पुरोडाशान्कुर्यात् । वाशब्दोवधार

सोऽग्नत एवैतेषां करं भपात्राण्यपि चत्वारि एव कर्त्तव्यानि। उदङ्मुखः सर्वोऽत्रैव पैतृके षु
सर्वमुदङ्मुखः कुर्यात् सज्ञ घनेन गार्हपत्यं प्रसोपवीती भवोदङ्ङासीन एतान्० हस्त ति सलस
वोपोषायाद्‌ ... न्नवह्नकर्दीक्षोद ... पहुयले उपदक्षन्तरा हुं गार्हपत्यस्य कपालान्यपद
धालितघादत्तामुत्तरादिशा० सव्येन एषात्थित स्पर्द्दव स्मादिक्ष स्मादेतामुत्तरोदिश० सव्येत इलिय
ते। अत्र सावधार्या: यावद्दुक्षवाद्‌नात्वेत पुरोडाशा अत स्तेषां संस्कार प्रकारमाह सज घनेनेति
। गार्हपत्यस्यापश्याघ्रेऽपवीती भूत्वोदङ्मुखस्त्वासीन एतान्पुरोडाशान्निर्वपेत्। अत्र वषट्
कारप्रदाने ... कथमीरणं प्रामि निर्वपरादिक सर्वं ... मेव कर्त्तव्यं। हविरन्यथानुपपत्त्या
सिमानिनिर्द्दे ... कान्यावहननादीनि। तघ देताभि तितन्त्रय घस्मादेतद्‌द्वेवत्यं तस्मादेता
मुत्तरां दिशं सव्येनैस वैश्वोपरि ... तिजः सामाप्त यतीति। उदङ्मुखः सं ... उदङ्ङासीन एतान्व

६५

९५

95

स्तानिडहडाखामिहत्नवहंतीत्यादिनान्नदिशित्वपूर्वयोश्चाप्यतो। दीचीदिचीदिगत्रप्राचीवद्गु
णनिरपेक्षमेत्वविनेनात्रप्रत्वयजमानोदक्षिणा
वपिप्राचीवदक्षिणाद्दक्षिणावप्रातीचीप्रतीचीचोत्तरेति। तेनात्रप्रत्ययमानोदक्षिणा
ग्नेः पुरस्तात्प्रत्यग्नाउत्तराद्वानुदगग्रयोरासनयोरूपविशतः॥ तत्राध्वन्तरेतोब्रह्मा। दक्षिणा
तोयजमानइति। प्रणीताप्रणयनेचदक्षिणाग्नेः पश्चादुदगग्राभ्युपसंस्तत्वदर्विहोमत्व
नांसधर्मकत्वयक्षेवाअपूर्वत्वपक्षेपुप्रणीताप्रणयनस्याभवः। एवमेवकुकुर्यदाहननेस्मा
पिदर्विहोमाणामपूर्वत्वंचजैमिनिनोक्तं। तच्चपूर्वकेषुशिष्टेरादृतो। अतोत्रयावदुक्तमेतता
वदेवभवति। नाधिकंप्रकृतितः प्राप्तं। एकस्वाध्युः सर्वयथाम्रतंकरोति। अतएवात्राप
त्याधानप्रतवरणप्रणीताप्रणयनविस्तरणाभावः। पात्रापकपकम्भग्रहणांकेउनंपे
षणोकपालोपधानेप्रपर्याश्चाप्रमुद्घासनेवरूपाण्यानुक्रमादायप्रत्यजमानोर्धेरणांत्र

रा०म०

९५

णांचतुष्टयमगमनायासंजनांतांनतत्र आगत्योदकोपस्पर्शनमिति प्रोक्षणीसंस्कारः दर्विः पात्र
प्रोक्षणासादकनिनयनादेरनुक्तस्याभावएव। पात्रासादनंतु गार्हपत्यस्यदक्षिणतः पश्चा
द्वादक्षिणतः पश्चिमेनदकूर्चं स्थानंफदगग्राणि प्रत्यगग्राणिवापात्राणिसादनीयानि। प्रत्यकूर्च
स्थानिवादर्पण्यारोपवापश्चाद्वैतस्यकूर्चस्थानस्यवोदगग्राणि उदक्कूर्चस्थानिवाप्रत्यगग्रा
णीति। गृहणांनदक्षुस्वेनकर्त्तव्यं। कृष्णाजिनंदक्षिणाग्रीवंस्तरणीपंकेदुनमध्युरवोदः स्तु
स्तिपूर्वंकरोति। दृषद्दृषदाशम्या। कपालोपधानेवृप्रत्यक्स्कंगार्हपत्यस्यस्यान्तरभागे। अंगा
राणांउद्दहनंदक्षिणतः। प्रथमकपालंधर्मेणासर्वेषांकपालोपोनोमुपधानमिति। कपालान्यपदश्म
नीमिवउपवेचनात्यातिपुरोडाशमकैकंकपालंभवति। अन्यथाएककपालादिष्वेकस्मिन्नेवमंद
तरेकपालेसर्वेषोडशपराणादेककपालाभवन्तीतिविकमेवसर्वसाधारणंकपालंस्यात्दृष्टाष्ट॥

९६

96

॥ देशान्। पिचउष्मया खल्वस्योपासनेष्वादीनुत्तरादि मवसिद्धत्वानेनाग्न्याग्नेयेन । उदङ्गारेत्यनु
होतीति चतुष्ट्ये ऽवदाने । उदङ्गारेत्यपादिव संवेत्यादेरस्त्रक्षतावान् । जुहोतेयः । एते त्रैप
द्वे कार्ये होतव्ये भवेतिन यजतयः अत्र हरिस्वामिनः ओवका नाम पुरोडाशास्तानि दधमनुष्य
तेषां होमे व्याप्तिं नास्ति आहितिपात्राः समुद्रस्यावाहाग्निपचनादुल्मुकमादायोदङ्गारेत्य जुहोती
ति तदेव चेष्टकर्मणाङ्गमिति वाक्यं अनेकाङ्गणत्वात् । ततश्च होमसाधनमेवैषैते पुरोडाशा न
यागसाधनमिति तेष्टिकाण्डवधर्मः स्यात् । पशुपुरोडाशवच्चैरुपजीवेतेत्यादिव्यवहारः स होमान्तर्गत
यागाभिप्रायाद्रष्टव्य इति । अतो जुहोतयः एवैते न यजतयः । अत्र वषट्कारानुनिविधानेव वषट्का
रेषां ते अवषट्कारासानवषट्कारान् जुहोतीत्यपदिष्टेपि पञ्चं वृक्षैर्यजेत अन्यपदे वषट्कारे यजे
तेति यजतिमानुष्ठवसावषट्कारमंत्रावद्धपहुतहोमो भविष्यतीति शंकानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । तस्मा

राम० ९६

दर्व्याध्वराश्रितेनु होतयद्वाऽन्यत्रिवाकोजुहोतीत्युपदेशात्।अन्यत्रगोत्रेणायजतिशब्दः।अक्ता
न्वाऽक्तान्वारब्धेतानुरोडाशान्तु यदिदनक्तान्वोऽस्मयथापिशक्तनत्वानति वाऽभक्ताः स्फारान्न हित
विस्तुवाऽऽनक्ताएव स्फारितिस्सुतत्वात्। अंजनंस्रतामिघारप्राशादाने चानयोरपंचिकल्पः।।तानामि
घार्याभिघार्यवोद्वास्यैतापस्तवा।। पात्र्यांहुत्वादक्षिणामकल्लुकमादायचतुष्पथेपलाशपत्र
मेनहोमः।।सर्वधर्मकेत्वपक्षेऽपराणाभिवासनपात्र्यंगुलिप्राक्षालनानिनयनं तेपलाशपत्रमध्यमा
स्वदाने पात्र्यांशाणिभार्गिहुतिः।।नाहोद्रानुरोडाशान्पात्र्यांहुत्वाएकस्यामेवपात्र्यामुद्धृस्यदक्षिणा
ग्रेरेकमुल्लुकमादायचतुष्पथेऽल्लुकादानस्यहृत्वार्थत्वायतंदक्षिणाग्रमल्लुकंपचमसंस्का
रपर्वकमुपसमाधायतस्मिन्नप्पपलाशपत्राणांयत्मध्यमंतेनहोमः कर्तव्यः।अथवापलाशपत्र
वत्मध्यमंचपलाशपत्रमध्यमेतेनहोमइति।अपर्वेत्वपक्षेतु यथाऽक्तमेवाचमुसंस्पर्या

९८

९७

समाहारः चतुष्टयः॥ चतुर्भ्यो हि प्रकृष्टा पात्राच्छित्वा रः पंक्त्यानीयक्रमं संप्रदाये ते तत्राग्निमुपसमाधाय पञ्च
हुपादित्यर्थः। तांस्तान् पात्र्याः समुद्धृत्यान्वाहार्यपचना हुत्वा तु कमाशयोः दक्षिणे ऽस्य जुहोति निष्क्रव
णात् वैषाम वदानं सकृत्सकृदवति स्विष्टकृद्वर्जं। मध्यमे पलाशपत्रे जुहोत्युदास्यानीय सर्वेषां रोडाशानां पुरो
डाशानां जुहोत्यन्वङ्गं सकृत्सकृदवदानं कर्तव्यं स्विष्टकृद्वर्जे अतितिष्ठे साधिकं प्रजासंरक्षाणां विकं
निर्मितं पुरोडाशं वर्जं पित्र्यानां तस्यावदानं न कर्तव्यं अन्यत्राविनियोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् समवेषा
मेवावप्रयत्येकस्यैव नावद्यति पञ्चावत्ती चेत्सकृदेव भवतीति कृतत्वात्। अन्वाहार्यस्त्रुवः। चतुरवत्तस्तु
कमुपसमाधाय तं परिस्तीर्य स्तवैषां पुरोडाशानामुत्तराङ्गं सकृत्सकृदवदाय मध्यमेनोत्तमे
नवापस्मिन् जुहोतीति॥॥ अन्ते तु मिश्रणां॥ अन्ते चेति अभिघारणाप्रारादानयोः विकल्पः प्राग्गुक्तः।
तत्रान्ते तु हुतानाभिघारणाप्रारादाने हुते भिन्दानी मिश्रणां उपस्तरणाभिघारणां भवति प्रारा

राम०

९८

दानाभावपक्षेनुनमस्यति।मिश्रीभूतेनान्नेनोपस्तरणाभिघारणोअभिधीयेते।तत्रआज्यस्योपस्ती
र्यहिर्हिविषोवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति।स्रेवाज्येनमिश्राहुतिर्हुपतइति।ऋतत्वात्॥
स्वधतइतिजुहोति॥पर्वमग्निपरिस्तीर्यसमिधमाधायोदङ्मुखउपविश्यपथोक्तमष्टापपलाशप
यमध्यमेनैवस्वधतेरुद्रभागइतिमंत्रेणस्वाहाकारांतेनजुहोति।सजुहोत्येषतेरुद्रभागइतिऋतत्वा
ताइदमंद्रायेतित्यागः।तेवैरौद्राभवेतीतिऋतत्वात्।एषतेरुद्रइतिसर्वानुक्रमापामुक्तावाप्र
त्यजमानावपिपुरस्तात्पङ्मुखाउपविश्यतःपर्वतरं॥अतिरिक्तमेवस्वकरउपकिरउपकिरत्येषत
इति।अतिरिक्तेरौद्रपुरोडाशमात्रवन्करेआखुभिर्मवर्कैःकोसेपांसुराणोउपकिरतिउपरुद्रहति
पांसुभिरंतर्हितंकरोतीत्यर्थः।अथयएवमेवाभित्तिरिक्तोभवतितमात्रवस्करउपकिरत्येषतेरुद्रभाग
आखुस्तेपशुरितिऋतत्वात्।उपकिरणंवातत्रतिरःकरणांअंतर्हितकरणमित्यर्थः।तद्वदुपकिर

९८

98

तितिर इव वैजामीत्तिर इवैतत्पुरुपकीर्णमितिश्रुतेः ॥। आगम्याव रुद्रमदीमहीति जपंति । आरवुकर
देशाद्दागम्य सर्वे आधिरूढा यजमानब्रह्माध्वर्य्वाग्नीध्रास्त्र यरुद्रमदीमहीत्यमुं मंत्रं जपंति । अथपु
नरेत्य जपं एव रुद्रमदीमहीति श्रुतेः । यदा त्वप वेएवायं दर्विहोमस्तदा आग्नीध्रोपि न विद्यते तेन वि
नैतेषि रूढा जपेयुः । पुनरेत्येति वचनाद्दावरुकोपकिरणायापि सर्वे एवैते गच्छेयुरिति हरिस्वा
मिनु ॥ अतएव च पुनरागमनवचनाश्च देशस्थितएवोत्कर उपकिरेयुर्न पुनस्तत्र आनीये
तिगम्यते ॥ अग्निस्त्रिः परियंति पितृवत्सव्योरूताघ्नास्त्र्यंवकमिति । ततस्ते सर्वे पूर्वेणाऽत्र्यंवकं यजा
महइति मंत्रेण पितृवदित्यप्रदक्षिणं त्रिरग्निं परियंति परितोगच्छंति किं कुर्वाणाः सव्योरूनाघ्नानाः
सव्यान्ऊरून्दक्षिणेन पाणिना कुट्टयंतो वादयमानाः ॥ अथापसलविक्षिःपरियंति सव्यानूरूनु
पाघ्नानास्त्र्यंवकमितिश्रुतेः । द्वितीयवचैतेनैव दक्षिणाऽपाघ्नानाश्च तेनैव पूर्वेणाऽत्र्यंवकमिति ॥

रा.म

९८

त्रेणादक्षिणान् हृनाग्नानादक्षिणेन पाणिनाकुष्ठं गृह्य तोदेववदिति प्रदक्षिणं त्रिः त्रिर्वीरं मग्नि
परियंति। अथ पुनः प्रसलविन्त्रिः परिपेति दक्षिणाने कृत्युपाभ्राग एतेनैव मंत्रेणोतिक्रम्य न्त्वातान्
पसलविन्त्रप्रदक्षिणं। प्रसलवि प्रदक्षिणं। एतावत एव वक्रान्त्वाग्निरेवदित्यनेनाप्रदक्षि
णामात्रं पत्नीपतेन पुनः प्राचीनावीतित्वं। तस्या विधानात्। कर्मणां पित्र्यत्वाभावाच्च॥ कुमार्यः प
च्छेयम् एणाभपत्रपतिकामाभगकामावा। पत्नीमानस्य कुमार्योपपरिणीताः पुत्रश्चेत्तेणा
यवकमिति मंत्रेणापतिविदमित्यनेनाम पत्रेति पित्रवह्देववव्रपरिक्रमणेण सहैव त्रिस्त्रिःप
रियंति। पतिकामाः पतिकामयमानाः। भगकामावा सौभाग्यकामयमानावा। तदुहापि कुमार्यः
परीयुर्भगस्यमजाम्महाइति तानामुतासा मंत्रोक्तिश्चैव कर्मनिष्क्रान्त्वात्॥ सेद्रं त्वजमानोन्निजाभि
नोदस्य स्वजाः प्रापणांदुतावाश्रिष्टानोद्गान्नुणाडाघानुपजमानोज्वलनोदस्यतिदुक्षिपतिकिंप

वहुदस्यति। अग्नेः प्रापणां देशाय यथाक्षिप्तान्हुतांस्तोपि अग्निं प्रामकयात्। अथैतान्यजमा
नोंजलौ समोप्या हुतानुदस्यति यथा अग्नेर्नोदासुयादिति श्रुतेः। प्रतिष्ठहस्तान्येतान्त्राण्यतान्
हुतानुदस्तान्तौ द्धान्पुरोडाशानंतरिक्षात् अथापततः यजमान एव प्रतिष्ठहस्तानिहस्ताभ्यांप
पततोपारयतीत्यर्थः। तान्विलिप्संतउपस्पृशंतीति श्रवणात्। तां ध्वडहस्तांस्तनः विलिप्संतो
नानस्थितानुपलक्षुमिच्छंति। तानेतरिक्षात्स्थितान् पुनर्हस्ताभ्यां प्राप्नुयादिति यजमान
एवनेच्छति द्वितरेपिवांछंतीति वहुवचनमिति हविस्वामिनः॥ अथाक्षउपस्पर्शनं॥ अश
केभ्यंतरिक्षात्पतता गृहीतोस्मैपतितानामुपस्पर्शनेनान्विलिप्संतउपस्पृशंतीति श्रु
तेः। लक्षमिच्छंतोलिप्संतः। तद्विपरीतोविलिप्संतः लक्षुमशक्ताः संतो भूमौपतितांस्तान्पुरो
डाशान्यजमानादुपस्पृशतीति भावः। एतयोः कृत्वा वेशाय यथासु रूपवासज्योभयतःस्थाराज्ञ फ

कृः शावल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुक्षेपणावदासञ्जयेत्तत्र इति गालान्दौ द्वःपुरोडाशान्यतयोः कृत्वा मद्दी
दीर्घकपाद्वयोर्मूलतकयोः शिक्याकारयोः रज्जानिर्मितयोः रारोप्यविशाखयोः अाकुपेयस्तिपट्टमजेतुलादंडे वे
शाखनिर्मितभाजनद्वयपुक्ते वा उभयत अासज्योभयतःप्रोतयो वी ध्म स्थाणौ शाखवृक्षवः शावल्मीकानां
मध्ये अन्यतनस्मिन्निति स्थाणौ वा वृक्षे वा वंशे वा वल्मीके वा एतन्ने रुद्र इति मंत्रेणोत्क्षेपणावदा
सनमिति अवलगयति उत्क्षेपणावदित्यर्थः प्रायशो देशं स्थाणाः स्थिन्नाग्रे वृक्षमूलं मुखे स्था
णा विशाखस्तवः तान्दूयोर्मूलतयो रूपरूपनतयोर्वेशाखयोर्वा कुपे वोभत अाव ध्यो दक्षारस्यपादि
वृक्षे वा स्थाणौ वा वेणौ वा वल्मीके वा दिदेत्तस्मिन्नासञ्जयेत्तत्ने रुद्र इति क्षत्वा तु । पत्र वृक्षाम पेक्षा
मपेक्षावपत्तेधात्वं वहन्निति न्यूनं लमत नमेवमन्तके स्वार्थे कः प्रत्ययः । ता वो द्वान्तुरोप्रशान्तयोर्मूल
योरूपनतयोः शाखविशाखयोः उभयतो वध्याप द्वाकुपे उभयतः शिक्याभ्यामावध्य वैशाख निर्मितभाजन

१००

100

हृयमुक्तोदाहृविशेषो वीवु भापरपर्यायः ऊपः। तस्मिन्नुभयत उभयपार्श्वयोः वेराममयपयोभी
ऽनेनयोस्तावेदूनानुबलेनसाऽद्भुदद्भूमरेत्योदद्भुलेवाहरंगत्वाद्द्वस्त्वाएवादावन्यतरस्मिन्न
वेवीवधमासजतिलेवंगयतीहितिमाक्षवेः। अपिवाम तयोः समोप्यवीवधं कृत्वाष्ठकेस्त्वारोवल्मी
कवपार्यावावयितिआपस्तंबः। कृत्तिवासाइति। किंपातरस्यानुपदेशा कृत्तिवासा इतिजये
त्। हृत्तिवासा इतिनिष्ठापयत्येवैवमेनत्स्वपन्तु हिनकंचनहिनस्तितस्मादाह कृत्तिवासा इतिश्रु
व रामात्। आसक्तस्य निष्कलीकरयामनेनकर्तव्यामिति केचित्। अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपःइति
पूर्वोक्तायजमानादयोरौद्रान्स्पृश्यावादावासजप्रदक्षिणमाहन्यम्मनपेक्षमेत्येरोप्रृद्धपुरोडाश
हे मस्थानेवनुष्वपूपक्ष्यादनवलोकयंत एककपाकमेवप्रदेशमागत्यापउपस्पृशन्तीतिसर्वैउद
कमालभंते। अथदक्षिराणान्वाहृतनत्वावर्त्यंते तेप्रतीक्ष्य पुनरावर्तंति पुनरेत्यापउपस्पृशन्तीति

राम०
१००

अवसानात्। ते सर्वे स्वं स्वं दक्षिणा वाहुं मनुष्यस्य प्रादेशिरोयेनावतेते ततो ऽन्हमागत्य प्रशीनाधि
मोकेरसस्यभागं च प्रचोय स्पर्शनं कुर्यात्। अपर्वीदर्विःहोमा इति यक्ष्यप्रशीनोधिमोकेरासस्यभागा
वपिन भवत एव। ततः प्राग्वत् विसर्गोंति व्याहिके रणापक्षेत्र तविसर्गादिन मः कृतोपि स्यते कृत्वावय
नं कुर्यात्॥ अन्यथा वपनमेव। ततः समारोप्यगृहं गत्वाग्निहोत्रशालायां गार्हपत्ये निर्मथ्याग्नी
विहृत्य तदानीमेव समघः पौर्णमासेष्टिः कर्त्तव्या। अथ यदि कश्चिन्मन्दत्वात् समारोपितयोरग्न्योरुद्वसाये
वत्वेनैव पत्नीते नाहितं वकल्पते पदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मदुद्वस्य तिगृहाति न्वोनिर्मथ्या
ग्नी पौर्णमासेन यजेत इति श्रुतत्वात्॥ अत्र माधवकेषाश्चन्द्र शाखोपघिन्वाग्नी ईयन्याहवनी
योसमारोप्य दक्षिणाग्नेरप्यपत्नस्मशां। यदि धार्यामवपुः इति उक्ताः साकमेधाः॥ अथ शुनासी
पुच्यते २०॥ शुनासीरीयमत्र॥ अत इति साकमेधानेतरं तत्कालमेव शुनासीरीय भवतीत्यर्थः॥

१०१

101

॥ स यत्रैव साकमेधैर्यजते तच्छुनासीर्येणायजेतेति श्रवणात् । अत्र हरिस्वामिनः । यत्र काले साक-
मेधैर्यजेत तत्रैव शुनासीर्येणेति न तद्दिवसनियमोयं । किं तर्हि ब्रात्य वियोः पर्वणोरुक्तं चतुर्थे
मासीति तदाशंकाविनिवृत्त्यर्थं । साकमेधप्रत्यासन्ने यजमानो पेद्धानि यजेत नियमतः श्चतुर्थे मासं
नाद्रियेतेत्यर्थः । श्रुत एतत् । स्मीतेषु देवकदावैतेन यजेतेत्यपरे हाराताः । अत्र माधवः । यत्र य-
स्मिन्नेव काले साकमेधैर्यजेत तत्तदानीं तदनन्तरकाल एव वा यजमानः शुनासीर्येणायजेत । न
तु शुनासीर्यस्यापि चातुर्मास्यत्वान्मासचतुष्टयव्यवधानमपेक्षितमित्याह । यद्वा इति । चतु-
र्थमासे धुसंवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधभेदेन त्रिस्त्रिर्वारं यजेतानेनैव संवत्सर-
माप्नोति वैश्वदेवादयः प्रत्येकं चातुर्मास्यपुरुष्का इति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशानां मवाप्तत्वात्
ते संमुदायपरूपः संवत्सरोपि यजमानस्य स्वायत्तो जात इत्यर्थः । उक्तमर्थं विभज्य पद्यति स्मा

= स यत्रैव साकमेधैर्यजेत तच्छुनासीर्येणायजेतेति हरिस्वामिव्याख्यानं श्रुतिपाठमतं तत्र श्रुतिः । पंचपंचिः संवत्सरस्य यजते तेनैव संवत्सरमाप्नोति तस्माद्वैश्वदेवकपंचे

रा०
१०१

दिति। यस्माच्चातुर्थ्यपर्वणः शुनासीर्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्विकः कालो नास्ति तस्माद्यदा क
दाचिदेव साकमेधानंतरं यजेत तस्य यः श एतदेवानेन पैस्त्र्येण तापक्तं शुनासीरीयमत इति॥ ।
यदेच्छेत् साकमेधानंतरं यजमानो यदेच्छेत्तदानीमेव द्व्यहे वा त्र्यहे वा चतुरहे वा अर्द्धमासे वा मासि वा
चतुर्षु मासेषु वा तदा शुनासीरीयं कुर्यात्। तस्माद्यदैव कदाचैतेन यजेतेति प्रकरणात्। अत एवोक्तमाप
स्तंबेन। ततो द्व्यहे त्र्यहे चतुरहे अर्द्धमासे मासि चतुर्षु मासेषु शुनासीरीयेण यजेत इति। मानवे चा शु
नासीर्यं चतुर्षु मासेषु सद्य एव त्र्यहे मासि वा वैश्वदेवेन व्याख्यातमिति। काठके चातः द्व्यहः शुना
सीरीयं चतुर्थ्यां मासि चतुर्षु वेति॥ पौर्णमासधर्माः बर्हिर्वर्जं। अत्र शुनासीर्ये बर्हिर्वर्जिताः सर्वे पौर्ण
मासधर्मा भवंति। बर्हिस्तु वैश्वदेवपर्ववत्त्रेधा संनद्धं भवति। बर्हिरग्रहणं प्राचीनप्रवणादेशाहृत
वासः कुशप्रस्तः प्रस्तर इत्यादीनामुपलक्षणार्थं। एकतौलिभ्याम प्रातिसिद्धत्वात्। तथाहि आप

१०२

102

यस्माच्छुनासीर्येणायजेते त्रिप्रकरण्यन्तस्याहृन्नोपाकिरं स्कन्तरवेदिं नग्रं कांतिपपदार्थे न मंथंत
स्निर्यं च प्रयाजा भवंति न्नयो नुयाजा एककं समिष्टयजुरिति। अत्रोत्तरवेदिपपदार्थपोर्मामयोरि
वप्रतिबिधेति त्यानुवादः। अग्निमंथनं त्वत्र प्रतिषिद्धं। तं मंथत्याग्निमिति तिनेनावै चतुर्थ्यं शिवे
थनीति विधानमपि मंथनस्यास्ति। अतो विहितप्रतिषिद्धत्वात् मंथनस्य शुनासीरीये विकल्पः
अत्र यदा मंथनपक्षमाश्रीयते तदा वैश्वदेववत्सत्वप्रयाजेन वानुयाजादि भवंति। वैश्वदेवप्रासरोत
स्त्रे च तथा दर्शनात् तथा च सूत्रं समानमन्यद्वैश्वदेवेन पौर्णमासेन त्वमथ्यमाना इति। अथ बालाय
नो पि समानविश्वदेवेति। ब्राह्मणो पि यद्वैश्वदेवस्य —तंत्रं —न मथ्यते पौर्णमासमेव तंत्रं भ
वतीति पंच प्रयाजा इत्यादिना न व प्रयाजा न वानुयाजा नात्र पालां समिष्टयजूंषि वैश्वदेवधर्मा अमा
ष्यान्ते मीस्ये षित्यनेन प्राप्तानां निषेधः। तथा तिरिक्तानां वैश्वदेवधर्मा प्रतिषेधाभावात्त्रैषा वहिः कुश

राम०
१०२

प्रस्कंद्य स्थरः प्राचीनप्रवणो देशो हतानि वासांसि वृत्येते वैश्वदेवधर्मा अत्र भंत्येवा ॥ तिस्त्रभ्योधि
कानि । शुनासीरीयेष्टौ द्वादश ये निरुप्यः पंचभ्यो हविर्भ्य अग्नि पादिभ्यो हवींषि तिस्रभ्योधिकानि हवींषि पिंडकं
तइति शेषः ॥ तान्येवाह ॥ शुनासीरीयो द्वादशकपालः ॥ शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ । ताभ्यां शुनासी
राभ्यां द्वादशकपालः पुरोडाशः षष्ठं हविर्भवति । शुनो वायुः सीर आदित्यः ॥ अथैतान्येव पंच हवी
ंषि भवंतीत्यका । अथ शुनासीरीयो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीत्युक्तत्वात् ॥ इंद्राय शुना
सीरीय ॥ अथ वा इंद्राय शुनासीराय द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । तच्छुनासीराभ्यां । शाखांतरात्
वायव्यं पयः ॥ वायव्यं वायुदेवत्यं पयः सप्तमं हविर्भवति । अथ वा यव्य पयोभवतीत्युक्तत्वात् । एतच्चो
पांशु भवति । वायव्यमित्युपांशु प्रकार सोऽनुक्तत्वात् ॥ इदमिदानीं चिंत्यते किमिदं पयो धर्मवद्भवत्युत
लौकिकमिति । किं तावत्प्राप्तं सत्रे सौत्र यज्ञः । लौकिकं प्रतिधुक्शब्दनतः । न त्वपयो लौकिकं भवति ॥ उत्तः ।

१०३

103

:।प्रतिभुकृतेः शास्त्रान्तरे वा पर्यपफः प्रतिभुर्भवतीति प्राप्नुयात् प्रतिभुर्कं शब्देन तत्कालदुग्धं
धारोष्णं पयोऽभिधीयते यद्विच धर्मैव क्रियते तदा ग्राम्यानिर्वापानंतरं दोहः प्राप्नोति परिक्षालन
निनयने च प्रयतो च अतश्च प्रतिभुक्के विरुध्यते। अतो लौकिकमेवेति प्राप्ते आह नाविरोधात्॥ एतत्
त्पयो लौकिकमसंस्कृतं तेन च व्यवधानं किंतु धर्मैव देवप्राकृतपयो धर्मकं भिन्यार्थं अकृतं तथा अविरोधा
दानन्हि धर्मैव क्रियमाणो प्रतिभुक्को विरुध्यते। नन्विदानीमेवोक्तं कालक्षयपराणादयो विरुध्यं
त इति सत्यं पदान्तकालएव सान्नाय्ययागानंतरं दोहः करिष्यते। अधिश्रयणापरिक्षालननि
नयन परा वर्जिताः सर्वे धर्माः करिष्येतेति न धर्मदंडं विरुध्यति प्रतिभुक्कस्यापि विरोधो न भ
विष्यतीति॥ प्रकृतिदर्शनाच्च। प्रकृतावपि प्रकरणापठितानां धर्माणामप्यपावितो न विरुध्यते ता
वतां क्रियाद्दृष्टाय या प्राप्त दौहः एवातेऽचन्न वर्जितानामिति। अतः सान्नाय्ययागानं तरमेव प्रति

रा म ०

शुकृत्वाविरोधिभिर्धूम्रैरूपेतो दोहः कर्त्तव्य इति॥ पयवाग्र्वी:वा परोहो विकल्पार्थः। अथ पयवा वायव्या
पयवाग्रः समंमेष विभावति न पयः। तेंडुलैः शिथिलपक्का पयवाग्रः रिक्तव्यतो पयवाग्र पसिष्क पांशु
लवायो भवत्येवांतिषु वैश्वदेव्यां धृतिस्थानी सामीक्षा हवी६ म्यानिरूपातिमवेतीति हविः संवेध्येनो
पांशुत्वविधानात्॥ सौम्य एककपालः॥ पुरोडाशो भवतीति श्रूयतेत्वात्। अथ पयमप्रपांशुः। एककपा
लाध्वावानग्रावाइत्येकत्वात्। सर्वत्रैकत्व स सर्वहुत एव सौम्यः। सर्वदेवत एककपालः पुरोडाशो धृमेह
विर्भवति। अथ सौम्य एककपालः+द्व ककपाल इत्येकत्वात्। एवं वा त्रीशादिदीयते पांशुभवं
ति। नित्येषु साविनः। वायव्यो सौर्यश्चेति सीह८६ वेघो कल्पिताः॥ अत्रापु नासीरीयेष्वयोगे॥ तुरा
रोवा वा शब्दो विकल्पार्थः॥ अथ वीरारिवोठारोम हांतोव लीव द्वौ वाद्विशाणाभवति। नसीरं॥ ष्टि
नोध्वः सौर्यस्य। सौर्यस्य पुरोडाशस्य प्रवेतोश्चोत भविदे दपिगोरेव प्रवर्तः स्यादिति श्रूयतत्वात्। श्री

ऽऽो दक्षिणा भवति । तस्याश्च श्वेतो दक्षिणेति निक्षेतत्वात् ॥ अभावे गौः ॥ अश्वाभावे श्वेतो गौर्दक्षि
णा भवति । यद्यश्व श्वेतो भवति तदपि गौरेव श्वेतैव । तस्या दक्षिणेत्वात् । अत्र कृते वैश्वदेव
पर्वणि वरुणप्रघासस्साकमेधादि कालेषु प्रमवरजोदोषसप्रवासादि पाते पितॄनिपातकालत्वाद्व
रुणप्रघासादि कर्तव्यमेव । कृते पौर्णमासे दर्शे छिद्रे वा चातुर्मास्यानां पुनः प्रारंभोपि स्तनका
दावपि कार्य एव । दर्शपूर्णमासवद्देवातथा चोक्तं मण्डुकेन । प्रक्रान्ते चापि चैतेषु सूतकादावनुष्ठि
तिरिति । अथोत्सर्गपक्षे विशेषमाह ॥ संवत्सरे प्रोः फाल्गुनु दृष्टे शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन
पञ्चनेष्ट्वा वा पञ्चेतयो पौर्णमास्यां पापञ्चमानश्चातुर्मास्यैः संवत्सरं आप्नुमिच्छति सस्संवत्स
रेष्टुः । तस्य संवत्सरे स्यां श्चातुर्मास्यैः संवत्सरं आप्नुमिच्छार्पञ्चमानस्य फाल्गुन्या दृष्टे फाल्गुन
शुक्लप्रतिपदि शुनासीरीयेणेष्ट्वा आगामिन्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सोमेनाग्निष्टो

मेन पफ्गुनावाग्नीषोमीयेरा इत्स्याद्वाक्याग्नेप्या पजेतानडुहे केरानीरापिपपयिवंतिस पदिरा
त्रीरापिपपयिषे यद्दः पुरस्तात्फाल्गुन्यै पौर्णमास्या उद्दृष्टंतस्फुनासीर्येणा यजेत यद्दीक्षतत्नानी
त्रां न पुनः फाल्गुन्यै पौर्णमास्यभिपर्ययादिति क्रतेः फल्गुनीभ्यां पुक्ता पौर्णमासी फालडनी। पक्ष्यर्थे च
तुर्थी। फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पुरस्ताद्यद्दीक्षिप्रकृते उद्दृष्टंडद्दृंद्वंद्रमा अस्मिन्द्दृश्यत इत्यद्दृष्टं स्फु
ल्कपक्षः। तत्र प्रथमायन्यतमतिथौ स्फुनासीर्येणा यजेत अथानंतरमेव सोमयागार्थं दीक्षेत कालविलं
बेन कार्य इत्यर्थः। इति माधवः। उद्दृष्टंस्फुल्कपक्षः तस्मिन्प्रतिपद्येव स्फुनासीर्येणा यजेत। अथ दीक्षेत।
अथानंतरं तस्मिन्नन्यस्मिन्वा दर्शे दीक्षानुसारेणा दीक्षेतेति। सखामिनः दैवामानुषाद्दा विघ्नात्
द्दिलंवे पितस्याव विमाद्द। तन्नानीजानमिति। अनीजानं सोमेनानिष्टवंतं चानुमोत्स्य पाभिपुनराना
मिनी फाल्गुनी पौर्णमासीनाभिपर्ययात्। पतीता अतिरिक्ता [illegible] न भवेत्। अपि तु ततः प्रागेवावदंय मो

स्नजविसर्गे देवादिक्षालने पादिनः कर्म दिवानवृः २

मेन यष्ट्व्यमसि त्यर्थः॥ काठके॥ स यो ऽग्निहोत्राय दीक्षते पशुना वेति। संवत्सरायणः। सोमेनोत्सर्गः पशुनेष्ट्वा
वेति। उत्सर्गपक्षेऽप्ययं कालः। इतिनत्यजमानस्येति निष्कृतेः। अयं पक्षो ऽधिकारिविशेषस्यैवेति निगमय
ति इति त्विति हि द्विविधो हि चातुर्मास्ययाजिनो। सकृदनुष्ठायी यजमानः पुनः प्रयुंजानश्च तत्रोत्सज्य
प्रानस्यायं पक्ष उक्तः। अथ पुनः प्रयुंजानस्य पक्षमाह॥ आवृत्तिरनीजानस्य। फाल्गुन्यां सोमयाग्नि
ष्टीनामन्यतमेनानीजानस्यानिष्टवतो यजमानस्य चातुर्मास्यानामावृत्तिर्भवति। तत्रावृत्तिपक्षे
शुनासीरो यस्य वैश्वदेवपर्वणश्च कालमाह॥ फाल्गुन्यां च समये शुनासीरीयं। आवृत्तिपक्षे फा
ल्गुन्यां च समये प्रत्यायां फाल्गुन्यां पूर्णचतुर्दश्यां शुनासीरीयं॥ प्रातर्वैश्वदेवं॥ प्रातः प्रतिपदि वैश्व
देवपर्व भवति। प्रतिवर्षमेवमेव कर्तव्यं। अथ पुनः प्रयुंजानस्य पर्वे [illegible] घुः फाल्गुन्ये पौर्णमास्यां शुना
सीरीयं। यजेताथ प्रातर्वैश्वदेवेनाथ पौर्णमासेनेत्तदु पुनः प्रयुंजानस्येति निष्कृतेः॥ पर्वं पक्षः पंचदश्यां

प्रातःप्रतिपदीति हरिस्वामिनः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पर्वैकष्वनु द्वयं श्यां फल्गुनासीर्ये शाप

जेत। प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन यजेतेत्यर्थः। इति त्येन पौर्णमासे प्रयोगे नैत्य यं प्रयोगक्रम इति मा

र्यचार्याः॥॥ मानवे। संवत्सरस्यांते यापवी पौर्णमासीं तां फल्गुनासी पी योपवसति पौर्णत्तरा तां वैश्वदे

वायेति। आपस्तंबः। चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन यक्ष्यमाणो वा यजेत फाल्गुन्यां दृष्टे सोमा यदीष्टतेने तती

नानीजानस्य परा काला उत्तीपर्यये याद्वित्ति वैश्व लक्ष्य जमानस्याथ पुनरालभमानस्य फाल्गुन्या

स्वनु द्वयं श्यां फल्गुनासीरीयेशेष्ठा पेवदप्यां वैश्वदेवेन यजेत इति। पंच वार्षिकाणि पंच दश वार्षिकाणि

। एतान्येव द्विस्थिर परिमितं वाज्यस्येति पंचमांवत्सरादिकेषु वैश्वानर पार्जन्या पंच होत्य चत्वा नाभ्या

वर्तेते कोपक्रम त्वाच पान्वारंभणीयेति॥ त्रिविधानि चातुर्मास्यानि ऐष्टिकानि पाशुकानि सौमि

कानि चात्रैष्टिकान्येककानि। सौमिकानि त्वैकाहाहीनसत्रिन्नभ्यापेव वक्ष्यते चातुर्मास्याः सोमा

१०६

106

इत्यत्र। अत्र पशुपाशुकान्यपि धीयन्ते। तानि च शाखान्तरे समाम्नातानि। तेषु च पशुपुरोडाशमनुप्रविष्टहवि-
षां निर्वेपिकृतुः॥ तत्र च पशुरपि प्रधानं पर्वहविष्यपि प्रधानमतान्येवा। तत्र पशुरेकः पर्वणि हवींषी-
चवद्वा। तत्रायं संशयः। स पशुषु किमैष्टिकविधानेन पाशुकमिति। तत्र विप्रतिपत्तिसमये मत्प-
सो स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायादैष्टिके हविष्ट्वं। तत्र प्राप्ते आह। स पशुषु पशुतन्त्रं प्रधान्यात्। स
पशुषु चातुर्मास्येषु पशुतन्त्रं स्यात्। कुतः। प्राधान्यात्। प्रधाने प्रक्षेपः पशुतन्त्रमध्ये हविषां प्र-
क्षिप्तत्वादित्यर्थः। कथं प्रक्षेपः पशुपुरोडाशमनुविहितत्वात्। तस्मात्पशुतन्त्रमेवाके विदाङ्कुः। स
पशुषु पशुतन्त्रं स्यात्कुतः प्राधान्यात् पशुतन्त्रस्य महत्त्वात् प्रधानशब्दो महत्त्वात्पशुवाची। शक्य-
ते हि महति पशुतन्त्रे तत्र चातुर्मास्यप्रधानमिति। तथा हि। पर्वणि हि एकादश प्रयाजाः अनुयाजाश्च
तिष्ठु ऐष्टिकानवान्तर्भवन्ति। एवमनुयाजानुग्रहः कृतो भवति। तस्मात्पशुतन्त्रमेव। सह प्रवृत्तयोरेव चतन्त्रयो-

राम०
१०६

वीचनिकोनिर्वापमात्रस्पोत्कर्षः पश्चुपुरोडाशमन्वितिपूर्वे धर्वैश्वदेवपाश्चुकं वैश्वदेवपर्वणिस्थापया
श्चुकं पश्चुसंवंधिकर्मतत्पूर्वैपक्षः पर्वदिने भवति एपाक्षुत्याकत्तरवेदिष्ठादनांतेतद्दिपरिकेवैश्वादे
वेनास्ति। अतस्तत्पाश्चुकमित्यवति। सिद्धांतमाह।। सद्यो वा। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। सद्यएवपर्याहुत्यार्क
त्तरवेदिष्ठादनांते पाश्चुकं सपश्चुवैश्वदेवेस्यात्। न पूर्वैक्षुत्कृतः। विकृतीनां सद्यस्काल त्वस्यप्रम
स्य वचनेनोपदिष्टत्वादितिः किं विद्धिकल्पार्थमिव वाशब्दः किं च ति। पशोरपि द्वयस्कालत्ववाचनिकी।
सद्यस्त्वमपिवाचनिकं। अतद्भयोरोपदेशिकत्वाद्विशधाविकल्प एव युक्त इति।। वैश्वदेवः पश्चुः। वै
श्वदेवपर्वणिवैश्वदेवः पश्चुर्भवति। सवश्राम एवानत्पाश्चुवैश्वदेवी। तिस्त्रीलिंगनिर्देशेनपयस्या
पाय एवोपांशुत्त्वविधानात्। तत्रवैश्वदेवः पश्चुपुरोडाशोद्वादशकपालः। इंद्राग्नाद्धमिपृषते त्रैविश्वभ्यो
देवेभ्योऽनुब्रूहि नि श्चुनक्त्रि। विश्वेभ्योदेवेभ्यश्च्छागस्यवपायैमोदस्सोनुब्रूहि। वपांमेदः प्रेष्येति। एवं हवि

१८७

107

यो नुब्रूहि हविः प्रेष्येति वा। विश्वेभ्यो देवेभ्यः पुरोडाशस्यानुब्रूहि पुरोडाशं प्रेष्येति वा। यत्तु पंच पशुश्रि-
स्तं वङ्क्ष्वेति हविर्यज्ञपशुन्त्वा हा। अतो यमपि हविर्यजति स एव तेन प्रतोपापनादीन्यत्रमवंति
पशुपुरोडाशमनुहवीः। निर्वपति। पशुपुरोडाशमनु तेन्द्रियं बार्हवीयो नेत्वरं पूर्वं हवीः। घ्याग्ने
यादीन्यग्नो निर्वपति। तत्र पाशुरकस्य पूर्वेद्युः करणापक्षे पिव पामार्जनान्त एव शाखाच्छेदनादि
पवित्रवेधनान्तं कृत्वा वैश्वदेवीं पयस्यामेव सापाकरणां कुर्यात्। तथा च मानवः। कृत्वा यावदपाघे
वात्वा लेमार्जयित्वा पयस्यायै वत्सानपाकरोतीति। हारहम् पशुपुरोडाशपर्वे हविषां प्रोहणा
ं ननतरं प्राकृतमुपेत्वेति सगात्। आज्यनिर्वापस्य पर्वतरं निर्वृत्तत्वादिति। इदानीमिदं विचार्यते।
पशुपुरोडाशस्याज्येनापादि पर्वे हविषां च समानकालत्वात्तेन स्विष्टकृद्यागः क्रियते। तत्र किं
पशुपुरोडाशस्य धर्मेण स्विष्टकृद्यागस्तद्धविषां धर्मेणेति। किं तावत्। तत्रात्र पदिप पशुपुरोडा

रा०म०

१०८

शं धर्मैशाक्तिपतेतत् दाज्जुहू प्रभृतो रूपस्तीर्य पृषु ऐडा शावदाभ्य प्रत्यभिघारणानन्तरं सुपस्तति स्विष्टकृद्द
र्थमवदाय इडन्नभिघार्यीतिक्रम्य पशुपुरोडाशयागं कृत्वा प्रत्याम्नये वमेव प्रतिहविः स्विष्टकृदर्थ
मुपस्तृत्यवदानेकार्यो ऽतिमहविरवदानानेसरत्नुपस्तृतिद्विरभिघार्योतिमहविर्पगाने तरं सुतः स
काशात्तेज्जुहूं समानीय तिरोत्रः प्रेष्य प्रेष्य स्विष्टकृद्यागः प्राप्नोति । पहाच पर्वं हविषां धर्येशानू दी
- - हवि - गानन्तरं प्रकृतिवद्देवप्रत्यागत्या जनये स्विष्टकृते नु-ब्रूहीत्य ज्कात्तु कामेवोपस्तीर्य जु
ह्वामेव सर्वहविभ्यो वदाय सकृत्सोपजप्रेवः इति । तत्र मुख्यत्वात् पशुपुरोडाशस्य इतरे षां तदनुविधानेन तद्ध
शत्वात्पशुपुरोडाशधर्मैश स्विष्टकृद्यागः प्राप्त आहुत । तेषां स्विष्टकृदुपस्तरणात् तेषां आग्नेयादीनां पर्वं
हविषां धर्मेण स्विष्टकृद्यागो भवति । प्रकृतिवत् जुह्वामवदाय सकृत्सोपजप्रेपदादयस्थेः ॥ ऊनतः मत्यस्वा
ता पर्वहवींषि मत्यासि प्रधानानि च । पशुपुरोडाशश्चैको गुणाम्नात्मत्वाय ततः सपत्त्वं गं । प्रतिषिद्धमम

वायेमध्यमसांस्यात्सधर्मत्वमितिन्यायेनवह्वनामनुग्रहोन्याय्यइतिपर्वेहविर्धांधर्मेगौणत्विग्रहकषा
णोभवतीत्यर्थः।तथाग्नुगाम्प्रधानविशेषेप्रधानानुग्रहेस्यन्याय्यत्वाच्चासपशुपुपशुतंत्रमित्युक्तेतोत्वा
त्सर्वेस्मिन्याम्शुकेप्राप्तिस्त्राययोक्तमविरुद्धतेचातुर्मास्यहविर्धांसंवेधिक्रियमाणांपशुनासहन
विरुध्यतेपशोर्विरुद्धंनभवतितद्यथाक्रमपथ्याचातुर्मास्यानाम्शुकेतथाभवतीत्यर्थः।तद्यथा।अहत
वासपरिधानेतत्रधावर्हिः प्राचीनप्रप्रवणादेशः सुषिरतानांकाशानांप्रस्तरः।एवमादिपशुनानवि
रुध्यते।पशोर्विशेषविधानात्।हविषांचानुग्रहः कृतोभवति।पश्चाविरुध्यतेनवप्रयाजादितन्या
शुकमेवेति।केचिद्दक्षिणाद्यमत्रोदाहरंति।पशुर्वैरोवादीयमानःप्रथमजोगौःरेवदेयः।शुभ
यानुग्रहायावरुणाप्रघासेषिनुपेवेति।महाहविषिश्वेतमनइवेतिशुनासीरीयेसीरोद्वादशवेतिपा
शुकेडाहेपर्वेदक्षिणादेयेतिसंप्रदायकारः।।एतदन्यायमूलेशांखायनसूत्रेणविरुध्यते।न

वत्सरकं। सौमिकैः समानदक्षिणानि सर्वपर्वाणि चातुर्मास्यपर्वदक्षिणोः पाशुकानीति पर्व
दक्षिणा चातुर्मास्यदक्षिणा चोभयी देयेत्यर्थः॥ हृदयशूलांतेवपर्व॥ पर्वसंस्थासु पशूपवनकर्म
वैकल्पिके। तत्र पशुषु हृदयशूलांते कर्तव्यं। हृदयशूलमभिदाधानांतमित्यर्थः। नियोजनावप
न सपशुपुकर्तव्यमिति कर्कः॥ तद्युक्ते कालपरत्वाद्वास्य वा। अनेकगणविधाने वा क्रमेद
प्रसंगाच्चा वरुणप्रघासेषु वारुणो वरुणप्रघासेषु वारुणो वरुणादेवत्यः पशुर्भवति। अष्टा
कपालः पशुपुरोडाशः॥ तत्र वरुणाय जुष्टं। वरुणाय छागस्य वपां मेदइत्यादि। वरुणाय पशुपुरो
डाशस्येति च। अन्यत्सर्वं वैश्वदेववत्। पशुपर्व के वैश्वदेवे पाशुकानि तिलहूचनादि वैश्वदेव
एवेति तिलहूचतिः॥ न्यायसामान्यात्सर्वत्रैवमित्यपरे॥ महाहविषि माहेंद्रः॥ महाहविषि मा
हेंद्रः पशुर्भवति। साकमेधपर्वणि शास्त्र अष्टाकपालः पशुपुरोडाशः॥ तत्र महेंद्राय जुष्टं महेंद्रा

१०९

109

यच्छागस्य समहेन्द्राय पुरोडाशस्येत्याश्विनमहर्हविर्वीत्यक्त्वान्यत्पुरोडाशमनु पर्वहविषामेव
निर्वापः। शुनासीरीयस्य चतुर्थः। शुनासीरीये शुनासीरीयस्य चतुर्थः पशुर्भवति। चतुर्थग्रहणो
न चतुर्थे पर्वल्लप्स्यते। हतानुकल्पेन प्रतिप्रस्थानुपदिश्य शुनासीरमिति चतुर्थग्रहणात्। तत्र
शुनासीरीयस्यानुयाज्याः शुनासीरयोः पत्रस्य शुनासीरयोः पुरोडाशस्येति। अत्र पशुस्तु पदा
र्थक्रमो लक्ष्यते॥ प्रथमप्रयोगमाह प्राजापत्यः देवा। आदावहतवासः परिधाने तु द्वसा
नेः प्राचीनप्रवरोत्रिस्थापनं सपशुर्वैश्वदेवपर्वार्थमिति विकल्पः। आग्नेयं त्वाध्यानं प्रवल
वरां यूपाञ्जनादिवपामार्जनान्तं निरूढपशुवत्। प्रशासीनादि सर्वं भवत्येवाहविर्यज्ञवि
धानात् अष्टाकपालो वैश्वदेवः पन्नपुरोडाशान्तमन्वाग्रेयादीनामष्टानां वैश्वदेवहवि
षां निर्वापो भागपरिहरणांतः। तत्र पर्वे शाखाच्छेदनादि पयस्यार्थं वत्सापाकरणां शाखो

राम०
१०९

पग्रहणेनांतं। ततो यजमानवाक्यस्येति प्रैषः। ततः पात्रासादनादि तथा वमानवोद्भूत
पावंपो यो वान्वालंभाजो यित्वा वत्सान पाकरोतीति। पशोन कृतं वेदिहह विद्वादनानत रांभि
यमेनाभिमंथनं पशुपरीत्यश हविषामिडामार्जने कृते पशुसंबंधिनी पर्वसंबंधिनी वदं
सिरा। ततो विशसनादि पशुपुरोडाशनमः कृतायेत्यंतं सर्वं निरूढवत्। ख्य हनेनुयाग
क्रमेणादेनता संकीर्तनविधानप्रकृतिवत्क — र्या। तथा च क्रियमाणो व्यायपादिपर्वे देवताभि
र्विधानात्पशुदेवतायाः पुरोडाशदेवता याभ्यो दिनोच्चारणोपर्वे पशुमेडादेवताया न
ततो हविर्हूनाना मार्गोपादीनां। ततः पशुदेवता वनस्पत्योरिति। पूर्ववनाम्ना वेतु समानमुच्चा
— णां भवति निसंप्रदाय पशुलोपरमार्थतस्तु पशुदेवता वनस्पत्यो एवकीर्तनेनान्यदेवतानां प
शुदेवता वनस्पतिम्याह स्क — हन मिरूकान्वान्त। वरुणप्रघासेषु स्वकाले करंभपात्रकरणा। म

११०

110

त्र पर्वैकः समासो पः। इदव सानं प्राचीवैन — व — — पनं। एष प्रभुवहणाप्रघा सार्थं विहरणो। अ
ग्न्यन्वाधानं। तत्तस्मि न्नीकरं भपात्रमेघमे धीकरणं। प्रातर हनेवा सापरिधानं। क्रेणि दस्यन्वाधा
न मपि प्रातरेव कुर्वंति। ब्रह्मवरणं। व्रतग्रहणं वा यपाकुत्यादि घृक्तु तारादुत्यतं। अयोपे था
स्वपहू पवत्रसा इनादि पन्नावसनीत्यंतं। एतदेतं पर्वैक वीभवति। पंचगृहीतग्रहणां कपयम
न्कपालेवपनांतं। आमालंभोद कालंभांतेऽन्याहानाघृधस्रावुपोक्षणां तंतंते इध्मप्रेषा
दि संमार्जन प्रेषांते करं भापात्रहोमः। ततः संमार्गा दिप्रतिप्रस्थाता। लाग्नेप्रयाजानघपु
णा सहहुत्वा न वमदश मोन्वह्न वनस्पतीनजुहोति। द्विहिरुत्रेत योरभावात् एकादशेन सम
हर वकी पमुत्तमं जुहोति। एवमेनु याजेषु पिनवमदशमौ वनस्पति वा हिषी नजुहोति। वा
रुणाः प्रभु॥ वा रुणावी लोकपालः पुरोडाशः॥ तमनु वैश्वदेवद्वरुणा प्रघासहनिष्कं निर्वापः

राम०
११०

ध्रुपर्वैकः समारोपः। उदगयनमात्रे तत्र पर्वसु मयोः शांखायनच्छंदोगादिक्रहरां तांततो वाग्यम प्रेषस्ततः
पात्रासादनादि तथा च मानवे हि यांचपा यांचानालेभाजी पित्वावोरुशौचज्ञानपाकरोतीति सि
द्धलक्ष हनादि वैश्वदेवदेवतापशुपुरोडाशडाभक्षणान्तं सर्वं मार्जनं समिद्धपञ्चाशिषं हुत्वा
वभृथ वर्हिहोमानंतरमाहवनीयोपस्थानांते वाबलौ वभृथः समिदाधानांतः। ततोप वप
नांततः शेषसमाप्तिः। मा कर्मणेषु पूर्वं कन्चितुकालेषु अनीकवत्यायाः सिन्दिष्पः प्रातः
क्रीडिनी या तेतोम हाहविषिमाहेन्द्रः पशुः अष्टाकपालना षडारोडाशः। उक्तमन्यद्वैश्वदे
वार्यवेपशुनासीरीयेपि॥ शांखायने विशेषः। पशुमस्तु चातुर्मास्येषु पूर्वैकः पाशुकैकर्मापरे ध्रु
वैश्वदेवः पशुः पशुपुरोडाशमनुचातुर्मास्य देवताय थापर्व पाशुकः स्विष्टकृदन्तगमस्था
नवर्ज्यं प्रथाख्यानेवाडे हृदयपशुलौतसंतिष्ठते वारुणामाहतो वरुणाप्रघासेष्टतेरप

राम०

मुछ्रुपंतिमाहेद्रपशुमुछआसीरीपाउत्तरपोर्णधास्थानाइदपः।पित्र्याचपथादेवतंवापश्च
वसत्धारव्यातमेकादशिन्यानीकवतः।पांलपनोशुद्धमेधीपःक्रौडिवोमेत्रध्वमहादवि
विवर्वेलिशायर्वेशावासंस्थितग्रेइग्न्यःसमानमन्येदिति॥तत्रैववणिकाहिकान्यविप
श्वनोच्चघवाप्येकपर्वेशापेकपशावेहामेपरांगिहवींपिडपद्धपेलांपित्र्यात्रेवकाद्धहुमनुया
याज्ञप्रभृतिमनोतादिपशुनावास्तैर्मिकैःसमानदक्षिणानिमर्वेपशुनिवानुमोस्यपशु
दक्षिणोःपाशुकावीति।तत्रपोह्केषुवरुणाप्रघासतंत्रेभवतिमहत्वात्।पाशुकेषुउपाशु
केवरुणाप्रघासतेत्वंभवति।तत्रैवह्विकेहविज्ञोहृत्वाहतवासपरिधानसमारोपादवसानमे
वनविहरणाकरंभपात्रेमेषमेषीकरणोध्मस्थानेशकलपरिधिनिधानाग्रन्वाधानेमपः ।।ग्रं०
शाखाछेदनादिपविचवेधनीतांअधवेयोवैश्वदवीवारुणीपयस्यायेवक्षापाकरणं।ततो

गृहमेधीयचरुर्वैश्वदेवस्तत्र समीनतो वा पक्वं पयो वैं प्रतिप्र स्थाप्य तुर्मीकृत्यं यथं चाशाखो
पग्रहना ब्रह्मवरणो व्रतग्रहणो वा ऽग्न्यमयोर्यथा संबद्धं पंच का सा दना कपयम न्यापनिवपनं तो
तः प्रणीप्रणयनादि पत्न्यै पंवं कपुत्र कृत्वं च श्रिता तो हविषां ग्रहणोऽर्काद्याप्रोडाशाः सवि
स्वः । चत्वारो होताः । तत्र निरुप्सः पपस्य एकं पपृहि । पंचदशमि त्याति बाज्यं तु महाहवि द्वौ
यह्याद्विघोडशपुनर्भूनः नो निपुनर्नेभवंति । तत्र हवि पाकमाच्छ्रोवै प्याहृते का दिरो द्वागो हु
पपस्यैकाय पक्वेति हम पाति का । निर्वापनी कत्वतः सा तपनो यहमे हीक्रौ ने चाहिति मह द्वावि
म्यकर्मीवेति साकमे वनो ऽद्गु नासी रो । वायुः सदी द्वितिगु नासीरी यस्य एवं हविपाति । केरम
पात्र होमादि सर्वं प्रकरणा प्रधान चना । गृहमेधी यं चरुमापादन समयो वं पुं स्व धमे वादा पवे
दिसमीपेच्छन्नीय चरुं सीद्धता वेदि मतिस्र एपा हवनी ये पाकत्वा नाधाय गृहमेधीय चरो

११२

112

रासादनंइडामुपह्वयपदेर्वैमाज — ततोमक्षसंतोशणभावः। पागकालेस्यात्स्याएवोपस्तारामिघा
रीःनक्रवायाः नप्राशित्रोवदानेनतस्यकरोति। इडाव्यतिरिक्तंयत्नमामज्त्याणामविजोचवह
शोवप्राशनंक्रियतेगोषोवहुभ्यदन्येषामपिमवे‍ऽतुपह्वयमाजीयंतइतिवरुणप्रघासेष्व
णात्वातस्योत्तमप्रयाजशेषेणाभिघार+ ६ पवेमंवधिदक्षिणादानांतेदनिशामःतत्रपिश्रा
त्रैपंवकाम्यानतडल्मुकसमासापकमयोः वैश्वदेवीवारुणपावीजिनपोस्तंत्रेणप्रघास वरुण
प्रघासद्वसमाप्तिःपाम्तुकेश्रुपाम्तुकवरुणप्रघासवद्वपक्रमनः। ऐंद्राग्नः पशुः॥ वपा
मार्जनांतेसीस्वाछेदवस्थाणावतणाध्यैष्टिकवत्। पशुपरोजदामनुसर्वेहविषांनिर्वा
पः॥ यजप्रैषःसत्रणाध्वास्विष्टकृतामाजितेडामक्षभागपरि — — पशुपरोजदा
मनुसर्वेहविषांनिर्वापः॥ यजप्रैषःसत्रणाध्वास्विष्टकृतामाजीतेडामक्षभागपरि

रा.म.

११२

शुचा स तु र्मास्य सं वं धि द क्षिणा हा नं। ततो द र्वि होमः। पशु विश सना रिपुमित्र नु शास नं। तं ततः पित्र्या — पूर्व स्य च्चा। ततो नु द्धा एव दा न्य सा धा ये त्यादि समा प्रा त या शु क्व ह ण। प्र घा स ह न्ता य दा व सा व स्या रि का। शा कल्प न सा कं तेन द्दा नित्य त्वे न लो पो मा भ हि त्ये का हि का नु क्ष नं। त द्व च तु र्मा स्य पर्व का लं। नाम त्र्य का स्मिं श्चि त्का ले क र्त व्या। फाल्गुन्या वै श्वा चैत यो र्मा स्यां प्रति पद्वि वा च्चा पा ष्या दे तु प्रति प द्ये वा ति। अपि चा थे कु प र्व णी त्य कः॥ एकस्मि न्न पर्व णि तं त्रा धि के स र्वा णि ह वीं षि कर्त व्या नी त्यर्थः॥ अथ स प ञ्च गा चा तु र्मा स्या नां प्रका रां त र मा ह॥ पु र स्ता द्वा प र्व णाः। अथ वा पर्व णः प र्व णः पु र स्ता त्स्थ य कं च्चः पशु र्भ व ति वै श्व दे वा दि कः। न स ह अ स्मि न्न क्ष सा क मे ध ए प्रा गु हा ह वि षः प शु ः। म हा ह वि षि मा दे वं इ न्द्रा ग्ना ने न त तः प्रा गे व नि यु ज्य ते॥ अं ति वा॥ अथ वा पर्व णः पर्व णो ते पर्व स मा स ने ते ए थे कू ते त्रो ऽपं प शु वै श्व दे वा

द्विको भवति। नादो। नाधिसहास्रम्य हैमहाहविरंते माक्रितत्प इत्यलष्टवरुणाप्रथा
मेष्टुचयशोरं तेसमारोपयत्तहोममनसंथना। मि। मोतुर्मास्यानंतरं क्रतिमंत्रपाठक्रमानु
मारेणाज्योतिहोमोनुविधेयः। तंप्रोत्सार्यदुर्विर्यज्ञत्वमामामान्या मित्रविंदो व्यते॥११॥ मित्र
विंदाश्रीय प्रमित्राप्सुःकामस्या मित्रविंदेति वस्यमाणायाद्देष्टेर्नामधेयं। सा मित्रविंदा
श्रीकामस्य श्रू कामस्य मित्रकामस्यायुष्कामस्य च भवति। पर्यायेणैकैकफलसिद्धिः।
नैकेनप्रयोगेणासर्वेषां। विंदते मित्र ०। राष्ट्रमस्य भवत्यप पुनर्मृत्युं जयति। सर्वमायुरे
तिय एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते यो वैतद्देवं वेद इति। श्रीर्वै राष्ट्रं भ्रियापा ०। हैतद्धिराज्यं नाधे
प्रतितिष्ठतीतिश्रुतेर्बलात्॥ दशहविः। दशहविषी यस्यासौ दशहविः। मित्रविंदा भवतीति
शाखान्तरे न्याहे आज्येनाग्नेयेष्टाकेपाल—रोडाशाप्रधानदशहविर्भवति॥ ॥सोमस्यान्नवतः। सो

११२०
११२

मदेवत्यष्ण्यरु द्वितीयं हविर्भवति ॥ वारुणोद्दशकपालः ॥ वारुणो वरुणदेवत्यो दशकपा
लः पुरोडाशस्तृतीयं हविर्भवति ॥ चरुर्वा यावकः । अथवा यावो यवमयो वारुणः गव्ये रुमन्नेति
न पुरोडाशः । वारुणो यवमयश्चरुरन्यत्रापीति परिभावयेव यावस्यामिद्धत्वा ह्रस्वा यावइति
यास्केश्चन्नमयवा यावेयष्वापतेश्च मैत्रश्चरुः ॥ मित्रो मित्रदेवत्यश्चरुश्चतुर्थं हविर्भवति ॥
॥ ऐन्द्र एकादशकपालः । रितइन्द्रदेवत्य कादशशकपालः पुरोडाशः पंचमं हविर्भवति ॥ ॥
वार्हस्पत्यश्चरुः । वृहस्पतिदेवत्यश्चरुः हविर्भवति सावित्रो द्वादशकपालो ष्टाकपालो वा
सप्तमं हविर्द्वादशकपालः सावित्रः पुरोडाशो भवत्य ष्टाकपालो वा । अत्र वयमाहि कत्र कि
कृतान्कानि कपालानि बवनेविनान्यत्र न भवंतीति ॥ पौष्णश्चरुः ॥ अष्टमं हविः पौष्णश्च
रुर्भवतीति नवमश्चरुः ॥ सरस्वती देवत्यश्चरुर्नवमं हविर्भवति ॥ त्वाष्ट्रो दशकपालः ॥

॥८ षामं हविस्त्वष्ट्रे देवेभ्यो दशकपालः पुरोडाशो — ७ त्रिसैतां दशहविषमिष्टिमपश्यदाग्नेय
मष्टाकपालं पुरोडाशं ८ सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालं पुरोडाशं मैत्रं — ८ मैन्द्रमेकादशकपालं पु
रोडाशं बार्हस्पत्यं चरुं ९ सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशं पौष्णं चरुं १० सारस्वत
रुं त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशमिति दशानामपि हविषां क्रमेणाम्नातत्वात् ॥ एकैकप्रदाने दशाना
मपि हविषामेकमेव प्रदानं तेनैषा भवति दशदेवतालिङ्गकयोः पौज्यानुवाक्ययोरस्त्वभ्या
नात् ॥ तेनेत्यनुवाक्यया न्ववदद् इति सोमो वरुणा इति । तानेतयायाज्यया पर्यस्यत्स्व
नितो लोमप्रत्येत्वष्टा रूपाणीति ॥ ॥ समस्यानुवाचनादेवताः समस्यक्रमेणावनुध्येतानि स
र्वेषां देवतानां प्रदानस्य चार्यानुब्रूहीति वक्तव्यमित्यर्थः । समासश्चाविभक्तिलोपेनैव चतुर्थ्य
न्तेः नां चरकसौत्रामण्यां तथा दर्शितास्तथाहाश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे अनुब्रूहीति

११४

115

रामं०

११४

चाश्राव्याहाश्विनौ सरस्वतीमिंद्रं सुत्रामाणं यजेति। अत्रैव सत्रकारेणोक्तं। समस्यानुवाच
नं यजेति वेति। अत्र सत्त्वदेवत्राणां विभक्तिलोपमन्त्रे वानुवाचनं कार्यं। अग्नये सोमाय वरुणा
यमित्राय इंद्राय बृहस्पतये सवित्रे पूष्णे सरस्वत्यै त्वष्ट्रे तुभ्यं होत्रे वं।। यजेति च। एवमेव समस्यापे
या दिदेवतापदानि द्वितीयांतानि अविभक्तिलोपेनैवोच्चार्य यजेति वक्तव्यं। अग्निं सोमं वरुणं
मित्रमिंद्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं त्वष्टारं यजेति देवतापदोच्चारणमंत्रोपांशु
भवति। कोऽप्यत्वात्।। उपांशु कोऽप्यदेवतेति प्रागुक्तत्वात्। तस्यैवं पंचदशसामिधेन्यो भवेंसिपा
ऽशु देवता यजति पंचप्रयाजा भवंति त्रयोऽनुयाजा एकं समिष्टयजुः स्विष्टकृदप्यवदानात्प्रेष्ठा
च्याप्रैषाः पाश्वपि देवतासमस्य भवंति। अत्र ऐषणात्प्रवितोहोता यक्षज्जामहदु माहातस्मा
द्य यजामहदं त्यस्यानंतरं यानि देवतासंकीर्तनानि तानि प्रैषमंत्रे बाह्ये बाहुल्येनत्यतेति शेषः। दे

के
११५

115

वताप्रदानि समस्तभवंति। ये यजामहे ऽग्निं सोमं वरुणं मित्रमिंद्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं
सरस्वती — ष्टारं त्वष्टा रूपाणि ददतीत्यादि होतृस्था पुत्रै वोक्तत्वाद् दिदमुक्तैः। यागाद् उत्तर
णि स्विष्टकृदादिषु पाणि दे — — संकीर्त्तनानि तानि चेत्यंते। किं यागक्रमेणेति किं ताव
त्यामंत्र त्रसत्त्वे सोवद्रव्यं पसंस्य विग्रहत्वात्तिः॥ उत्तरे निगमा यथेष्टं जोषणाकृते। उत्तरान्ति
गदस्तक्तवाकादिसुये निगमाः पानि देवतासंकीर्त्तनानि तानि यथेष्टं स्वकर्मणा यागो
क्त विपरीतक्रमेणांतिमादारभ्य भवंति। प्रकृतौ वष्टव एव वोदनाक्रमः स एवं यागक्रमः
इह त्वृप्राति लोम्येन देवताद्वंद्वं तेन ह्यारविष्ट स्वनिगदे सूक्तवाके च पठितमिति प्राति
लोम्येन निगमा भवंति देवतासंकीर्त्तनाविमं वेतिः कुतः। जोषणाकृतेः। एवं या इष्टा देव
ता भवंति ताः संप्रत्यस्मि सो हविरनुषतो सो हविरजुषतेति जोषणाकृतिः॥ सूक्तवाके प

राम०
११५

गक्रमेणाद्देवतासंकीर्त्तनमवगम्यते। किमनेन क्रमेणोक्ता देवता इष्टानवेति प्रत्यवेक्षणं कि
यते। अतो यागक्रमेण प्रातिलोम्येनोत्तरेनिनिमोम वंतीति प्राप्नुयात्॥ अनुलोमा वा चोदना
गुणत्वात्। वा न च प्रसव्याद्दत्तौ अनुलोमाएवोत्तरेणाग्नीषोमौ वर्तिवोदनाक्रमेणैवेत्यर्थः
कुतः। चोदनागुणत्वात्। यएव वोदनाक्रमः स एव सर्वत्र गुणभावं प्राप्नोति। यतोने
वाक्क्रमेण वहवो यागाः क्रियन्ते। ये पांक्रमऽन्तरे पुमगमेषु प्रकाश्यन्ते। किं तर्हि तन्त्रेण
व वहवो यागाः क्रियन्ते। तान् स्मात्प्रकाशयितव्येषु यागक्रमस्याभावाच्चोदनाक्रमेणैव देवता
संकीर्तनमिति। अपिवन्तेचात्र क्रमः सकाइह तो किं तर्हि यास्वेदिता देवता सा इष्टा नेष्टा वा
इति प्रत्यवेक्षणं। अस्या इहहोत्रमपि अग्नेर्वषट्कृतं। अनः स न कारणम्— त्रवत्तद्पनिवध्नाति।
॥ पंचदशसामिधेन्यः। अस्यामिष्टावपदशसंख्यासामिधेन्यः प्रवोवाजाइत्यो धायश्चवः

दशसंख्या भवंति सैव पंचदश सामिधेन्यो भवंतीति श्रुतत्वात्॥ प्रवृत्तिमंतावाज्यभागौ अ
ग्निनाऽऽपिब   पुरकानइतिवाद्‌ सोमस्य तिपठितौ प्रवृत्तिमंतौ आज्यभागावत्र भवतः।
आज्यभागयोः क्रमेणोत्ते पुरोनुदा प्रवृत्तिमंतावाज्यभागावग्निनाऽऽपिब अप्सुवादिति श्रुतत्वा
त्॥ हविषोऽनुवाक्याग्निः सोमोऽवरुणाइति। अग्निसोमाइतीयं प्रधानयागानां सह क्रियमाणा
नां पुरोऽनुवाक्या भवति। ताने तस्यानुवाक्यपान्ववदद्ग्निः सो   स्यादिति श्रुतत्वात्॥
याज्या त्वष्टारूपाणि ददती इत्यादि। तेषामेव यागानां तंत्रेण क्रियमाणानां त्वष्टा
याज्या भवति। इदमप्सु सोमाय वरुणाय मित्राय इंद्राय बृहस्पतये सवित्रेऽह सेमस्वत्वै
त्वष्ट्रे वेतिस्यागी   त्वास्थाल्याः क्रेवेराणापज्रुहोतिविश्जितरन्नादद इत्यादि प्रधानावदाना
नि हुत्वा प्राकृस्विष्टकृतः स्थाल्याः सकाशा   वैराणापज्रुहोति अजितरन्नादोन्नंपतिरि

त्यादिभिस्त्वष्टारूपाणामित्यंते दिगभिमैत्रैप्रतिमंत्रं सैतानुप होमं इग्निरन्नाद

इत्यादिश्च वरुणात्ताना वा एतावदशदेव मंद शह वीत्यविदपाद्ध तयदृत्यानिश्च वरुणान्नास्क

वास्मि निहृत्य स्थालीग्रहरामुप होमोर्थय स्माहुतिव दाज्य संस्कारनिहत्यर्थभि

तिकर्कः॥ विराजोसं पाज्यसंयाज्यारा हे न स्विष्टकृतो याज्यानुवा वाक्ये अभि धीयेते अस्मा

भिष्टौ विराजोप्रद्वोच्य ग्नेह्वादिहिद मोअग्ने वीततमानिती म संयाज्ये स्विष्टकृतो याज्यानु

वाक्येभवतः प्रद्वोच्यग्नेइति पुरोनुवाक्याइ मोअग्रइति याज्या॥ सहस्तवन्त्यो वाद्लोरःस्वदि

ति पुरोनुवाक्या उतनो ब्रह्मन्निति याज्याप्या — स्यातंत्रेणाक्रिमाणात्वात् हाबोह वडन्त

मप्रयाजे स्विष्टकृन्नि गदे स्कृवाके व तंत्रे सोवदे वतापदानानुच्चारणाप्रुक्तेन घथा अग्नि

सोमव कृतां भिहेवहस्य निमसवि सास्वनीव हारेडपाप्युआइ वहेत्स्कुचैः। येयजा

११७

महे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाः   सेमं स्वाहा वरुणं मित्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं
सरस्वतीं त्वष्टारं उपांशु स्वाहा देवा इत्यादि।   ये यजामहे प्रियं विष्टकृतम
याऽग्नि रग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रियान्ययाड्देवानामित्यादि। सत्कृता
117
मा ज्यमगात् आनंतरं अग्निः सोमो वरुणो मित्र इंद्रो बृहस्पतिः सविता पूषा सरस्वती १ त्वष्टा
। उपांशु। हवि   वीर्‌धं तमहो ज्यायोक्रतेति।। दक्षिणा। अस्या मिष्टो
दशगावो दक्षिणा भवंति। दश दक्षिणा इ   सहस्रं वा सहस्रं वा। वा विकल्पार्थः
। सहस्रं वा गावोस्या मिष्टो दक्षिणा। सहो वा व सहस्रमो   दघइत्यादि अ
वेणानां पारंवां मराद्रू।। द्विरभ्यासोध्याय परिसमाप्ति ज्ञापनार्थः। स्व तिथि पमि थि

रा. म०
११७

११८

118

त्याम्नायत्वेनापि प्रयत्नेन तदापि पजनीयेइतिप्पाछान्वारं मराी
पापर्विकानुचेपा॥ १३ इतिश्री त्रिइति इछुपेतिमहायाज्ञिकश्रीप्रजायतिसु
तेन याज्ञिकश्रीदेवेन कृते कातीयसूत्र व्याख्याने पंचमोध्यायः॥ लिखितं
ब्रिजलालकयथः॥ ॥ संम्वत॥ १८४७ मिति सावन द्रुतिया कृष्णपक्षे १५

रामः
१११

